

*Empowered lives.
Resilient nations.*

**NACIONALNI IZVJEŠTAJ
O RAZVOJU PO MJERI ČOVJEKA - 2013.**

**„LJUDI SU NAJVEĆE BOGATSTVO
JEDNE ZEMLJE.“**

KOLIKO JE BOGATA CRNA GORA?

UNDP, u partnerstvu sa ljudima na svim nivoima društva, podržava razvoj nacija koje su u stanju da podnesu krize, ali i da pokrenu i održe vrstu razvoja koji unapređuje kvalitet života svih. U 177 zemalja svijeta u kojima smo prisutni, nudimo globalnu i lokalnu perspektivu kako bismo osnažili život pojedinca, ali i stvaranje izdržljivih nacija.

Kratki djelovi ove publikacije mogu se bez odobrenja autora nepromijenjeni reprodukovati, pod uslovom da se navede izvor.

Ovo je nezavisna publikacija, rađena pod okriljem UNDP. Mišljenja iznesena u ovoj publikaciji su stavovi njihovih autora i ne predstavljaju nužno stavove UNDP.

Copyright © 2013

Izdavač: Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori
Bulevar Svetog Petra Cetinjskog 1A, 81 000 Podgorica, Crna Gora

Autorski tim: Božena Jelušić, glavna autorka. Saradnici: Milijana Komar, Arkadii Toritsyn, Maja Baćović.

Istraživanje i recenzija: CEED Consulting Podgorica - Dragana Radević, Slavica Nikolić, Andrijana Drobniak, Sandra Tinaj, Agima Ljajević.

Menadžerka projekta: Aleksandra Višnjić Bojović.

Zahvalnost:

Mnoge institucije i pojedinci dali su značajan doprinos izradi ovog Izvještaja. Izdvajamo sljedeće: Marina Banović, Andrey Ivanov, dr Rajko Strahinja, Daniela Casula, dr Mensud Grbović, članovi Savjetodavnog odbora projekta u sastavu: Anica Maja Boljević, NVO FAKT, Jan-Peter Olters, bivši Predstavnik Svjetske Banke u Crnoj Gori, Branko Lukovac, Siri Andersen, Ambasada Kraljevine Norveške u Beogradu, Vladimir Ćurović, bivši generalni sekretar Unije Poslodavaca Crne Gore, Momčilo Radulović, NVO Evropski pokret u Crnoj Gori, Aleksandra Krgović, Ministarstvo nauke. Zahvaljujemo se na saradnji svim resornim ministarstvima i institucijama, MONSTAT-u, socijalnim partnerima: Savezu sindikata Crne Gore, Uniji slobodnih sindikata Crne Gore i Uniji poslodavaca Crne Gore kao i Privrednoj komori Crne Gore i Montenegro Biznis Alijanisi, organizacijama civilnog društva, predstavnicima akademske zajednice, agencijama Ujedinjenih nacija i drugim međunarodnim organizacijama u Crnoj Gori.

Posebnu zahvalnost dugujemo i svima koji su učestvovali u javnoj raspravi Izvještaja. Građanima i građankama koji su učestvovali u anketi (1250 domaćinstava), učesnicima fokus grupa, kao i predstavnicima institucija sistema sa kojima su vođeni ekspertske intervjui: Boban Mugoša, Institut za javno zdravlje Crne Gore, Mubera Kurpejović i Biljana Mišović, Ministarstvo prosvjete Crne Gore, Svetlana Vuković, Uprava za kadrove, Maja Drakić, Univerzitet Donja Gorica, Ratko Bakrač, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, Darko Konjević, Montenegro Biznis Alijansa, Veljko Golubović, (pok.) predsjednik Udruženja penzionera Crne Gore. Posebnu zahvalnost dugujemo i Atlas televiziji i novinarki Duški Pejović za izradu televizijskog serijala „Ja imam stav” koji je svojevrсно televizijsko izdanje ovog Izvještaja.

Recenzent: Mihail Peleah, Regionalni centar UNDP u Bratislavi za Evropu i Zajednicu nezavisnih država.

Prevod: Uroš Zeković, Tamara Jurlina, Jelena Pralas.

Dizajn, priprema za štampu i štampa: Studio Mouse, Podgorica

Štampano u Podgorici, Crna Gora

Prvo izdanje 2013.

CIP - Каталогизација у публикацији

Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-614-02-7

COBISS.CG-ID 21455376

***NACIONALNI IZVJEŠTAJ
O RAZVOJU PO MJERI ČOVJEKA - 2013.***

**„LJUDI SU NAJVEĆE BOGATSTVO JEDNE ZEMLJE.“
KOLIKO JE BOGATA CRNA GORA?**

Sadržaj

Predgovor.....	5
Poglavlje 1 Ljudski kapital i razvoj po mjeri čovjeka	7
Svrha izvještaja.....	7
Ljudski kapital: evoluiranje koncepta	8
Razvoj po mjeri čovjeka: evoluiranje koncepta	9
Razvoj po mjeri čovjeka u Crnoj Gori: Osnovni trendovi	11
Koncepti razvoja po mjeri čovjeka i ljudskog kapitala: razmatranje odnosa	12
Mjerenje ljudskog kapitala u Crnoj Gori kroz prizmu razvoja po mjeri čovjeka	15
Metodologija.....	16
Struktura izvještaja.....	17
Poglavlje 2 Ljudski kapital: Šta imamo i šta nam je potrebno da bismo bili uspješni u 21. vijeku?.....	19
Ekonomski rast i razvoj ljudskog kapitala u 21. vijeku: jedno bez drugog ne može	19
Naslijeđe iz prošlosti i buduće ekonomske trajektorije Crne Gore.....	20
Ekonomske reforme	21
Šta je naš ljudski kapital?	28
Kakav ljudski kapital treba da razvijamo da bi bili uspješni i prosperitetni u XXI vijeku?	31
Zaključci.....	37
Poglavlje 3 Obrazovanje i razvoj ljudskog kapitala.....	39
Obrazovni sistem u tranziciji i njegov uticaj na ljudski kapital.....	40
Kakav je naš ljudski kapital: Istraživanje dimenzije obrazovanja	43
Što može da se uradi da bi se naš ljudski kapital poboljšao kroz obrazovanje?	46
Predškolsko i osnovno-školsko obrazovanje	46
Srednjoškolsko obrazovanje.....	50
Visoko obrazovanje	53
Zajednički izazovi u sektoru obrazovanja i preporučena rješenja	55
Poglavlje 4 Sektor zdravstva i ljudski kapital u Crnoj Gori	63
Naslijeđe prošlosti i njegov uticaj na sistem zdravstva u Crnoj Gori.....	63
Reforme u zdravstvu	65
Uticaj reformi na ljudski kapital	67
Izgradnja ljudskog kapitala putem reformi zdravstvene zaštite: Što se može uraditi?	74

Poglavlje 5 Društveni kapital	82
Društveni kapital i njegov značaj za ljudski kapital	82
Društveni kapital Crne Gore: Nasljeđe prošlosti i sadašnje stanje	84
Istorijsko nasljeđe i njegov uticaj na društveni kapital	84
Jesmo li zadovoljni svojim životom?	85
Koje su trenutno naše vrijednosti?	88
Koje su naše sadašnje društvene mreže?	93
Vjerujemo li našim sugrađanima?	95
Izgradnja društvenog kapitala Crne Gore: Pogled u budućnost.....	96
Zaključci.....	99
Poglavlje 6 Zaključci i preporuke.....	100
Ljudski kapital i razvoj po mjeri čovjeka	100
Tranzicija i njen uticaj na ljudski kapital u Crnoj Gori	100
Osnovni nalazi i preporuke	102
Nalazi i preporuke po sektorima	103
Strateški i međusektorski pristup ljudskom kapitalu.....	102
Obrazovanje i ljudski kapital.....	103
Zdravlje i ljudski kapital	105
Društveni kapital	106
Dodaci	109
Literatura	126

Lista skraćenica:

BDP	Bruto društveni proizvod
CANU	Crnogorska akademija nauka i umjetnosti
CBM	Centralna banka Crne Gore
CIS	Zajednica nezavisnih zemalja
EBRD	Evropska banka za obnovu i razvoj
EU	Evropska unija
fAKT	Fond za aktivno građanstvo
FDI/SDI	Direktne strane investicije
FTE	Puno radno vrijeme
FZO	Fond zdravstvenog osiguranja
GERD	Izdavanja za istraživanje i razvoj
GNI	Bruto nacionalni dohodak
HDI	Indeks razvoja po mjeri čovjeka
ICT	Informaciono-komunikacione tehnologije
IR	Istraživanje i razvoj
MONSTAT	Zavod za statistiku Crne Gore
MSP	Mala i srednja preduzeća
MZ	Ministarstvo zdravlja
NATO	Sjeveroatlanski pakt
NVO	Nevladina organizacija
OECD	Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
PEP	Predpristupni ekonomski program
PISA	Program za međunarodni uspjeh učenika
PPP	Paritet kupovne moći
SZO	Svjetska zdravstvena organizacija
TIMSS	Trendovi u međunarodnim studijama matematike i prirodnih nauka
UN	Ujedinjene nacije
UNDP	Program Ujedinjenih nacija za razvoj
UNICEF	Dječiji fond Ujedinjenih nacija
WHO	Svjetska zdravstvena organizacija

Predgovor

Sa zadovoljstvom vam predstavljam Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2013: „Ljudi su pravo bogatstvo jedne zemlje.“ Koliko je bogata Crna Gora?, koji je posvećen temi ljudskog kapitala Crne Gore. Ljudski kapital ima ključnu ulogu u ostvarivanju ciljeva razvoja po mjeri čovjeka jer se razvoj po mjeri čovjeka bavi širenjem mogućnosti izbora za ljude. Te su mogućnosti izbora raznovrsne, ali su najvažnije one koje vode zdravom i dugom životu, obrazovanju i uživanju u pristojnom životnom standardu. Sve veća globalna konkurentnost znači da Crna Gora neće moći da bude konkurentna u smislu troškova i cijene, te će kao i sve evropske zemlje morati da nudi visokokvalitetne proizvode i usluge. To je moguće postići samo ako se unapređuje ljudski kapital zemlje. Dobro obrazovano i obučeno stanovništvo jeste cilj sam po sebi, ali je ujedno i presudni faktor koji doprinosi ubrzanom društvenom i ekonomskom razvoju, a naposljetku i razvoju po mjeri čovjeka.

Na društvenom nivou, razvoj po mjeri čovjeka vodi ka većoj sposobnosti zemlje da apsorbuje moderne tehnologije, boljem kvalitetu i produktivnosti radne snage, što neizostavno dovodi do veće produktivnosti i ekonomskog rasta koji su od temeljnog značaja za razvoj po mjeri čovjeka. Na nivou pojedinaca, to je ključ za uspješnu karijeru u modernoj ekonomiji zasnovanoj na znanju. Unaprijeđene vještine i znanja pojedinaca postaju sve važnije jer pomažu ostvarenju potreba i težnji pojedinca, održavanju društvenih mreža, donošenju zdravih životnih odluka i postizanju čitavog niza ostalih ciljeva. Ekonomski rast postignut preko unaprijeđenog ljudskog kapitala ne samo da rezultira povećanim prihodima domaćinstava, već povećava i budžetske prihode koji se mogu opredijeliti za važne društvene prioritete koji proširuju mogućnosti razvoja po mjeri čovjeka za sve. Crna Gora je tokom proteklih godina ostvarila napredak u pogledu razvoja po mjeri čovjeka mjenog Indeksom razvoja po mjeri čovjeka (HDI), koji predstavlja sumarnu mjeru za ocjenu dugoročnog napretka u tri osnovne dimenzije: dug i zdrav život, pristup znanju i pristojan životni standard. Crna Gora pripada grupi zemalja sa visokim razvojem po mjeri čovjeka i zauzima 54. mjesto u svijetu po HDI (2011).

Ovaj Izvještaj izradio je tim domaćih autora koje je predvodila gospođa Božena Jelušić. Tim je dobio savjetodavnu podršku međunarodnih eksperata, tima CEED Montenegro koji je sproveo opsežno kvantitativno i kvalitativno istraživanje i analizu, smjernice savjetodavnog odbora za Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka, i na javnim raspravama čuo „glas naroda“. Štaviše, pored ove štampane verzije Izvještaja postoji i neka vrsta njegove televizijske. To televizijsko izdanje je u stvari serijal od dvadeset sedam jednočasovnih televizijskih „talk-show“ emisija u kojima obični građani, simulirajući fokus grupe, raspravljaju o temama kojima se bavi Izvještaj. Zahvaljujemo Atlas TV na njihovoj inicijativi i resursima, kao i na odluci da približe Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka običnim građanima. Svjesni smo da je malo vjerovatno da će veliki odštampani izvještaji doprijeti do običnog građanina i da ih ogromna većina ne čita. Televizijsko izdanje Izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka je prvo takve vrste na globalnom nivou, ali je meni posebno pri srcu upravo zbog činjenice da je doprlo do svakog domaćinstva i građanina Crne Gore.

Političari, vjerovatno u svakoj državi u svijetu, često ponavljaju da su „ljudi pravo bogatstvo“ njihove zemlje. Šta to tačno znači, kako se to bogatstvo akumulira i koristi uvijek su otvorena pitanja s jasnim praktičnim i političkim implikacijama. Stoga, Izvještaj pokušava da odgovori na neka suštinska pitanja, kao što su: Ko smo mi? Šta želimo da postignemo? Šta nam je potrebno da uspijemo u XXI vijeku? Pri tome, ukazujemo na institucionalne aspekte i mehanizme za formiranje i korišćenje ljudskog kapitala, a koji odražavaju dugoročnu razvojnu viziju i prioritete zemlje.

Šta je ljudski kapital? Ljudski kapital Crne Gore nijesu samo zaposleni, već i nezaposleni, domaćice, siromašni i bogati, djeca, mladi i stari i oni koji će se tek roditi. Ljudski kapital je dinamičan, a tradicionalni elementi (znanje, vještine, zdravlje) jesu potencijal pojedinca, ali mjera u kojoj će se (ili neće) materijalizovati zavisi od brojnih drugih karakteristika. Neke od tih karakteristika su sposobnost primjene znanja, iskustvo, naslijeđe, vještine, zdravlje, vrijednosti i aspiracije, društveni kapital koji je sastavni dio onoga što smo mi, ali i naša fleksibilnost, sposobnost prilagođavanja promjenjivom okruženju, inovativnost, preduzetnički duh, preuzimanje rizika, sklonost solidarnosti, itd. tj. sve dimenzije koje nas čine produktivnim i u ekonomskom i neekonomskom pogledu. Pošto je ovako široko definisan, ljudski kapital je teško „izmjeriti“ jer je kvantifikovanje ovih komponenti složeno.

Na putu Crne Gore ka članstvu u EU, pitanje ljudskog kapitala dobijaće sve više na značaju jer je riječ o ključnom uslovu za uspješnu integraciju Crne Gore u Evropu. U izvještaju se navodi da se ljudski kapital ne može unaprijediti samo povećanjem javnih ulaganja u obrazovanje i zdravstvo, jer je za takvo nešto potreban daleko sofisticiraniji pristup. Potrebno je imati usaglašene međuresorske strukture, zakonodavni okvir, politike, instrumente i programe primarno u sektorima zapošljavanja, zdravstva, obrazovanja, kao i u nekim drugim, da bi se dobili maksimalni rezultati ulaganja u ljudski kapital. Stvaranje ljudskog kapitala treba da postane strateški prioritet društva. Vlada i privatni sektor treba strateški da ulažu u razvoj ljudskog kapitala što će dovesti do otvaranja novih radnih mjesta, razvoja novih vještina i kompetencija i može pomoći građanima Crne Gore da srećni rade i žive u Evropi XXI vijeka.

Neki od vas su nas pitali: Pa, koji je zaključak? „Jesu li ljudi stvarno, najveće bogatstvo Crne Gore”? i „Šta treba da uradimo sada da bismo imali ljudski kapital za Crnu Goru budućnosti?” Lično sam ubijeden da je Crna Gora veoma bogata zemlja i da najveće bogatstvo Crne Gore nije samo njen fizički kapital već i njeni ljudi, njen ljudski kapital. Izvještaj smo izradili u tom duhu i iskreno se nadam da će vas sve podstaći da još jednom razmotrite značaj i prioritete ljudskog kapitala. „Budućnost je sada.“ Stoga želim da podstaknem ne samo donosioce odluka već i privatni sektor, aktere civilnog društva, akademsku zajednicu, Skupštinu i medije da još jednom potvrde posvećenost zemlje stvaranju bolje budućnosti za nas i generacije koje dolaze.

Rastislav Vrbensky

Stalni koordinator sistema UN i
stalni predstavnik UNDP u Crnoj Gori

Decembar, 2012.

Poglavlje 1

Ljudski kapital i razvoj po mjeri čovjeka

Svrha izvještaja

Više od dvije decenije tranzicije i aktuelna kriza socio-ekonomskog razvoja pod uticajem globalne finansijske krize, snažno su se odrazile na transformaciju ljudskog kapitala u Crnoj Gori. Ova transformacija podrazumijevala je „pražnjenje“ ljudskog kapitala na ovim prostorima usljed značajnih emigracija pogotovo u vrijeme ratnih dešavanja u susjedstvu, ali i promjenu strukture ljudskog kapitala i mehanizama njegovog kreiranja. Ne samo političari nego i vlasnici kompanija, često navode kako su „ljudi najveće bogatstvo“ jedne države, zemlje, odnosno preduzeća. Upravo zato, ovaj nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka bavi se ljudskim kapitalom Crne Gore. Sve veća potreba za konkurentošću na globalnom nivou znači da Crna Gora neće moći da se takmiči isključivo zahvaljujući niskim troškovima i cijenama, te da će, kao i sve evropske zemlje, morati da nudi visokokvalitetne proizvode i usluge. To je moguće postići samo ako se unapređuje ljudski kapital zemlje. Dobro obrazovano i obučeno stanovništvo jeste cilj sam po sebi, a ujedno i presudni činilac koji doprinosi ubrzanom socio-ekonomskom razvoju, te posljedično i razvoju po mjeri čovjeka u Crnoj Gori.

Kako vidite Crnu Goru 2030. godine?

„Teško je to predvidjeti. Sigurno je da će sve biti drugačije i od radnika će se zahtijevati nova znanja. Zato je neophodno da studenti imaju praktično obrazovanje, jer tako su u stanju da vide što će se od njih tražiti na osnovu tog iskustva i upознаće se sa novim tehnologijama koje se danas koriste.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Ministarstvo prosvjete i sporta

Obrazovni proces i radno iskustvo omogućavaju nam da, kroz razne aktivnosti, stičemo raznovrsne talente i vještine. Iako te aktivnosti koštaju i za njih su potrebna lična i društvena ulaganja, one donose buduću korist i doprinose napretku zemlje. Brojne studije su potvrdile da investicije u tako važne komponente ljudskog kapitala kao što su formalno obrazovanje i obuka, pozitivno doprinose razvoju zemalja.

Ovaj izvještaj nastoji da ponudi odgovor na raznorodna pitanja u vezi ljudskog kapitala i njegove uloge u razvoju naše zemlje po mjeri čovjeka i u evro-atlanskim integracijama. Crna Gora je zvanično podnijela zahtjev za članstvo u EU 15. decembra 2008. godine. Status zemlje kandidata dobila je 17. decembra 2010. godine, što je obavezuje da usvaja određene elemente strategija i politika EU u odnosu na ljudski kapital. Crna Gora evropskim integracijama daje prioritet, a ostvarila je i dobar napredak u procesu reformi¹. Da li je ljudski kapital koji smo naslijedili iz perioda socijalizma adekvatan za XXI vijek i da li je sposoban da podrži proces evropskih integracija? Koliki je i kakav postojeći ljudski kapital? Je li dovoljno da se povećaju ulaganja u ključne sektore koji doprinose ljudskom kapitalu, kao što su zdravstvo i obrazovanje, pa da se postignu održive stope ekonomskog rasta i ostvari razvoj po mjeri čovjeka za sve? Da li bi samo država trebalo da bude odgovorna za izgradnju i unapređenje ljudskog kapitala u Crnoj Gori? To su neka od temeljnih pitanja na koja pokušavamo da damo odgovor u ovom izvještaju.

Budući da se ljudski kapital može unaprijediti povećanjem mogućnosti koje pojedinci imaju u oblasti zdravstvene zaštite, obrazovanja, socijalnih servisa i boljeg pristupa u procesu donošenja odluka, ostaje dilema u pogledu toga kako ocijeniti razne aspekte stvaranja i korišćenja ljudskog kapitala. Iako su obrazovanje i obuka zasigurno ključni aspekti, isto tako su to i zdravstvo, standard života, pristup osnovnim uslugama, društvene mreže i stabilnost.

Izvještaj utvrđuje komponente ljudskog kapitala specifične za Crnu Goru i procjenjuje napredak zemlje u stvaranju i korišćenju ljudskog kapitala. Razvoj ljudskog kapitala razmatra se kroz prizmu koja nudi sveobuhvatnu i raznorodnu analitičku pers-

¹ Rezolucija Evropskog parlamenta od 9. marta 2011. godine o procesu integracija Crne Gore, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0091+0+DOC+XML+V0//EN>

pektivu za utvrđivanje mehanizama koji vode razvoju po mjeri čovjeka. Kao rezultat uvođenja perspektive razvoja po mjeri čovjeka, razrađene su i preporučene sveobuhvatnije, višedimenzionalne i bolje usmjerene preporuke i intervencije koje podržavaju mogućnosti za razvoj ljudskog kapitala.

Ljudski kapital: evoluiranje koncepta

U ekonomskoj literaturi odavno je prepoznata vrijednost ljudskog kapitala za ekonomski rast i razvoj. Adam Smith je definisao ljudski kapital kao stečene i korisne talente stanovništva i zagovarao tezu da vještine ljudi uvećavaju bogatstvo društva, kao i pojedinca.²

U literaturi, ljudski kapital se u osnovi posmatra kao bogatstvo pojedinca, definisan u smislu vještina, kompetencija i kvalifikacija. Može da uključuje i nekognitivne vještine, a one se mogu sticati u raznim okruženjima, a ne samo kroz proces formalnog obrazovanja. Nivo ljudskog kapitala mjeri se da bi se ocijenio kvalitet radne snage, a postoje i brojne studije koje potvrđuju da unapređenje ljudskog kapitala daje pozitivan doprinos tehnološkom napretku zemlje i većoj produktivnosti rada. Visokokvalitetni ljudski kapital dobija na važnosti u uslovima globalizacije koja zemljama nameće potrebu da razvijaju ekonomije zasnovane na znanju kako bi ostale konkurentne.

Postoje dvije osnovne faze razvoja ljudskog kapitala: njegovo stvaranje i korišćenje. U fazi stvaranja, pojedinci se rađaju sa nizom fizičkih, intelektualnih i psiholoških kapaciteta koji se dalje razvijaju kroz porodicu, obrazovni sistem i društveno okruženje. Ako se sposobnosti jedinke ne razvijaju u mladosti, onda se ta osoba suočava sa značajnim preprekama kada želi da proširi mogućnosti koje joj se nude u odraslom dobu. Zbog toga pojedinci, da bi bili konkurentni, treba da razvijaju znanja i vještine tokom čitavog života.

Kako vidite Crnu Goru 2030. godine?

„Teško je to predvidjeti. Sigurno je da će sve biti drugačije i od radnika će se zahtijevati nova znanja. Zato je neophodno da studenti imaju praktično obrazovanje, jer su na osnovu tog iskustva u stanju da vide što će se od njih tražiti i upoznaje se sa novim tehnologijama koje se danas koriste.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Ministarstvo prosvjete i sporta

Djelotvorno korišćenje ljudskog kapitala podjednako je važno kao i faza stvaranja. Jedna zemlja može da posjeduje visokokvalitetan ljudski kapital, ali da ga nedovoljno ili neefikasno koristi. Ekonomske i tehnološke promjene mogu određene poslove i vještine učine zastarjelima. Tranziciona Rusija, Ukrajina i druge zemlje Zajednice nezavisnih zemalja (CIS), na primjer, nakon raspada SSSR-a, nedovoljno su iskoristile svoje potencijale u sektorima koji su intenzivni u smislu ljudskog kapitala.

U ovim zemljama, politički kreatori, tehnički savjetnici i međunarodni investitori, konstantno ignorišu visoke nivoe ljudskog kapitala u informacionim i naprednim tehnologijama, jer su se umjesto toga usmjerili na tradicionalne sektore, kao što su rudarstvo i metalurgija.

„Moramo razumjeti da je nesigurnost karakteristična za globalno tržište i da „siguran“ i stalan posao više ne postoji kao kategorija.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Univerzitet Donja Gorica

Postoji saglasnost oko toga da obrazovanje i vještine predstavljaju temeljne komponente ljudskog kapitala, ali ipak ne postoji opšte prihvaćena definicija ljudskog kapitala. Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) definiše ljudski kapital kao produktivno bogatstvo otjelovljeno u radu, vještinama i znanju³. Uopšteno govoreći, ljudski kapital može se razumjeti kao znanje, vještine, kompetencije i atributi otjelovljeni u pojedincima koji olakšavaju stvaranje ličnog, društvenog i

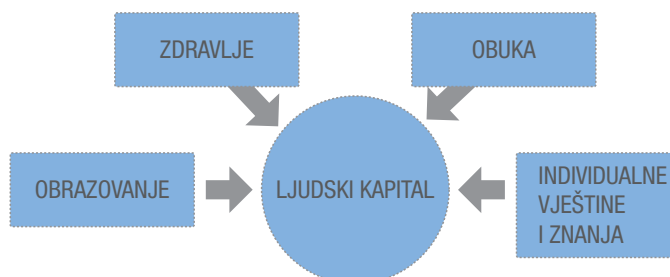
2 Smith, Adam (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, knjiga 2 – of the Nature, Accumulation, and Employment of Stock.

3 Izvor: OECD online riječnik statističkih termina dostupan na <http://stats.oecd.org/glossary>

ekonomskog blagostanja. Tradicionalni pokazatelji koje koristi OECD za mjerenje ljudskog kapitala jesu trajanje školovanja i nivo kvalifikacija, ali je opšte prepoznato da su ove mjere nedovoljne da odraze ukupan obim ljudskog kapitala, budući da pojedinac može sticati znanje i vještine raznim, često i neformalnim, putevima.

Slika 1.1 Tradicionalni model ključnih elemenata ljudskog kapitala

Evropska unija definiše ljudski kapital kao „sposobnosti, znanje i vještine otjelovljene u ljudima i stečene kroz obrazovanje, obuku i iskustvo”.⁴

Lisabonski savjet za ekonomsku konkurentnost i društvenu obnovu razvio je evropski indeks ljudskog kapitala koji uključuje četiri osnovne komponente:

- **Bogatstvo ljudskog kapitala** – ovaj pokazatelj mjeri troškove svih vrsta obrazovanja i obuke po radno aktivnom stanovniku.
- **Korišćenje ljudskog kapitala** – ovaj pokazatelj razmatra koliki procenat ljudskog kapitala zemlje je zaista i angažovan.
- **Produktivnost ljudskog kapitala** – ovaj pokazatelj mjeri produktivnost ljudskog kapitala kada se ukupna potrošnja zemlje podijeli ukupnim ljudskim kapitalom angažovanim u zemlji.
- **Demografija i zaposlenost ljudskog kapitala** – ovaj pokazatelj razmatra postojeće ekonomske, demografske i migratorne trendove da se ocijeni broj ljudi koji će biti zaposleni 2035. godine.

Nobelovac Gary Becker posmatra ulaganja u obrazovanje i obuku pojedinaca kao pandan poslovnim investicijama u opremu⁵ Becker zagovara tezu da se ljudski kapital može povećati školovanjem, mogućnostima obuke za informaciono-komunikacione tehnologije i unapređenjem zdravstvene zaštite. Zahvaljujući metodološkom okviru i ekonomskoj racionalnosti, Becker je uspio da objasni mnoštvo ekonomskih i društvenih pojava upravo oslanjajući se na koncept ljudskog kapitala. On je ekonomskim pristupom objašnjavao kako različite pojave kao što su pušenje, zavisnost od droge, posvećenost crkvi, razvodi, nasilje, patriotizam i državna propaganda, utiču na pojedinca i njegove odluke, u krajnjem utičući na ljudski kapital zajednice.

Razvoj po mjeri čovjeka: evoluiranje koncepta

Ovaj izvještaj razmatra ljudski kapital iz perspektive i kroz prizmu razvoja po mjeri čovjeka. Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) objavio je prvi Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 1990. godine. Uveden je koncept razvoja po mjeri čovjeka koji se odvojio od prethodnih teorija razvoja polazeći od teze da privredni rast ne poboljšava automatski ljudsko blagostanje i da su ljudi stvarno bogatstvo država. Razvoj po mjeri čovjeka ide dalje od ciljeva smanjenja siromaštva i uzima u obzir i one koji nijesu siromašni, ali su možda nepismeni, diskriminisani ili nemaju pristup zdravstvenoj zaštiti ili obrazovnom sistemu.

Razvoj po mjeri čovjeka odnosi se na širenje mogućnosti izbora. Ti izbori su raznovrsni, ali najsuštastvenije su one mogućnosti izbora koje vode zdravom i dugom životu, obrazovanju i pristojnom standardu života. Ostali izbori mogu uključivati slobodu

⁴ Izvor: Lisbon Council Policy Brief “Innovation at Work: The European Human Capital Index” by Peer Ederer

⁵ Za više detalja vidjeti Gary Backer “Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education” (1964).

izražavanja, udruživanja i kretanja, socijalnu pravdu i zaštitu od diskriminacije na osnovu rasnog, vjerskog ili etničkog porijekla; sposobnost uticaja na donošenje odluka i doprinosa društvenom životu. Na izbore koje ljudi prave može uticati čitav niz činilaca, kao što su lične vrijednosti, vještine i sposobnosti, ekonomsko i političko okruženje u zemlji, dostupnost obrazovanja i zdravstvenim uslugama, kao i razvoj događaja na međunarodnom planu. Bez obzira na lične preference, ljudi žele da žive u okruženju u kome mogu da razviju svoj puni potencijal i da vode produktivan i kreativan život u skladu sa svojim potrebama i interesovanjima. Razvoj po mjeri čovjeka polazi od toga da je svrha razvoja širenje mogućnosti izbora. Budući da su ti izbori potencijalno beskrajni i da se vremenom mijenjaju, razvoj po mjeri čovjeka ne može se svesti samo na prihod ili na ekonomski rast.

„Ljudi su osnovni resurs, zatim slijede materijalni, prirodni i sve što je proizvod rada u jednoj zajednici i, naravno, tehnologija. Crna Gora bi bila bogata zemlja da nije unutrašnjih podjela, jer mentalitet ljudi dovodi u opasnost potencijal koji imamo.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Udruženje penzionera Crne Gore

Razvoj po mjeri čovjeka ne odnosi se samo na slobodu ljudskog izbora, već i na slobodu da se učestvuje; on omogućava da sami ljudi postanu aktivni učesnici u sopstvenom životu, kao i u svojim zajednicama i zemljama. Kako ističe Sen, „ljudi treba da se percipiraju (...) kao aktivno uključeni – kada im se da mogućnost – da oblikuju sopstvenu sudbinu, a ne da budu samo pasivni prijemnici dobro osmišljenih programa razvoja.“⁶ Ljudi treba da imaju slobodu da slijede sopstvene životne izbore, da donose odluke u stvarima važnim za njihov život i da imaju slobodu da utiču na donošenje odluka u sopstvenim zajednicama i zemljama.

Pojedinci mogu postati aktivni činioci i slijediti sopstvene odabire onda kada su osnaženi i kada učestvuju u raznim dimenzijama života društva. Djelotvorno učestvovanje moguće je kada ljudi imaju slobodu da se obrazuju, da izražavaju sopstvene stavove javno i bez straha, da imaju pristup nezavisnim medijima i da učestvuju u životu društva kroz uspostavljene demokratske institucije. Osnaženi građani koji djeluju kroz demokratske institucije mogu podstaknuti magični krug razvoja – politička sloboda osnažuje ljude da insistiraju na politikama koje povećavaju izbor društvenih i ekonomskih mogućnosti, a otvorene diskusije pomažu lokalnim zajednicama da uobličavaju sopstvene prioritete. Na primjer, u reformi sistema socijalne zaštite, do djelotvornog razvoja po mjeri čovjeka dolazi se onda kada su uključeni korisnici prava iz socijalne zaštite, njihova djeca, lokalna zajednica, nevladine organizacije (NVO), mediji, ministarstvo zaduženo za pitanja socijalnog staranja, ministarstvo finansija i grupe za zagovaranje. Bilo na nivou osmišljavanja politika ili njihove realizacije, ljudi moraju učestvovati u svakoj fazi kao aktivni sudionici koji mogu da prave sopstvene izbore i da ih ostvaruju.

Razvoj po mjeri čovjeka: klasična definicija

„Osnovna svrha razvoja jeste da se prošire mogućnosti izbora koje se nude ljudima. U načelu, mogućnosti izbora su bezgranične i vremenom se mijenjaju. Ljudi često vrednuju dostignuća koja se uopšte ne vide, ili makar ne neposredno, u brojkama kojima se izražava prihod i rast: veći pristup znanju, bolja prehrana i zdravstvene usluge, sigurniji izvor sredstava za život, bezbjednost od kriminala i fizičkog nasilja, zadovoljavajuće slobodno vrijeme, političke i kulturne slobode i osjećaj učešća u aktivnostima zajednica. Cilj razvoja je stvaranje pogodnog okruženja u kome ljudi mogu da uživaju dug, zdrav i kreativan život.“

Izvor: Mahbub ul Haq (1934–1998), utemeljivač Izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka

Koncept razvoja po mjeri čovjeka, formulisan prije dvije decenije, evoluirao je tokom vremena. UNDP je objavio svoj Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka za 2010. godinu pod nazivom Pravo bogatstvo zemalja: put ka razvoju po mjeri čovjeka koji obilježava dvadesetu godišnjicu paradigme o razvoju po mjeri čovjeka. Izvještaj iz 2010. godine uvodi rafiniraniju definiciju razvoja po mjeri čovjeka koji se doživljava kao „širenje sloboda ljudi da žive dug, zdrav i kreativan život; da unapređuju ostale ciljeve koje imaju razloga da vrednuju i da se aktivno angažuju u oblikovanju pravičnog i održivog razvoja na zajedničkoj nam planeti. Ljudi su i korisnici i pokretači razvoja po mjeri čovjeka, kao pojedinci i u grupama.“⁷

6 Sen, A.K. 1999. Development as Freedom. Oxford University. str. 53

7 UNDP. 2010. Human Development Report. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. New York.

Razvoj po mjeri čovjeka u Crnoj Gori: Osnovni trendovi

Crna Gora je uspostavljena kao nezavisna država, sa brojnim reformama sprovedenim u oblasti ekonomije, obrazovanja, zdravstvene zaštite i socijalne zaštite. Došlo je do značajnog rasta direktnih stranih investicija. Proširio se sektor usluga u oblasti turizma i sa njim povezanim djelatnostima, a posebno značajan rast zabilježen je u sektoru nekretnina. Veliki broj preduzeća je privatizovan, euro je uveden kao zvanična valuta, a cijene su liberalizovane. Usljed brojnih reformi, Crna Gora je postigla brz ekonomski rast koji je omogućio Vladi da poveća iznos opredijeljenih sredstava za obrazovanje i zdravstvenu zaštitu.

U skladu sa globalnim UNDP Izvještajem o razvoju po mjeri čovjeka za 2011. godinu, Crna Gora je ostvarila napredak tokom proteklih godina mjereno indeksom razvoja po mjeri čovjeka (HDI), koji predstavlja sumarnu mjeru za ocjenu dugoročnog napretka u tri osnovne dimenzije: dug i zdrav život, pristup znanju i pristojan standard života. Od 2005. do 2011. godine, vrijednost ovog indeksa u slučaju Crne Gore povećala se sa 0,757 na 0,771, što predstavlja povećanje od 2,0% ili prosječni godišnji rast od oko 0,3 %.

U tabeli 1.1 dat je pregled napretka koji je Crna Gora ostvarila u svakom od HDI indikatora. Od 1980. do 2011. godine, prosječan očekivani životni vijek na rođenju u Crnoj Gori povećao se za 0,9 godina. Takođe, u periodu od 2005. do 2011. godine, povećan je bruto nacionalni dohodak (GNI) po stanovniku u za oko 24,0%”.

Tabela 1.1 Trendovi indeksa o razvoju po mjeri čovjeka (HDI) u Crnoj Gori zasnovani na konzistentnim vremenskim serijama podataka, novim komponentnim indikatorima i novoj metodologiji

	Očekivani životni vijek na rođenju	Očekivano trajanje školovanja (god)	Prosječno trajanje školovanja (god)	Bruto nacionalni dohodak po stanovniku (2005 paritet kupovne moći \$)	Vrijednost HDI
1980.	73,7
1985.	74,4
1990.	75,5
1995.	75,9
2000.	74,9
2005.	74,1	13,7	10,6	8.340	0,757
2010.	74,4	13,7	10,6	10.121	0,769
2011.	74,6	13,7	10,6	10.361	0,771

Izvor: UNDP (Globalni) Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka za 2011. godinu

HDI je prosječna mjera osnovnih postignuća u razvoju po mjeri čovjeka u jednoj zemlji. Kao što je to slučaj sa svim prosječnim vrijednostima, HDI ne ukazuje na nejednakost u distribuciji razvoja po mjeri čovjeka na nivou jedne zemlje. Da bi se izbjeglo ovo ograničenje, Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka za 2011. godinu uveo je „HDI prilagođen za nejednakost (IHDI)“, novu mjeru za veliki broj zemalja, koja uzima u obzir nejednakost u sve tri dimenzije HDI time što „diskontuje“ prosječnu vrijednost svake mjere u skladu s njenim nivoom nejednakosti. Vrijednost HDI za Crnu Goru za 2011. godinu iznosi 0,771. Međutim, kada se izvrši diskontovanje ove vrijednosti s obzirom na nejednakost, vrijednost HDI pada na 0,718, što je gubitak od 6,9% usljed nejednakosti u distribuciji indeksa. Letonija i Litvanija pokazuju gubitak usljed nejednakosti od 10,9%, odnosno od 9,8%. Prosječan gubitak usljed nejednakosti za zemlje sa visokom vrijednošću HDI iznosi 20,5%, a za Evropu i Centralnu Aziju iznosi 12,7%.

Tabela 1.2 HDI indikatori za Crnu Goru za 2011. godinu u odnosu na odabrane zemlje u regionu

	Vrijednost HDI	Rangiranje po HDI	Očekivani životni vijek na rođenju	Očekivano trajanje školovanja (god)	Prosječno trajanje školovanja (god)	Bruto nacionalni prihod po stanovniku (2005 paritet kupovne moći \$)
Crna Gora	0,771	54	74,6	13,7	10,6	10,361
Letonija	0,805	43	73,3	15,0	11,5	14,293
Litvanija	0,810	40	72,2	16,1	10,9	16,234
Evropa i Centralna Azija	0,751	-	71,3	13,4	9,7	12,004
Visok HDI	0,741	-	73,1	13,6	8,5	11,579

Izvor: UNDP, Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka za 2011. godinu

Koncepti razvoja po mjeri čovjeka i ljudskog kapitala: razmatranje odnosa

Oba koncepta, i razvoj po mjeri čovjeka i ljudski kapital, odnose se na poboljšanje mogućnosti izbora i blagostanja pojedinaca. Oba koncepta stavljaju ljude u središte i bave se ciljevima razvoja ljudi podržavanjem ostvarenja potencijala svih ljudi, uključujući i osjetljive grupe, putem niza institucionalnih, strateških i programskih intervencija.

Razlike u rezultatima razvoja po mjeri čovjeka među zemljama mogu se pripisati brojnim činiocima kao što su razlike u bogatstvu prirodnim resursim, fondu fizičkog kapitala, ekonomskim i političkim sistemima, te u velikoj mjeri i karakteristikama ljudskog kapitala.

OECD⁸ kao jedan od važnih razloga rastuće nezaposlenosti i nerazvijenosti privreda navodi neuspjeh u upravljanju ljudskim kapitalom, te poziva na razvijanje tog važnog resursa. To potvrđuje sve prisutniju svijest da je u dobu znanja, razlika između razvijenih i manje razvijenih privreda u manjoj mjeri rezultat prirodnih prednosti i bogatstava, a u većoj mjeri strateškog ulaganja u razvoj ljudskih resursa. Razvoj ljudskog kapitala, ulaganje u obrazovanje i motivaciju je u mnogo većoj pozitivnoj korelaciji sa nivoom razvijenosti zemlja u svijetu od varijabli vezanih za materijalnu imovinu, što pokazuje i sljedeća tabela⁹.

Tabela 1.3 Struktura svjetskog bogatstva prema prihodima zemalja (%)

Grupe zemalja	Prirodni kapital	Proizvedeni kapital	Ljudski kapital i nematerijalna imovina
Niskog prihoda	29	16	55
Nižeg srednjeg prihoda	19	21	60
Višeg srednjeg prihoda	15	23	62
Visokog prihoda OECD	3	17	80

Izvor: SB (2006) *Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century*

Podaci ukazuju da je u nerazvijenim zemljama niskog prihoda, u njihovom ukupnom bogatstvu, značajnije učešće prirodnog kapitala, dok u visoko razvijenim zemljama dominira ljudski kapital i nematerijalna imovina. U grupi visoko razvijenih zemalja učešće ljudskog kapitala kreće se i do 86%, npr. u Belgiji, gdje je, s druge strane, učešće prirodnog kapitala svega 1%. U nerazvijenim zemljama učešće prirodnog kapitala dostiže i do 60% učešća u ukupnom bogatstvu. Na primjeru razvijenih zemalja možemo vidjeti da danas dugoročni razvoj zavisi gotovo isključivo od kvaliteta ljudskog kapitala. Stoga korišćenje i razvoj ljudskog kapitala predstavlja primarni faktor razvoja.

Drugim riječima, visoki nivoi razvoja po mjeri čovjeka ne mogu se postići kada društvu nedostaju odgovarajući nivoi ljudskog

8 Izvor: OECD Jobs Strategy <http://www.oecd.org/>

9 WB (2006.) *Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century*, str. 26

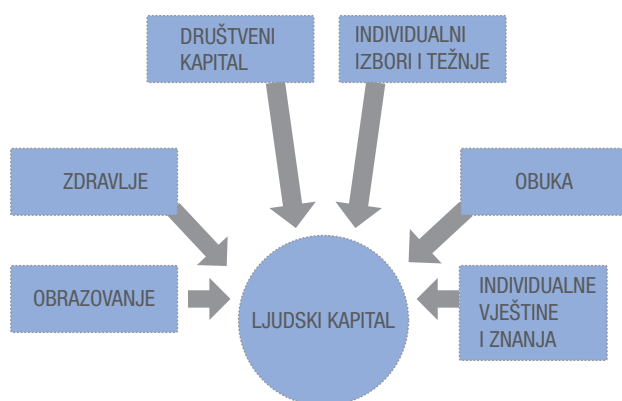
kapitala. Dobro obrazovano i obučeno stanovništvo predstavlja cilj sam po sebi, ali i presudni činilac koji doprinosi ubrzanom društvenom i ekonomskom, a samim tim i razvoju po mjeri čovjeka.

Brojne studije potvrdile su da ulaganja u važne komponente ljudskog kapitala kao što su formalno obrazovanje i obuka, pozitivno doprinose rastu (razvijenih) zemalja. Dokazano je da djelotvorne investicije, institucionalna i podrška javnih politika razvoju ljudskog kapitala predstavljaju ključnu komponentu dugoročnog ekonomskog rasta i povećane produktivnosti. U nekim zemljama OECD, kao što su Danska i Novi Zeland, zarade radnika sa univerzitetskom diplomom su za skoro jednu četvrtinu veće od zarada radnika koji su završili samo srednju školu. U drugima je ova razlika još primjetnija, te dostiže čak i 120%. Obrazovana radna snaga pogoduje i privredi: istraživanja pokazuju da, vremenom, kompanije mogu ostvariti povećanje rezultata od 3% do 6% za svaku dodatnu godinu koju pojedinac provede obrazujući se¹⁰.

Razvoj ljudskog kapitala može rezultirati većom sposobnošću zemlje da koristi moderne tehnologije, unaprijeđenim kvalitetom i produktivnošću radne snage, što neizostavno dovodi do veće produktivnosti i ekonomskog rasta koji su od temeljnog značaja za razvoj po mjeri čovjeka. Na nivou pojedinaca, tendencija je da se zarade naglo povećavaju sa porastom nivoa obrazovanja pojedinaca. Ekonomski rast postignut preko unaprijeđenog ljudskog kapitala ne samo da rezultira povećanim raspoloživim prihodom domaćinstava, već povećava i budžetske prihode koji se mogu opredijeliti za druge važne društvene prioritete koji proširuju mogućnosti razvoja po mjeri čovjeka za sve.

Dobro obrazovani pojedinci bolje su informisani kada prave odabire u pogledu zdravlja i obrazovanja za sebe i za svoju djecu. Oni, recimo, puše manje i vježbaju više i mogu bolje da spriječe i da ranije otkrivaju bolesti. Aktivniji su u životu zajednice i društva i vjerovatnije je da će biti volonteri u grupama na nivou zajednice, što dodatno unapređuje razvoj po mjeri čovjeka za sve.

Slika 1.2 Ljudski kapital: prošireni model

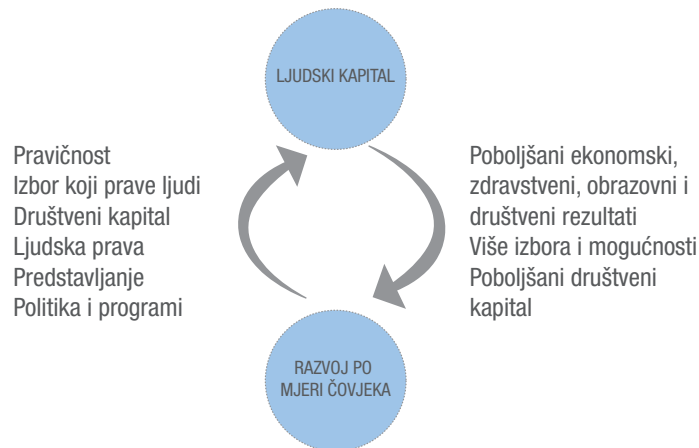
Tradicionalno, uz obrazovanje ide zdravlje kao cilj vladinih politika kada se govori o razvoju ljudskog kapitala, odnosno postoji simbiotska veza između zdravlja i obrazovanja. Stanovništvo mora biti zdravo da bi djelotvorno koristilo svoje vještine i znanja. Većina zemalja pokušava stalno da unapređuje pružanje usluga javnog zdravstva, obrazovanja i socijalnog staranja da bi se unaprijedio kvalitet života građana i povećao njihov ljudski kapital.

Nije dovoljno samo povećavati raspon mogućnosti u oblastima obrazovanja i zdravstva, jer pojedinci imaju široku lepezu potreba i težnji (Vidi sliku 1.2). Budući da zdravlje, obrazovna postignuća i uključivanje u društveni život utiču na nivo ljudskog kapitala jedne zemlje, postoji potreba da se razmotre obim i priroda intervencija u oblasti javnih politika koje imaju za cilj razvoj ljudskog kapitala. **Perspektiva razvoja po mjeri čovjeka dodaje novu vrijednost i konceptu ljudskog kapitala time što se utvrđuju prepreke i mogućnosti za razvoj ljudskog kapitala koje leže van tradicionalnih oblasti obrazovanja i zdravstva.** Nije dovoljno samo subvencionirati osnovnoškolsko obrazovanje i ulagati u zdravstvo pa očekivati da će se automatski poboljšati mogućnosti građana za razvoj po mjeri čovjeka.

10 OECD. Policy Brief. July 2007. Lifelong Learning and Human Capital. (Informativni pregled za razvoj javnih politika, jul 2007. godine, Doživotno učenje i ljudski kapital)

Dostupna istraživanja potvrđuju važnost zalaženja još dalje od sfera obrazovanja i zdravlja da bi se promovisao razvoj ljudskog kapitala. Čitav niz činilaca objašnjava razlike u stvaranju i korišćenju ljudskog kapitala pri čemu razlike u socijalnoj infrastrukturi među državama igraju značajnu ulogu¹¹. Takva socijalna infrastruktura uključuje institucije i javne politike koje oblikuju ekonomsko okruženje u kome pojedinci akumuliraju vještine, a preduzeća posluju. Nepostojanje socijalne infrastrukture koja bi pogodovala djelotvornom stvaranju i korišćenju ljudskog kapitala stvara gubitke u proizvodnji i u krajnjem ograničava mogućnosti razvoja po mjeri čovjeka za sve (Vidi sliku 1.3).

Slika 1.3 Ljudski kapital i razvoj po mjeri čovjeka: jedno bez drugoga ne može

Ljudska bića svoje životne izbore prave putem društvenih interakcija. Ovaj izvještaj valorizuje tu ideju i uvodi dimenziju društvenog kapitala u analizu i mjerenje ljudskog kapitala Crne Gore. Stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala je društvena aktivnost jer se dešava u interakciji ideja i pojedinaca. Društvene interakcije su neophodne za stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala. Robert Putnam, na primjer, posmatra društveni kapital kao mreže i norme građanskog angažmana¹². Bez učešća u javnom životu, podrivaju se osjećanja povjerenja i veze uzajamnog pomaganja, a sposobnost rješavanja problema i održavanja prosperiteta slabi. Putnam takođe zagovara tezu da bogate zajednice nijesu postale „građanske“ zato što su bogate; naprotiv, postale su bogate upravo zato što su bile „građanske“. McDowell to podržava, ukazujući na činjenicu da kvalitetni građanski odnosi podstiču povjerenje i preduzetničke inicijative¹³. Postoji veliki broj istraživanja koja potvrđuju pozitivne odnose između vitalnih društvenih mreža i rezultata koji su od presudne važnosti za ljudski kapital, kao što su bolji uspjeh u školi, niže stope kriminala i bolji sistem javnog zdravstva. Ujedno, oni doprinose boljem razvoju po mjeri čovjeka.

Koncept razvoja po mjeri čovjeka dodaje perspektivu pravičnosti u analizi ljudskog kapitala. Ograničenja u bilo kojoj oblasti razvoja ljudskog kapitala su pogubna za slobodu izbora, koja leži u središtu koncepta razvoja po mjeri čovjeka. Imaju li svi građani Crne Gore slične mogućnosti da učestvuju u formalnom obrazovanju i obuci, sličan pristup zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj pomoći, te da učestvuju u donošenju odluka? Postoje li određene kategorije stanovništva, kao što su žene, Romi, ljudi s nižim primanjima, osobe s invaliditetom i dugotrajno nezaposlene osobe za koje postoji manja vjerovatnoća da imaju pristup ovim mogućnostima i servisima? Da li djeca koja potiču iz porodica s nižim primanjima imaju slabiji uspjeh u osnovnoj školi, je li vjerovatnije da će napustiti srednju školu i je li manje vjerovatno da će upisati fakultet? Treba eliminisati barijere s kojima se ove kategorije stanovništva suočavaju kako bi se osiguralo da svi ljudi imaju realne mogućnosti da razviju svoj ljudski kapital.

11 Hall, R. E. & Jones, C. I. 1999. "Why do some countries produce much more output per worker than others?" (Zašto neke zemlje imaju daleko veći rezultat po radniku nego druge?) *The Quarterly Journal of Economics* 114 (1), 83–16

12 Za više detalja pogledati Robert Putnam *Bowling Alone*, 2000.

13 McDowell, G.R. 1995. "Some communities are successful, others are not: Toward an institutional framework for understanding the reasons why". („Neke zajednice su uspješne, neke ne: Ka institucionalnom okviru za razumijevanje razloga zašto je tako“) In D.W. Sears and J.N. Reid, *Rural Development Strategies*. Chicago, Nelson Hall.

Mjerenje ljudskog kapitala u Crnoj Gori kroz prizmu razvoja po mjeri čovjeka

Mjerenje ljudskog kapitala je oduvijek bilo problematično. Ljudski kapital se može unaprijediti kroz povećanje mogućnosti koje stoje na raspolaganju pojedincima u oblasti zdravstvene zaštite, obrazovanja, socijalnih usluga i kroz bolji pristup donošenju odluka, ali ostaje nesigurnost u pogledu toga kako ocjenjivati razne aspekte stvaranja i korišćenja ljudskog kapitala. Iako su obrazovanje i obuka sigurno ključni aspekti, isto tako su to i zdravstvo, standard života, pristup osnovnim uslugama i društvena stabilnost. Ovim se izvještajem utvrđuju osnovne komponente ljudskog kapitala specifične za Crnu Goru i ocjenjuje napredak koji je zemlja postigla u stvaranju i korišćenju ljudskog kapitala gledano kroz prizmu razvoja po mjeri čovjeka.

Ekonomisti su često ograničeni dostupnim podacima kada razvijaju mjere evidentiranja ljudskog kapitala. Često se njihove ekonometrijske analize efekata ulaganja u ljudski kapital zasnivaju na pretpostavci da se ljudski kapital može jednostavno mjeriti brojem godina školovanja. Iako su mnoge ekonometrijske studije preuskog zahvata, one uvjerljivo pokazuju da formalno obrazovanje jeste presudni faktor koji određuje plate i zarade u zemljama OECD¹⁴.

Tradicionalni indikatori koje koristi OECD za mjerenje ljudskog kapitala su trajanje školovanja i nivo kvalifikacija, ali je široko prihvaćeno da su ove mjere daleko od toga da obuhvate cjelokupan opseg ljudskog kapitala, jer pojedinci stiču znanja i vještine putem raznih, često i neformalnih kanala. Indikatori koji se često koriste u međunarodnim okvirima, a koji su korišćeni i za ocjenjivanje ljudskog kapitala u Crnoj Gori, uključuju:

- karakteristike radno aktivnog stanovništva (npr. zaposlenost, nezaposlenost, nezaposlenost mladih, procenat izdržanih lica)
- prihod porodice (domaćinstva)
- zdravstveno stanje stanovništva (npr. stopa smrtnosti odojčadi, pristup zdravstvenim servisima)
- nivoe obrazovnog postignuća
- stope upisa u školu i napuštanja škole
- stope završetka visokoškolskog obrazovanja
- učešće odraslih u stručnom i tehničkom obrazovanju i
- rezultate međunarodnih procjena kao što su Program za međunarodni uspjeh učenika (PISA) i Trendovi u međunarodnim studijama matematike i prirodnih nauka (TIMSS).

Upitani gdje sebe vide 2030. godine, učesnici istraživanja koje je sproveo UNDP generalno su istakli da će živjeti samostalno u sopstvenim stanovima ili kućama, da će imati porodicu sa 2 ili 3 djece i da će živjeti u Crnoj Gori. Svi su naglašavali da se nadaju da će imati siguran posao i napredovanje u karijeri sa više slobodnog vremena. Planiraju da štede za putovanja i obrazovanje svoje djece.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine. Mladi ljudi u potrazi za svojim prvim poslom, Razgovor u fokus grupi u Podgorici

Kako bi ocijenili bogatstvo ljudskog kapitala, Lisabonski savjet predlaže da se mjeri procenat složenih poslova u ukupnoj zaposlenosti. Složeni poslovi se definišu kao rukovodeća mjesta, preduzetnički poslovi ili profesije za koje je uobičajeno potrebno univerzitetsko obrazovanje, kao što su inženjeri, pravnici ili zdravstveni radnici. U svim regionima Evrope, na složene poslove otpada ukupno oko 22% svih radnih mjesta; u bogatijim regionima taj procenat dostiže i do 33%; u siromašnijim regionima, taj procenat pada na 13%. Obrazloženje zašto koristiti ovaj indikator jeste da složeni, nerutinski, dobro plaćeni poslovi generišu veću ekonomsku vrijednost regionu u kome se nalaze. Osim toga, dobra radna mjesta stvaraju više ljudskog kapitala putem intenzivnijeg učenja na radnom mjestu nego što je to slučaj sa manje zahtjevnim poslovima, što dalje osigurava zaposlenost i visoke plate i zarade u budućnosti.¹⁵

14 Cohn, E. and Addison, J. 1998. "The Economic Returns to Lifelong Learning in OECD Countries". („Ekonomski povraćaj na doživotno učenje u zemljama OECD“) In *Education Economics* 6 (3), str. 253–307

15 Ederer P., Schuller P., and Willms S. 2011. *Human Capital Leading Indicators: How Europe's Regions and Cities Can Drive Growth and Foster Social Inclusion*. (Vodeći indikatori ljudskog kapitala: Kako evropski regioni i gradovi mogu pokrenuti rast i podstaći društvenu uključenost). Brussels: The Lisbon Council, str.8/9

Ljudski kapital se stvara na različite načine i na njega utiču različiti činioci. Na primjer, vještine vezane za određeno zanimanje uče se na radnom mjestu, implicitno kao i ciljano, dok se kompetencije u zajednici više stiču kroz djelovanje nego kroz tradicionalne sisteme obrazovanja. Iako prate opšte trendove i omogućavaju poređenja među zemljama, tradicionalne definicije i indikatori ljudskog kapitala ipak ne odražavaju realnosti tranzicionih procesa na odgovarajući način.

Znanje je ulaganje koje se najviše isplati i zbog njegovog značaja treba da ulažemo u doživotno učenje.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Dubinski intervju sa dekanom Univerziteta Donja Gorica

Kao i sve postsocijalističke zemlje, Crna Gora je prošla kroz dramatičnu tranziciju u kojoj su stare institucije, politike i procesi stvaranja i korišćenja ljudskog kapitala djelimično ili u potpunosti zamijenjene novim. Tradicionalni indikatori su nedovoljni da izmjere ljudski kapital u Crnoj Gori i da pruže dobru osnovu za razvoj javnih politika i programa koji podržavaju razvoj ljudskog kapitala koje će voditi unaprijeđenom razvoju po mjeri čovjeka za sve građane Crne Gore.

Indikatori koje smo koristili u ovom izvještaju odražavaju socijalističku prošlost Crne Gore, složena tranzicijska iskustva i težnju ka članstvu u EU. Osim uobičajenih indikatora, prethodno navedenih, predstavljamo i analiziramo i takve indikatore kao što su bruto domaći proizvod (BDP), BDP po stanovniku, stope nezaposlenosti, direktne strane investicije (FDI), rangiranje zemlje u izvještaju Svjetske banke o lakoći poslovanja, napredak koji je zemlja postigla u zadovoljavanju EU kriterijuma Lisabonske strategije i brojne druge. Podaci su često razdvojeni po regionima, sektorima i po rodu. Sektorski podaci koji su obuhvaćeni ovim izvještajem uključuju budžetsku potrošnju na zdravstvenu zaštitu i obrazovanje, očekivani životni vijek na rođenju, po polu, upis u školu, rezultate PISA testiranja koji su uporedivi među zemljama, stope učešća u mogućnostima doživotnog učenja i obuhvat učenika Roma, Aškalija i Egipćana i ostalih kategorija djece u riziku od siromaštva i isključenosti., itd.

Znanje i vještine u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) postaju sve važnije za ekonomsku konkurentnost, kao posljedica trenda koji je potpomognut brzim širenjem informacionih tehnologija koje se brzo mijenjaju. Izvještaj obuhvata neke aspekte relevantne za IKT, kao što su pokrivenost internet mrežama, broj računara po stanovniku i informaciono-komunikacione vještine.

Kako vidite vašu kompaniju za 10 godina?

„Mislim da ćemo mnogo više koristiti tehnologiju; ova kompanija nije konvencionalna, tako da će ljudi koji budu radili ovdje morati da apsorbuju mnogo više informacija nego što to danas čine., a mnogo toga zavisi od tehnologije komunikacije među kompanijama.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine. Dubinski intervju, Montenegro biznis alijansa

Ovaj izvještaj popunjava prazninu i ispituje čitav niz indikatora koji ukazuju kakodruštveni kapital igra važnu ulogu u razvoju ljudskog kapitala, iako nije obuhvaćen postojećim pristupima ljudskom kapitalu. Termin društveni kapital¹⁶ je toliko multi-dimenzionalan da je preuzeo mnoga značenja, pa mu nedostaje analitička preciznost. Da bi se izmjerio društveni kapital, Kancelarija UNDP u Crnoj Gori uradila je istraživanje koje je obuhvatilo 1.297 ispitanika. Osim indikatora koji se uobičajeno koriste kao što su godine starosti, aktivnost, obrazovno postignuće, prihod domaćinstva i dr., istraživanje je dalo odgovore i na pitanja od presudne važnosti sa stanovišta analize društvenog kapitala kao što su želja ispitanika da nađu novi/promi-jene posao, pohađanje dodatnih obuka u proteklih dvanaest mjeseci, stavovi o razlikama u prihodima, nivo zadovoljstva obrazovanjem i standardom života, stavovi o kvalitetu zdravstvene zaštite, vrijednostima koje bi trebalo razvijati kod djece, aspiracijama, učešću u aktivnostima civilnog društva i dr.

Metodologija

Za potrebe pripreme izvještaja, UNDP je u saradnji sa istraživačkom agencijom CEED Consulting iz Podgorice realizovao dva istraživanja u toku 2011. godine. Kvantitativno istraživanje pod nazivom „Istraživanje o razvoju po mjeri čovjeka“ real-

¹⁶ O važnosti društvenog kapitala pogledati Putnam R. 1993. Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. (Kako da demokratija uspije: Građanske tradicije u modernoj Italiji) Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993; Putnam R. 2000. Bowling alone: The collapse and revival of American community. (Kuglanje za jednu osobu: Kolaps i oporavak američke zajednice) New York: Simon & Schuster.

izovano je na reprezentativnom uzorku od 1297 punoljetnih građana Crne Gore, uz korišćenje upitnika koji je sadržao preko šezdeset pitanja važnih za razumijevanje ljudskog kapitala u Crnoj Gori, u okviru tematskih cjelina koje se odnose na: opšte karakteristike ispitanika i domaćinstva čiji je član, zaposlenje i posao, vještine, obuke i šanse za napredovanje u karijeri ukoliko je ispitanik zaposlen, zadovoljstvo životnim standardom, povjerenje u institucije/državne službe, lične vrijednosti, društveni kapital i odnosi (mreže), učešće u kulturnom životu i aktivnostima van posla, migracije i sl. Kvalitativno istraživanje podrazumijevalo je organizovanje dubinskih intervjua s predstavnicima institucija koje učestvuju u razvoju ljudskog kapitala u Crnoj Gori, među kojima su univerziteta, resorna ministarstva i institucije, Institut za javno zdravlje i dr. Takođe, organizovano je pet fokus grupa u Podgorici i Beranama, s predstavnicima zaposlenih, domaćicama i dugotrajno nezaposlenih, nastavnica u srednjim školama, te studentima i mladim ljudima koji prvi put traže posao.¹⁷

U pripremi izvještaja konsultovana je raznovrsna literature domaćih i stranih institucija i autora, uključujući veliki broj istraživanja čiji je fokus od značaja za ljudski kapital u Crnoj Gori.

Struktura izvještaja

U narednim poglavljima daje se opsežna analiza razvoja ljudskog kapitala u Crnoj Gori. Kada se trendovi ispituju, a izazovi i mogućnosti za razvoj ljudskog kapitala utvrde, ovaj izvještaj se zaključuje nizom veoma konkretnih preporuka kako unaprijediti razvoj ljudskog kapitala u Crnoj Gori.

Poglavlje 2 ovog izvještaja istražuje veze između ekonomskog rasta i razvoja ljudskog kapitala. Sadrži pregled uticaja socijalističke prošlosti i tranzicije na ljudski kapital u Crnoj Gori. Ovdje se razmatra da li se sadašnji ljudski kapital zemlje može djelotvorno nositi s izazovima koje donose ekonomske strukturne, sektorske i regionalne promjene, globalna ekonomska kriza i proces evropskih integracija. Utvrđuju se posebne karakteristike ljudskog kapitala koje treba da zadovolje zahtjeve tržišta rada u XXI vijeku i predstavljaju prioritetne oblasti za djelovanje.

Poglavlje 3 istražuje obrazovni sistem u Crnoj Gori i njegovu sposobnost da obrazuje novu generaciju i vrši prekvalifikaciju odraslih da bi bili konkurentni na tržištu rada EU. Tranzicija i globalna ekonomska kriza pokazale su da vještine koje su bile korisne i tražene u jednom okruženju mogu lako da postanu prevaziđene kada dođe do promjene okruženja. Ovaj dio izvještaja istražuje da li obrazovni sistem i sami edukatori posjeduju neophodne kapacitete, vještine i obučenost da pripreme učenike i studente za XXI vijek. Poseban naglasak se stavlja na sistem stručnog obrazovanja koji priprema pojedince za ulazak na tržište rada. Ovo poglavlje ispituje da li sistem stručnog obrazovanja u Crnoj Gori zadovoljava zahtjeve tržišta rada. Poglavlje završava konkretnim preporukama i predlogom zakonodavnih, strateških i programskih reformi koje će unaprijediti ishod i uticaj obrazovnog sistema na ljudski kapital zemlje.

Poglavlje 4 istražuje važnost djelotvornog sistema zdravstvene zaštite za ljudski kapital i analizira uticaj tranzicije i reformi na kvalitet i dostupnost zdravstvene zaštite. Dobro zdravlje pomaže ljudima da razviju svoj ljudski kapital budući da su zdrava djeca i zdrave odrasle osobe više u stanju da uče i stiču nove vještine. Ovo poglavlje utvrđuje prepreke u sistemu zdravstva kao što je ograničen i neujednačen pristup društveno isključenih grupa i široko rasprostranjena praksa neformalnih plaćanja koja ograničava mogućnosti za razvoj ljudskog kapitala. Formuliraju se specifične reforme koje se usredsređuju na unapređenje kapaciteta sistema, poboljšanje njegove finansijske stabilnosti i djelotvornosti, promjenu fokusa na promovisanje zdravlja i prevenciju, osiguranje jednakosti u pristupu uslugama i drugo.

„Ljudi i njihove ideje su osnovni kapital naše zemlje. Zato moramo ulagati u obrazovanje i zdravstvenu zaštitu.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine. Mladi ljudi u potrazi za svojim prvim poslom, razgovor u fokus grupi u Podgorici.

Poglavlje 5 pokazuje da na ljudski kapital u Crnoj Gori snažno utiče društveni kapital i da je neophodno podržati njegov razvoj kako bi se unaprijedio ljudski kapital zemlje. Budući da je društveni kapital jako širok koncept, ovo poglavlje istražuje društvene mreže, nivoe povjerenja u društvu i zajedničke norme i vrijednosti u Crnoj Gori. Analiza ustanovljava da građani vjeruju da su „veze i poznanstva“ važniji za profesionalnu karijeru od znanja, vještina i radnog iskustva; da vjeruju da je

¹⁷ Više detalja dato je u metodološkom Aneksu.

korupcija loša, ali da ipak prihvatamo da čini dio njihovih života i da nemaju kulturu preduzetništva jer bi radije da im djeca rade u javnoj upravi nego u privatnom sektoru. Crnogorke i Crnogorci cijene porodične odnose i snažno se oslanjaju na mreže članova porodica i prijatelja, ali ne vjeruju u svoju sposobnost uticaja na procese donošenja odluka i gotovo da uopšte ne učestvuju u civilnom društvu. Ne vjeruju javnim institucijama i imaju nizak nivo povjerenja u svoje sugrađane. Poglavlje završava određenim preporukama koje mogu pomoći da se osnaži društveni kapital Crna Gore.

„Ljudi ne mogu biti bliski prijatelji kada jedan ima značajan kapital, a drugi jedva sastavlja kraj sa krajem.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, fokus grupa studenata iz Nikšića

Poglavlje 6 predstavlja vrstu zaključka u kome se daju ključni nalazi i preporuke koje važe za sve ili samo za pojedine sektore. Budući da zdravlje, obrazovni nivo i uključivanje u društveni život utiču na nivo ljudskog kapitala u Crnoj Gori, postoji potreba da se preispitaju obim i priroda djelovanja javnih politika koje imaju za cilj razvoj ljudskog kapitala. Nije dovoljno samo subvencionisati osnovnoškolsko obrazovanje i ulagati u zdravstvo, pa očekivati da će se ljudski kapital u Crnoj Gori automatski unaprijediti. Da bi se rješavala višedimenzionalna složenost činilaca koji utiču na ljudski kapital zemlje, ovo poglavlje daje strateške preporuke i podstiče sve partnere, među kojima su Vlada, civilno društvo, preduzeća i svi građani, da ujedine napore na unapređenju ljudskog kapitala u Crnoj Gori kako bi se poboljšale mogućnosti za razvoj po mjeri čovjeka za sve.

Poglavlje 2

Ljudski kapital: Šta imamo i šta nam je potrebno da bismo bili uspješni u 21. vijeku?

Ekonomija Crne Gore pripada grupi država sa bruto domaćim proizvodom (BDP) po stanovniku u intervalu, između 3.000 i 9.000 USD i nalazi se u drugoj fazi razvoja zasnovanoj na efikasnosti, zajedno sa Albanijom, Bosnom i Hercegovinom, Bugarskom, Rumunijom, Makedonijom i Srbijom.¹⁸ U strukturi crnogorskog BDP-a dominira uslužni sektor, sa djelatnostima trgovine, transporta, skladištenjem i komunikacijama, finansijskim posredovanjem, poslovima vezanim za nekretnine, hotelijerske i ugostiteljske usluge i druge usluge, koje čine skoro 60% dodate vrijednosti. U poređenju s tim, poljoprivreda, lov, šumarstvo i ribarstvo doprinose s oko 7,7%, rudarstvo i kamenolomi s 1,2%, građevinarstvo s 5,1%, proizvodnja struje, gasa i vode s 5,5%, a proizvodni sektor učestvuje sa svega 4,5%¹⁹.

Crna Gora želi da postane punopravna članica Evropske unije. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju je potpisan 2007. godine. U decembru 2010. godine Evropska unija dodijelila je Crnoj Gori status kandidata, da bi krajem juna 2012. godine pregovori otpočeli. Pristupanje Evropskoj uniji zahtijeva poprilične reforme, da bi se 35 poglavlja pravne tekovine EU (Acquis) prenijelo u nacionalno zakonodavstvo. Uspjeh u ostvarivanju ovog cilja zavisi od niza faktora, kao što su uspješno korišćenje prednosti koje nudi život u maloj zemlji i rješavanje problema uzrokovanih ograničenjima koja nose male privrede. Dostigli smo fazu razvoja u kojoj ekonomski rast i konkurentnost na međunarodnom tržištu sve više zavise od visokog obrazovanja i obuke, efikasnih tržišta roba, tržišta rada koje dobro funkcionise, sofisticiranog finansijskog tržišta, velikog domaćeg i/ili stranog tržišta²⁰ i sposobnosti da se iskoriste postojeće tehnologije. Kako je istakao Lisabonski savjet, glavni zadatak država Centralne i Istočne Evrope je „da se iz stanja u kojem je rast zasnovan samo na efikasnosti razviju u privrede čiji će rast i razvoj biti zasnovan prvenstveno na inovacijama“. Da bi ostvarili ove ciljeve u uslovima i uz posljedice globalne ekonomske krize, moraćemo da razvijamo novi ljudski kapital koji će nam pomoći da ostvarimo dugoročne ciljeve i aspiracije.

Ekonomski rast i razvoj ljudskog kapitala u 21. vijeku: jedno bez drugog ne može

Ljudski kapital je od ključnog značaja za povezivanje mogućnosti koje proizilaze iz ubrzane globalne integracije sa ekonomijom znanja. Odnos između ekonomskog rasta i razvoja ljudskog kapitala je recipročan i uzajamno koristan. S jedne strane, ekonomski rast, veća konkurentnost i inovacije stvaraju tražnju za dobro obučanim ljudskim kapitalom sa kvalitetnim vještinama, koji je inovativan, efikasan i usmjeren na budućnost. Sa druge strane, unapređenje ljudskog kapitala ima pozitivan dugoročni uticaj na ekonomske učinke zemlje i na ljudski razvoj, jer povećava produktivnost rada i promovise inovativnost u svim sektorima, a na duži rok, povećava i prihode. Analiza D. Romera o uticaju akumulacije znanja na ekonomski rast pokazuje da je jedan od razloga zbog kojih manje razvijene zemlje imaju manji dohodak po stanovniku, njihova nesposobnost da koriste već razvijene tehnologije²¹. Viši nivoi razvoja ljudskog kapitala su od koristi svima: pojedinci ostvaruju veći dohodak i kvalitet života, kompanije mogu ostvariti veći profit, a vlade mogu povećati svoje budžetske prihode kroz veći rast poreza i smanjenje siromaštva.

One privrede koje najviše investiraju u ljudski kapital i znanje ostvaruju i dugoročno pozitivne stope ekonomskog rasta. Razlog za to su opadajuće marginalne stope prinosa na investicije u zemljište i fiksni kapital, koje, nakon određenog vre-

18 Svjetski ekonomski forum, Izvještaj o globalnoj konkurentnosti 2011/2012.

19 Preostalih 16,6% odnosi se na stavku „porezi na proizvode, umanjeni za subvencije na proizvode“

20 Svjetski ekonomski forum, Izvještaj o globalnoj konkurentnosti 2011/2012.

21 Romer D.: „Advanced Macroeconomics“, McGraw Hill, SAD (2001)

mena, ne generišu rast. Investicije u ljudski kapital povećavaju marginalnu stopu prinosa, čime se na duži rok generišu ekonomski rast. Empirijska analiza E. Denisona pokazuje da je veće obrazovanje radne snage u SAD-u doprinijelo sa 25 odsto ekonomskom rastu koji je ostvaren u periodu od 1929. do 1982. godine²². Ovo istraživanje na vrlo uvjerljiv način pokazuje značaj investiranja u znanje, radi povećanja BDP po stanovniku²³.

Ako imate znanje, možete pronaći i iskoristiti resurse koji do sad nisu otkriveni.

Izvor: Kvalitativna studija, UNDP, 2011. Dubinski intervju, dekanica Univerziteta Donja Gorica

Rashodi za istraživanje i razvoj i veće obrazovanje, kao i investiranje u softver pozitivno su povezani sa ekonomskim pokazateljima kao što su BDP po stanovniku i zaposlenost²⁴.

Rast produktivnosti je ključni činilac koji opredjeljuje ekonomski rast. Međutim, rast produktivnosti nije moguć bez investiranja u znanje, bilo kroz obrazovanje ili investicije u istraživanja koja će dovesti do inovacija i tehnološkog napretka. Istraživanje OECD-a potvrđuje značaj investiranja u ljudski kapital i pokazuje da zemlje koje su najviše investirale u znanje imaju i najveću produktivnost rada i spadaju u one najrazvijenije.

Naslijeđe iz prošlosti i buduće ekonomske trajektorije Crne Gore

Jugoslovenski ekonomski model je kombinovao elemente planske socijalističke ekonomije sa decentralizovanom, radničkom samoupravnom tržišnom socijalističkom privredom, gdje su fabrike bile u državnom vlasništvu, a radnici su imali pravo na određeni udio u dobiti. Ovaj model je bio napredniji od sovjetskog socijalističkog modela. Neutralnost je državi omogućila pristup i zapadnom i istočnom tržištu, što je podsticalo preduzeća da ostanu konkurentna. Građani Jugoslavije su mogli da slobodno emigriraju i mnogi od njih su se zaposlili u Zapadnoj Evropi, što im je pomoglo da steknu bolja znanja i vještine.

Svaka generacija ima svoje preduzetnike – životna priča

U bivšoj Jugoslaviji je postojao ograničen privatni sektor, uglavnom u turizmu i ugostiteljstvu, saobraćaju i ručnim radnostima. Višnja i Stevan su odlučili da zajednički život nastave u malom gradu na Crnogorskom primorju. Kada je zgrada u kojoj su imali stan eksproprisana za potrebe turizma, odlučili su da podignu kredit i izgrade svoju kuću. Izgradili su je i počeli da nude smještaj stranim turistima, koji su otkrivali ljepote Crne Gore. Ubrzo su otvorili mali restoran i investirali u brodić za prevoz turista. Cijela porodica je naporno radila, obezbjeđujući ekonomsku korist. Međutim, vlasti su ih redovno propitivale o porijeklu imovine. U Jugoslaviji je bila dozvoljena privatna poslovna aktivnost, ali je ideološki bila nepoželjna, tako da je izazivala sumnje.

S početkom privatizacije, porodica je podstaknuta da rentira restoran državne firme, uvjereni da će dobiti šansu da ga kupi. Međutim, ispostavilo se da je njihov zadatak bio samo da sačuvaju objekat od propadanja za političko-ekonomsku elitu u pvoju. Porodica se suočila sa ozbiljnim finansijskim poteškoćama i uložila veliki napor da ih riješi. Danas Višnja i Stevan imaju istu, renoviranu kuću koju izdaju turistima. Međutim, ovaj vid biznisa ne donosi prihode kao nekad. U novom tehnološkom i ekonomskom okruženju, Višnja i Stevan više nemaju preduzetničkih ideja kao kad su bili mladi. Žao im je što ih je ideologija b socijalizma u nekadašnjoj državi spriječila da rade i razvijaju svoj biznis kako su mogli i željeli da su dobili šansu. Njihov unuk, vlasnik malog preduzeća u oblasti kompjuterskog inženjeringa, sada je preduzetnik. Suočava se često sa različitim poteškoćama jer mala i srednja preduzeća nemaju dovoljnu podršku kroz politike Vlade Crne Gore.

Jugoslavija je doživjela ekonomsku krizu 80-ih godina, koju je uzrokovalo povećanje cijena nafte i preveliko zaduživanje. Inflacija je izmakla kontroli, lična primanja i produktivnost su opali, a nezaposlenost je drastično porasla krajem 80-tih. Negativne posljedice raspada Jugoslavije imale su direktan uticaj na raskid privrednih veza između bivših republika. Nakon toga su uslijedile sankcije UN, pogreške u makroekonomskoj politici i NATO intervencija krajem 90-ih. To je negativno uticalo na crnogorsku privredu i dovelo do smanjenja domaćeg proizvoda, zatvaranja brojnih preduzeća, značajnog sma-

²² Izvor: Gary S. Becker: Human Capital, The University of Chicago Press, 1993.

²³ Izvor: M. Bačović, M. Lipovina-Božović: Sticanje znanja i ekonomski rast, ASECU, Podgorica, 2010.

²⁴ U istraživanju su korišćeni podaci iz 29 zemalja (EU27, SAD i Japan), i ispitivan uticaj investicija u istraživanje i razvoj (Istraživanje i razvoj kao procenat od BDP) i rashoda za visoko obrazovanje (Rashodi za obrazovanje, udio u BDP).

njenja izvoza dobara i pada prihoda od turizma (posebno iz inostranstva), skoro potpunog nestanka pomorske flote, prekida priliva kapitala i novih tehnologija, kao i do drastičnog povećanja nezaposlenosti. Prema procjenama koje su potvrdile međunarodne institucije, preko 80% stanovništva Srbije i Crne Gore, u periodu tranzicije i recesije tokom 90-ih godina prošlog vijeka, živjelo je na egzistencijalnom minimumu. Preko 50% stanovništva je ušlo u kategoriju „ekonomski ranjivi“, dok je 20% stanovništva živjelo ispod linije siromaštva.²⁵

Ekonomске reforme

„Primorka” Bar

Fabrika „Primorka“ iz Bara doživjela je sudbinu većine crnogorskih fabrika. Porodica Maričić iz Kolašina je otvorila ovu fabriku između dva rata i koristila je prvenstveno za preradu maslina. Nakon Drugog svjetskog rata, fabrika je nacionalizovana i bavila se preradom maslina, voća, povrća i bilja. Ubrzo nakon toga, počela je da proizvodi suncokretovo ulje i dopunila proizvodnu liniju sa proizvodnjom soka, sirupa, hljeba i peciva. Proizvodila je sedam hiljada tona ulja godišnje, hiljade hektolitara sokova i sirupa i otvorila je pogon za punjenje koka-kole, nakon prvog pogona u Beogradu. Hljeb koji su proizvodile druge pekare kupovao se samo kada se rasproda hljeb iz Primorke. Bar je bio zvanični svjetski šampion u proizvodnji soka od šipka. Skladišta, prostorije za hladno skladištenje i maloprodajni objekti bili su nosioci poljoprivrednog razvoja (kupovina pomorandži, mandarina, slatkog i divljeg šipka). Otpočela je sa radom i fabrika za flaširanje vode Gulf. Primorka je zapošljavala hiljadu i dvjesto radnika.

U katastrofalnom zemljotresu 1979. godine, a kasnije i kroz rekonstrukciju, Bar je dobro prošao, a čak i 1989. godine imao je snažnu privredu bez „gubitaka“ i bez nezaposlenosti. Tokom tranzicije, prvo su prodati dijelovi kompanije Primorka, a ubrzo je prodat i osnovni biznis. „Primorka“ više ne postoji i skoro da nema zaposlenih. U njoj se još uvijek peku male količine (i dalje odličnog) hljeba.

Crna Gora je realizovala radikalne ekonomske i društvene promjene u poslednjih nekoliko decenija. Vlade su implementirale niz ekonomskih reformi, od kojih su ključne bile privatizacija, uvođenje njemačke marke kao zvanične valute, liberalizacija cijena, smanjenje carinskih tarifa, otvaranje privrede i stavljanje budžetskog deficita pod kontrolu. Ovi događaji i djelotvorne promjene politika stvorili su dobru osnovu za brz ekonomski napredak u godinama koje su uslijedile. Brz ekonomski rast omogućio je veća izdvajanja iz budžeta za socijalni sektor, uključujući i prosvjetu i zdravstvo.

Na kraju prve decenije XXI vijeka, 90% kapitala crnogorskih preduzeća je privatizovano, a država je ostvarila stabilan i kontinuiran rast, izuzev 2009. godine, u kojoj je došlo do uticaja globalne ekonomske krize. U periodu 2000–2009. godine, BDP Crne Gore porastao je sa 1 milijarde eura na 3 milijarde eura, uz prosječnu stopu rasta od 4,8%. U periodu 2005–2008. godine, Crna Gora je bila vodeća zemlja među bivšim jugoslovenskim republikama po rastu BDP, koji je u prosjeku iznosio 7,6%. Ekonomski rast su podstakli velika domaća i inostrana tražnja, rapidna ekspanzija kreditne aktivnosti i značajan priliv stranih direktnih investicija. Na primjer, 2006. godine, u poređenju sa zemljama Evrope i Centralne Azije, Crna Gora je privukla najviše SDI po stanovniku.²⁶ U ranoj fazi reforme, najveći dio SDI dolazio je iz privatizacije u sektoru bankarstva, telekomunikacija i teške industrije, a onda je glavni priliv SDI u Crnoj Gori ušao u sektor turizma i sa njim povezani sektor prometa nekretnina.²⁷

Globalna kriza dovela je do ozbiljnog smanjenja kreditne aktivnosti i tražnje za crnogorskim izvozom. Kriza je dovela do recesije i smanjenja BDP od 5,7% u 2009. godini. Kako je prikazano u Tabeli 2.1, ovi negativni trendovi su promijenjeni tek 2011. godine, kada je procijenjeno da je BDP porastao za 2,5%.²⁸

25 Prema: Istraživačko-analička osnova politike makroekonomske stabilnosti i razvoja SRJ, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd, 2001, str. 55

26 Svjetska banka, 2008.

27 MMF, 2009.

28 Ekonomski i fiskalni program za Crnu Goru 2010 – 2013 (EFP), Ministarstvo finansija, str.9

Tabela 2.1: Ključni makroekonomski pokazatelji

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010 .	2011. (procjena)*
BDP (u mil. eura)	1815	2149,0	2680,5	3085,6	2981	3104	3273*
Rast BDP, realni, u %	4,2	8,6	10,7	6,9	-5,7	2,5	2,5*
BDP po stanovniku	2912	3443	4280	4908	4720	5006	/
Stopa nezaposlenosti, u %	18,4	14,7	11,9	10,7	11,4	12,12	11,55
Strani dug (% od BDP)	28,3	23,5	17,2	15,6	23,5	29,6	32,5*
SDI – neto (u mil. eura)**	399,0	469,7	567,8	582,0	1066,5	552,1	389,1
SDI % od BDP	22,0	21,9	21,2	18,9	35,8	17,8	11,9
Inflacija (%)***	2,4	2,8	7,7	7,2	1,5	0,7	2,8

Izvori: Zavod za statistiku Crne Gore – MONSTAT; Zavod za zapošljavanje Crne Gore, Centralna banka Crne Gore (CBCG), Ministarstvo finansija

* Procjene Ministarstva finansija (podaci iz Predpristupnog ekonomskog programa (PEP) za 2012-2014)

** Centralna banka Crne Gore (CBM), preliminarni podaci za 2011.

***proračuni MONSTAT-a i CBCG, napomena: Od januara 2009. inflacija je mjerena korišćenjem CPI umjesto indeksa troškova života

Crna Gora se nalazi se 66. mjestu među 183 zemlje u izvještaju Svjetske banke o lakoći poslovanja za 2012. (Ease of Doing Business Report 2012), koji ocjenjuje i poredi regulatorno okruženje za poslovnu aktivnost (vidi Tabelu 2.2).²⁹ Najveći napredak u poređenju sa 2011. ostvaren je u oblasti naplate poreza i registracije imovine.

Kada su u pitanju ekonomske slobode, sa indeksom čija je vrijednost za 2012. godinu 62,5, Crna Gora zauzima 72. mjesto među 183 države, čime je svrstana u grupu umjereno slobodnih država. Kako je navedeno u izvještaju, rezultat Crne Gore je isti kao prošle godine, prvenstveno zbog pogoršanja poslovnih sloboda i sloboda u oblasti rada, kojima je anuliran mali napredak u oblasti monetarnih sloboda i upravljanja javnim finansijama³⁰.

Tabela 2.2: Rangiranje Crne Gore u izvještajima Svjetske banke o lakoći poslovanja 2011–2012

	Pozicija u izvještaju Doing Business 2012	Pozicija u izvještaju Doing Business 2011 (preračunata)	Promjena ranga za 2012. u odnosu na 2011. (preračunata)
Lakoća poslovanja	56	56	Nema promjene
Otvaranje preduzeća	47	46	-1
Dobijanje građevinskih dozvola	173	170	-3
Uvođenje struje	71	68	-3
Registracija imovine	108	117	+9
Dobijanje kredita	8	8	Nema promjene
Zaštita investitora	29	28	-1
Plaćanje poreza	108	125	+17
Trgovina preko granice	34	35	+1
Realizacija ugovornih obaveza	133	134	+1
Zatvaranje preduzeća	52	48	-4

Izvor: Doing Business izvještaji za 2011. i 2012., Svjetska banka i online baza podataka (<http://www.doingbusiness.org/>)³¹

U poređenju sa zemljama regiona, Crna Gora je iza Makedonije i Slovenije, ali ispred drugih zemalja, kao što su Hrvatska, Srbija i Rumunija (vidi Tabelu 2.3).

29 Izvor: Doing Business 2012: „Poslovanje u transparentnijem svijetu” ocjenjuje propise koji utiču na preduzeća u zemlji u 183 države (uključujući i Crnu Goru) i rangira ekonomije u 10 oblasti poslovnih propisa, kao što su otvaranje preduzeća, rješavanje pitanja nelikvidnosti i spoljna trgovina. Podaci iz ovogodišnjeg izvještaja odnose se na propise od juna 2010. do maja 2011. Indeks lakoće poslovanja predstavlja zbirni pokazatelj koji se sastoji od ocjena za deset pojedinačnih, ali tijesno povezanih aspekata poslovanja, a daje jednaku težinu svakom aspektu. U odnosu na zemlje iz regiona Evrope (ukupno 43), Crna Gora se nalazi na 33. mjestu od 43, a njen ukupni rezultat (62,5) je iznad svjetskog prosjeka koji iznosi 59,5.

30 Izvor: Index of Economic Freedom, Heritage Foundation

31 Izvještaji o lakoći poslovanja (Doing Business reports) za 2011. i 2012., rangiraju 183 zemlje. Umjesto 9 skupova indikatora, koji su izračunavani 2011. godine, ocjene i rangiranje po osnovu lakoće poslovanja su 2012. godine prošireni tako da obuhvataju pokazatelje koji se odnose i na „dobijanje struje”. U skladu s tim, rang lista iz izvještaja Doing Business 2011 je preračunata tako da odrazi ove promjene metodologije.

Tabela 2.3: Indeks lakoće poslovanja: Poređenje sa drugim zemljama regiona

	DB2012 pozicija	DB2011 pozicija (preračunata)
Crna Gora	56	56
Makedonija	22	34
Slovenija	37	37
Bugarska	59	57
Rumunija	72	65
Albanija	82	77
Hrvatska	80	79
Srbija	92	88
Bosna i Hercegovina	125	127
Kosovo	117	117

Izvor: *Doing Business* izvještaji za 2011. i 2012., Svjetska banka i online baza podataka (<http://www.doingbusiness.org/>)

Crna Gora dobro napreduje u ispunjavanju kriterijuma iz Lisabonske strategije EU, koji se odnose na ekonomske i strukturne reforme. Lisabonska strategija je lansirana 2000. godine, sa glavnim zadatkom da se suoči sa izazovima globalizacije i starenja stanovništva. U skladu sa tim, Evropski savjet je definisao cilj strategije za EU „da do 2010. postane najdinamičnija i najkonkurentna ekonomija u svijetu zasnovana na znanju, sposobna za održivi ekonomski rast sa većim brojem boljih radnih mjesta i većom socijalnom kohezijom i poštovanjem životne sredine“. Nakon revizije srednjoročne strategije 2005. godine, kako bi se „stvorio bolji osjećaj za postavljanje prioriteta“, prvobitna strategija je iznova potvrđena, a nova Strategija³² izrađena, sa glavnim fokusom na rast i radna mjesta.

Prema Lisabonskoj reviziji i na osnovu podataka Svjetskog ekonomskog foruma za 2010. godinu, od jedanaest zemalja Jugoistočne Evrope koje nisu članice EU, Crna Gora je najbliža zadovoljenju kriterijuma iz Lisabonske strategije vezano za ekonomske i strukturne reforme.³³ Crna Gora je vodeća (preuzela je prvo mjesto od Hrvatske kao država sa najboljim učincima) na listi od 11 zemalja koje nisu članice EU³⁴ – a koje imaju status kandidata ili potencijalnih kandidata za članstvo. Crna Gora je postigla bolje rezultate od pet najniže rangiranih država članica EU, među kojima su Grčka, Poljska, Italija, Rumunija i Bugarska.

Tabela 2.4: Indeks lisabonske revizije 2010 – Crna Gora

2010 (2008)	Konačan indeks	Pod-indeksi							
		Informacio- no društvo	Inovacije i istraž. i razvoj	Liberali- zacija	Mrežne industrije*	Finansijske usluge	Poslovno okruženje**	Socijalna inkluzija ***	Održivi razvoj
Crna Gora	4,19 (3,96)	3,95 (3,27)	3,32 (3,15)	4,34 (4,22)	4,60 (3,93)	4,74 (4,88)	4,32 (4,07)	4,28 (4,11)	3,94 (4,08)
EU 27	4,81 (4,73)	4,73 (4,53)	4,23 (4,18)	4,80 (4,90)	5,39 (5,32)	5,05 (5,41)	4,60 (4,71)	4,51 (4,66)	5,16 (4,11)
12 država članica od 2004	4,42 (4,31)	4,32 (4,13)	3,68 (3,62)	4,47 (4,51)	4,88 (4,75)	4,70 (4,93)	4,49 (4,52)	4,19 (4,34)	4,61 (3,67)

Izvor: *Lisabonska revizija 2010*, str. 13 & *Lisabonska revizija 2008*, str. 11³⁵

*Odnosi se na: Telekomunikacije, komunalne službe i saobraćaj

**Odnosi se na: Okruženje za otvaranje preduzeća i regulatorno okruženje

***Odnosi se na: Povratak ljudi među radnu snagu, unapređenje vještina i modernizacija socijalne zaštite

32 “Europe 2020” Strategija, http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.

33 Izvor: Lisabonska revizija 2010: Ka konkurentnijoj Evropi?, Svjetski ekonomski forum; Indeks lisabonske revizije predstavlja istraživanje Svjetskog ekonomskog foruma koje se sprovodi svake druge godine još od kada je Evropska unija formulisala Lisabonsku strategiju. Glavni cilj ovog istraživanja je da ocijeni napredak EU ka zadovoljenju ciljeva Lisabonske strategije. Indeks lisabonske revizije 2010 predstavlja petu i posljednju reviziju koja ocjenjuje napredak koji su ostvarile države članice EU. Pored ocjene učinaka u 27 država članica EU, ovaj indeks mjeri i konkurentne učinke kandidata za članstvo u EU i potencijalnih kandidata, među kojima se nalazi i Crna Gora.

34 Uključuje: Hrvatsku, Azerbejdžan, Tursku, Makedoniju BJR, Gruziju, Ukrajinu, Srbiju, Jermeniju, Albaniju, Bosnu i Hercegovinu.

35 Lisabonska revizija 2008: Mjerenje napretka Evrope u reformi, 2008, Svjetski ekonomski forum

Najveće prednosti Crne Gore dolaze iz sektora finansijskih usluga i socijalne inkluzije. To su dvije oblasti gdje je Crna Gora ostvarila nadprosječni rezultat u grupi od 12 država koje su postale članice EU od 2004. godine.

Vlada nastavlja da implementira niz politika i drugih mjera sa ciljem da privuče i podstakne strane direktne investicije. Kao dio svojih priprema za pregovore sa EU, tokom 2012. godine je Vlada Crne Gore usvojila Predpristupni ekonomski program (PEP) koji ima za cilj da pripremi države kandidate za članstvo u EU za učešće u procedurama multilateralnog nadzora i koordinacije ekonomske politike, koje trenutno postoje u EU kao dio ekonomske i monetarne unije. PEP određuje nivo za definisanje konzistentne ekonomske politike koja je ažurirana i svake godine se revidira.³⁶

Neki sektori su povećali svoj značaj za ekonomski rast zemlje. Crna Gora sve više napušta tradicionalni proizvodni sektor i okreće se uslužno-orijentisanim granama. U srednjem i dugom roku predviđa se da će ovi uslužni sektori biti vodeći u otvaranju novih radnih mjesta i ekonomskom rastu u Crnoj Gori, dok će, sa druge strane, doći do smanjenja značaja proizvodnje (npr. metalurgija, proizvodnja i snabdijevanje električnom energijom, sektor drvoprerađivačke industrije...).

Turizam je prepoznat kao strateški sektor u crnogorskoj privredi, koji ima pozitivan uticaj na veći broj drugih sektora. Međutim, Crna Gora se za stabilan rast na duže staze ne može osloniti samo na turizam. Razvoj sektora energetike, na primjer, može imati značajan pozitivan uticaj na zapošljavanje, razvoj drugih sektora, kao što su građevinarstvo, ukoliko se uticaji na životnu sredinu pažljivo prouče i ocijene. Procjenjuje se da izgradnja hidroelektrana podstiče razvoj četrdeset različitih aktivnosti, što podrazumijeva otvaranje novih radnih mjesta i nove profile ljudskih resursa.

Proizvodnja aluminijuma i čelika takođe imaju značajan potencijal, pri čemu izvoz aluminijuma čini oko 40% ukupnog izvoza robe. Građevinska industrija ima dobre perspektive i Vlada je podržava kroz Strategiju razvoja građevinske industrije do 2020. godine. Cilj ove strategije je da integriše crnogorsko građevinsko tržište u evropsko tržište, tako što će ga na konkurentskoj skali dovesti među četiri vodeće države u sektoru građevine u regionu, kroz inovativni, tehnološki visoko organizovani i na znanju zasnovani sektor građevinarstva.

Prehrambena industrija može odigrati važniju ulogu u privredi zemlje, posebno ukoliko uspije da ponudi kvalitetne organske proizvode za tržište EU. Poljoprivredno zemljište čini 38% (518,016 ha) teritorije Crne Gore. Najveći dio poljoprivrednog zemljišta čine pašnjaci i prirodne livade (88%) i oni se u velikoj mjeri koriste. Poljoprivreda predstavlja najvažniju i često jedinu aktivnost ruralnog stanovništva i donosi prihode za 49.000 ruralnih domaćinstava³⁷, koja djelimično ili u potpunosti ostvaruju svoj prihod u sektoru poljoprivrede. Tabela 2.4.1 detaljnije prikazuje strukturu BDP-a u Crnoj Gori.

Tabela 2.4.1 Struktura BDP u Crnoj Gori za 2012. godinu

Sektor	Učešće u BDP (%)
Poljoprivreda, lov, šumarstvo i ribarstvo	8
Vađenje ruda i kamena	1
Prerađivačka industrija	4
Proizvodnja i snabdijevanje el. energijom, gasom i vodom	6
Građevinarstvo	5
Trgovina na veliko i trgovina na malo, opravka motornih vozila, motocikala i predmeta za ličnu upotrebu i domaćinstvo	12
Hoteli i restorani	5
Saobraćaj, skladištenje i veze	10
Finansijsko posredovanje	4
Aktivnosti u vezi s nekretninama, iznajmljivanje i poslovne aktivnosti	9
Državna uprava i odbrana, obavezno socijalno osiguranje	8
Obrazovanje	4
Zdravstveni i socijalni rad	4
Ostale komunalne, društvene i lične uslužne aktivnosti	3
Porezi na proizvode minus subvencije na proizvode	17

Izvor: MONSTAT

36 Crna Gora je usvojila Predpristupni ekonomski program (PEP) za 2012-2014, <http://montenegro.blogactiv.eu/>

37 Izvor: MONSTAT, Popis poljoprivrede, 2010.

Regionalne razlike u ekonomskom razvoju su značajne. Postoje razlike među regionima u Crnoj Gori, koje su uzrokovane istorijskim trajektorijama, demografskim faktorima, uključujući gustinu naseljenosti, raspodjelu prirodnih resursa, fiksni kapital, institucije i ekonomski razvoj iz prethodnih godina. Kao rezultat toga, nivo ekonomskog razvoja varira u Crnoj Gori od regiona do regiona, pri čemu centralni region najbolje stoji, a sjeverni region je u najnepovoljnijoj poziciji. Sektori koji se najdinamičnije razvijaju, kao što su građevinarstvo, turizam, maloprodaja, telekomunikacije i bankarstvo su grupisani u centralnom i južnom dijelu zemlje. Tako velike razlike među regionima utiču na učešće na tržištu rada i stope nezaposlenosti. Primorski region, na primjer, imao je najmanju stopu nezaposlenosti od 11,4%, dok je na sjeveru zemlje skoro 33% aktivnog stanovništva nezaposleno (Vidi Tabelu 2.5).

Mi imamo planine, jezera, imamo puno ljepota, ali ništa nije iskorišćeno. Sjever bi se mogao koristiti cijele godine. Država griješi što je fokusirana samo na primorje, tamo je sve u cvatu, a sjever je potpuno zapostavljen.

Izvor: Kvalitativno istraživanje UNDP za 2011: zaposleni u Nikšiću i Beranama, diskusija u fokus grupi

U predstojećem periodu, pored turizma, južni region može imati koristi i od razvoja tranzitnih usluga, uključujući i pomorski i drumski saobraćaj, poljoprivredu, kao što su uzgoj maslina i tropskog voća, kao i od razvoja obnovljivih izvora energije (energija sunca i vjetra). Sjeverni region ima potencijal za razvoj drvne industrije, industrije prerade hrane, turizma i poljoprivrede u manjoj mjeri, jer već ima ski-centre koji mogu biti pokretači razvoja. Postoje posebne prirodne pogodnosti za razvoj ekoturizma. Uzimajući u obzir ove regionalne razlike, Ministarstvo ekonomije izradilo je važna strateška dokumenta³⁸ sa ciljem da smanji regionalne razlike i ojača razvojni potencijal dijelova zemlje koji zaostaju.

Tabela 2.5: Pokazatelji tržišta rada u Crnoj Gori za 2011. godinu, po regionima

	Primorski region	Centralni region	Sjeverni region
Stanovništvo (u hilj.)	148,7	293,4	177,8
Aktivno stanovništvo (u hilj.)	59,0	129,1	55,9
- Zaposleni (u hilj.)	52,3	106,1	37,6
- Nezaposleni (u hilj.)	6,7	23,1	18,3
Neaktivno stanovništvo (%)	63,3	107,4	86,5
Stopa aktivnosti (%)	48,3	54,6	39,3
- Muškarci (%)	55,0	61,0	47,8
- Žene (%)	42,0	48,6	30,9
Stopa zaposlenosti (%)	42,8	44,9	26,4
Stopa nezaposlenosti (%)	11,4	17,9	32,7

Izvor: MONSTAT, Istraživanje radne snage, 2011.

Mala i srednja preduzeća igraju važnu ulogu u ekonomskom rastu zemlje i obezbjeđuju važna radna mjesta za veliki broj ljudi. Crna Gora ima politiku za mala i srednja preduzeća (MSP), koja ima pozitivan uticaj na poslovno okruženje, s obzirom da je uloga MSP u uslovima zapošljavanja, BDP i izvoza ojačana u poslednjih par godina. U periodu 2006–2009. godine, broj zaposlenih u MSP je porastao sa 85.065 na 105.038, što predstavlja povećanje od 23,48%.³⁹ Na kraju 2009. godine učešće zaposlenih je u MSP u ukupnoj zaposlenosti iznosilo oko 60%. U istom periodu, učešće MSP u izvozu je poraslo sa 24,85% na 31%, što predstavlja povećanje od 6,15%. Ne postoje zvanični podaci o udjelu MSP u BDP-u.⁴⁰

Uloga MSP u maloj privredi može se dodatno pojačati u predstojećem periodu. MSP generalno zahtijevaju manje kapitala po radnom mjestu koje stvaraju, jer se usmjeravaju na aktivnosti u sektoru usluga, građevinarstvu, saobraćaju i proizvodnji manjeg obima, koji zahtijevaju srazmjerno male investicije po jednom zaposlenom u odnosu na, na primjer, metalurgiju ili hemijsku industriju. Kao rezultat toga, u Crnoj Gori mala i srednja preduzeća mogu stvoriti veliki broj novih radnih mjesta, uz relativno male investicije. MSP su, generalno, fleksibilnija nego velika preduzeća i mogu se brzo preusmjeriti na profit-

38 Odnosi se prevashodno na Strategiju regionalnog razvoja Crne Gore 2010–2014 i Strategiju za održivi ekonomski razvoj Crne Gore kroz uvođenje klastera 2012–2016

39 Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća 2011–2015, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, januar, 2011.

40 Podaci iz Strategije razvoja malih i srednjih preduzeća 2011–2015

abilnije poslove, kada se javi prilika za to, što je posebno važno u uslovima nakon krize. „Strategija razvoja malih i srednjih preuzeća 2011–2015“ je usvojena u januaru 2011. godine. Usmjerena je na povećanje broja zaposlenih u MSP i povećanje učešća MSP u izvozu i u BDP.

Investicije u istraživanje i razvoj su i dalje male. Istraživanje i razvoj predstavljaju ključ za poslovni rast i razvoj novih proizvoda za tržište. Privatni sektor u Crnoj Gori ne investira dovoljno u inovacije da bi stvarao nove proizvode, usluge i procese, a ukupne investicije iznose oko 0,5% BDP-a.

Investicije u istraživanje su i dalje male i potrebni su dodatni naponi da bi se uspostavila čvršća veza između naučne zajednice i privatnog sektora i podstakle investicije javnog i privatnog sektora u naučna istraživanja.⁴¹ Podaci MONSTAT-a pokazuju da su u Crnoj Gori, u poslednjih deset godina, investicije u istraživanje i razvoj iznosile od 0,4% do 0,51% BDP-a. Istovremeno, nema informacija o poslovnim investicijama.⁴²

Prema rezultatima statističkog pilot istraživanja, koje su 2012. godine zajednički sprovedi MONSTAT i Ministarstvo nauke, ključni pokazatelji istraživanja i razvoja tokom 2010. godine bili su sljedeći:

- 470 ljudi je radilo na istraživanju i razvoju, a ovaj broj je izračunat kao ekvivalent istraživačkog rada sa punim radnim vremenom, od kojih su 308 bili istraživači.
- Rashodi za istraživanje i razvoj su iznosili 6.482.202 EUR, što čini 0,21% bruto domaćeg proizvoda. Prema metodologiji koja je korišćena u starijim istraživanjima MONSTAT-a, ova plaćanja su 2010. godine iznosila 0,12% BDP-a.⁴³

Vlada Crne Gore je prepoznala značaj investicija u istraživanje i razvoj i postavila cilj da se u ovu oblasti investira 1,4% BDP-a do 2013. godine, sa dinamikom porasta investicija vlade i poslovnog sektora. Međutim, istovremeno je najavljena mogućnost redefinisana ciljeva Strategije, ukoliko se ispostavi da nisu realni.

Neke prepreke moraju se rješavati da bi se osigurao ekonomski rast i integracija u EU. Iako Crna Gora ima ekonomsku politiku i neophodne institucije i njene reforme idu u pravom smjeru, potrebno je pozabaviti se nizom prepreka, kao što su neefikasne javne službe, neadekvatna infrastruktura i nedovoljan pristup finansijskim sredstvima, kao i široko rasprostranjena korupcija.⁴⁴ Finansijska kriza je pokazala niz slabosti ekonomskih politika Crne Gore i istakla značaj unapređenja monitoringa i realizacije ugovora o privatizaciji, pojednostavljenja propisa u oblasti poslovnog okruženja, kojima bi trebalo da se posebno podrže mala i srednja preduzeća.⁴⁵

Udio sive ekonomije mora se smanjiti. Ekonomske aktivnosti na crno izazivaju izbjegavanje poreske obaveze, tako da državni budžet gubi prihode, pa je samim tim pružanje usluga i finansiranje programa otežano, a to posebno pogađa razvoj ljudskog kapitala. Procjena opsega sive ekonomije u Crnoj Gori je na nivou od oko 20% od BDP-a.⁴⁶ U strukturi sive ekonomije najviše otpada na maloprodaju, ugostiteljstvo i građevinarstvo. Oko 27% preduzeća u Crnoj Gori nadmeće se sa neregistrovanim ili neformalnim firmama, dok oko 11% svih preduzeća prepoznaje da su konkurenti iz sive zone ključna prepreka za razvoj i uspjeh njihovog biznisa.⁴⁷ Ostali faktori koji sprečavaju razvoj preduzeća prikazani su u Tabeli 2.6.

41 Validni statistički podaci o istraživanju i razvoju ne postoje, što otežava praćenje investicija u istraživanje. Vidi, na primjer, Tabele procjena i preporuke Komisije EU, koje su priložene uz Godišnji izvještaj o napretku za 2010. Ministarstvo inostranih poslova i evropskih integracija, Poglavlje 25., Istraživanje i razvoj

42 Kemal Deljić: Finansiranje naučnih istraživanja. U: CANU, 2010 | Ministarstvo nauke Crne Gore u 21. vijeku, na osnovu podataka MONSTAT-a.

43 Ministarstvo prosvjete i nauke, Univerzitet Crne Gore, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Kancelarija za međunarodnu naučnu, obrazovnu, kulturnu i tehničku saradnju i Pilot statističko istraživanje o istraživanjima i razvoju, Monstat i Ministarstvo nauke. Metodološka napomena: U obradi podataka postoji određeni stepen oslanjanja na procjene, zbog loših upitnika. Poslovni sektor nije adekvatno zastupljen u istraživanju. Statistički proces se i dalje unapređuje, a 2012. godine će ovo istraživanje zvanično sprovesti Monstat.

44 Prema navodima iz Izvještaja Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2009.

45 Detaljna i ekstenzivna analiza sa konkretnim preporukama može se naći u Svjetska banka, Crna Gora: Nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj vladi; oktobar 2011.

46 Izvor: Ekonomski i fiskalni program Crne Gore 2007-2010

47 Svjetska banka (2009), Enterprise Surveys. Montenegro Country, more at: <http://www.enterprisesurveys.org/Data/ExploreEconomies/2009/montenegro#informality>

Tabela 2.6: Najproblematicnij faktori za poslovanje – Crna Gora

Faktor	GCR 2011–2012	GCR 2010–2011	GCR 2009–2010
Pristup finansiranju	20,4	16,4	14,6
Poreske stope	12,0	5,6	4,1
Restriktivni propisi u oblasti rada	11,1	5,8	8,2
Neadekvatna raspoloživa infrastruktura	10,8	18,4	15,4
Neefikasna državna birokratija	10,5	12,6	16,1
Slaba radna etika među domaćom radnom snagom	8,6	7,3	5,3
Neadekvatno obrazovana radna snaga	8,4	12,3	11,2
Korupcija	6,6	8,4	10,6
Poreski propisi	6,3	5,1	6,9
Kriminal i krađe	2,1	2,8	2,2
Loše javno zdravlje	1,6	0,3	0,7
Inflacija	1,1	2,7	1,7
Nestabilnost vlade/nemiri	0,4	1,1	0,0
Nestabilnost politika	0,2	0,6	1,0
Propisi vezano za devizni kurs	0,0	0,6	1,9

Izvor: Izvještaj o globalnoj konkurentnosti (Global Competitiveness Report) 2011–2012, Izvještaj o globalnoj konkurentnosti (GCR) 2010–2011, Izvještaj o globalnoj konkurentnosti (GCR) 2009–2010⁴⁸

Napomena: ispitanici su zamoljeni da sa liste od 15 činilaca izaberu pet najproblematicnijih za poslovanje u svojoj zemlji i da ih rangiraju od 1 (najproblematicniji) do 5. Procenti u tabeli prikazuju odgovore ponderisane prema njihovom rangju.

Politike na tržištu rada treba modernizovati da bi podržale ekonomski rast. Premda mogu biti izvršene značajne investicije u ljudski kapital i mogu biti osmišljene i implementirane djelotvorne politike, korišćenje ljudskog kapitala u punom potencijalu zavisi od tržišta rada. Institucionalni aranžmani na tržištu rada treba da omogućće djelotvorno korišćenje ljudskog kapitala zemlje i djelotvornu raspodjelu resursa, kako bi se osigurao dugoročni ekonomski rast.

Zabrinutost zbog sigurnosti radnih mjesta navela je Vladu da se još intezivnije pozabavi pitanjem nezaposlenosti, iako su obuhvat i krajnji rezultati u smislu trajanja zaposlenja i sigurnosti posla često djelimični i kratkoročni. Pojedinci koji su ostali bez posla često pređu u sivu ekonomiju, gdje su zarade manje, a nesigurnost i ugroženost veće.

Efikasnost i fleksibilnost tržišta rada moraju se unaprijediti, da bi podržali ljude da pronađu najbolji način da iskoriste svoje znanje i vještine u privredi i kako bi ih podstakli da budu inovativni i da ulože svoj maksimum na poslu. Tržište rada treba da promovise mobilnost radne snage, da bi radnici mogli da prelaze iz jedne ekonomske aktivnosti u drugu, brzo i uz male troškove, uz minimalni negativan uticaj na njihove plate. Najnovija globalna ekonomska kriza istakla je značaj fleksibilnosti tržišta rada, s obzirom na to da su se zemlje koje imaju posebno rigidna tržišta rada suočile sa mnogo većim izazovima u oporavku nakon pada ekonomske aktivnosti. Da bi se unaprijedila situacija na tržištu rada potrebno je implementirati specifične intervencije usmjerene na smanjenje transakcionih troškova zapošljavanja i otpuštanja radnika, unapređenje sistema utvrđivanja zarada prema učincima/zaslugama i promovisanje savremenog sistema razvoja ljudskih resursa, sa posebnim naglaskom na obuku u preduzećima.

Tabela 2.7 daje detaljnu sliku o trendovima na tržištu rada. Porast ukupnog stanovništva i smanjenje radno aktivnog stanovništva, mala i opadajuća stopa ekonomske aktivnosti (51,7% u 2007. i 48,7% u 2011); visoka stopa nezaposlenosti od 19,7% i opadajući udio stanovništva do 15 godina starosti u ukupnom stanovništvu sa 20,1% u 2007. na 18,2% u 2011, kao i razlike u stopama nezaposlenosti od skoro 2% između muškaraca i žena zahtijevaju definisanje i implementaciju politika na tržištu rada kojima se povećavaju vještine i kompetencije SVIH osoba koje mogu i žele da rade.

48 <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>

Tabela 2.7: Indikatori tržišta rada u Crnoj Gori, 2007–2011.

	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Br. stanovnika (000)	638,0	639,7	642,3	645,3	619,9
Aktivno stanovništvo	263,7	266,7	264,0	260,7	244,1
- Zaposleni	212,7	221,9	213,6	209,4	196,0
- Nezaposleni	51,1	44,8	50,4	51,3	48,1
Neaktivno stanovništvo	245,9	246,7	252,7	259,2	257,1
Stopa aktivnosti	51,7	51,9	51,1	50,1	48,7
- Muškarci	60,0	60,4	59,3	58,1	55,7
- Žene	43,9	43,9	43,3	42,6	42,1
Stopa zaposlenosti	41,7	43,2	41,3	40,3	39,1
Stopa nezaposlenosti	19,4	16,8	19,1	19,7	19,7
- Muškarci	18,1	15,9	18,0	18,9	19,5
- Žene	20,9	17,9	20,4	20,7	20,0
Udio lica do 15 godina starosti u ukupnom stanovništvu	20,1	19,7	19,5	19,4	18,2

Izvor: Monstat, Istraživanje radne snage, 2007–2011.

Šta je naš ljudski kapital?

U Jugoslaviji je ljudski kapital dobro odgovarao njenom ekonomskom, političkom i društvenom sistemu. Brze i sveobuhvatne ekonomske reforme koje su implementirane u Crnoj Gori nisu podržane investicijama i ciljanim politikama kojima se ponovo izgrađuje ljudski kapital, kako bi se zadovoljile potrebe zemlje u XXI vijeku. Tekst koji slijedi razmatra postojeći status ljudskog kapitala u zemlji i analizira kako su na njega uticale tranzicija i reforme.

Relativno visoki nivoi stečenog obrazovanja među stanovništvom. Crna Gora ima dobro obrazovano stanovništvo, ali su opšti nivoi obrazovanja niži nego u državama EU. Najveća razlika postoji na nivou tercijarnog obrazovanja, gdje samo 9% Crnogoraca ima visoko obrazovanje u odnosu na prosjek u EU od 18% (Vidi Tabelu 2.8). Ovaj jaz se smanjuje ukoliko prihvatimo osobe sa dvije godine post-srednješkoljskog obrazovanja kao osobe sa visokim obrazovanjem.⁴⁹

Tabela 2.8. Nivoi stečenog obrazovanja, Crna Gora, 2011.

	Crna Gora – Procenat stanovništva preko 15 godina starosti (popis 2011)	EU27 - Percentage of population aged 15-64 years (2011) ⁵⁰
Bez obrazovanja	2,3	
Osnovno i nepotpuno osnovno obrazovanje	28,3	30,0*
Srednje obrazovanje	52,2	46,4**
Više i visoke škole po starom i novom sistemu obrazovanja	17,2	23,6***

Izvor: Monstat (Popis 2011)

* (level 0-2) pre-primary, primary and lower secondary education

** (levels 3 and 4) upper secondary and post-secondary non-tertiary education

*** (levels 5 and 6) first and second stage of tertiary education

49 Posljednjih godina u Crnoj Gori postoji rastući trend u upisu na visokoškolske ustanove, što je prikazano kroz rezultate popisa iz 2011.

50 Podaci su klasifikovani u skladu sa Međunarodnom standardnom klasifikacijom obrazovanja (ISCED), verzijom iz 1997. godine: (nivo 0–2 predškolsko, osnovno i nižeg srednje obrazovanje; (nivoi 3 i 4) srednje i više netercijarno obrazovanje; (nivoi 5 i 6) prva i druga faza tercijarnog obrazovanja. Napomena: podaci sa Internet stranice: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/education/data/database>

Stepen stečenog znanja ima veliku primjenu kao agregatni pokazatelj nivoa ljudskog kapitala, ali ima svoja ograničenja, posebno u mjerenju ljudskog kapitala u XXI vijeku, gdje neformalno obrazovanje i vještine imaju značajnu ulogu. Na primjer, on ne obuhvata nivo vještina i sposobnosti koje se stiču po završetku formalnog obrazovanja, kao ni druge karakteristike ljudskog kapitala, kao što su inovativnost, korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija i poznavanje stranih jezika.

Povećanje stope upisa kod visokog obrazovanja. Kao što pokazuje Tabela 2.9, poslednjih godina je broj maturanata koji pohađaju institucije visokog obrazovanja drastično porastao. U poređenju sa 2002. godinom, kada je samo 44% ukupnog broja učenika sa završenom srednjom školom pohađao univerzitetske programe, 2008. godine je broj upisanih studenata porastao na 108% ukupnog broja maturanata.⁵¹ Bez obzira na porast stope pohađanja visokog obrazovanja u Crnoj Gori, od ključnog je značaja da se poboljša pristup visokom obrazovanju za čitav niz studenata iz socijalno isključenih grupa, kako bi se povećale njihove šanse za uspjeh na tržištu rada.

Tabela 2.9 Broj učenika koji se upisuju na osnovne studije na fakultetu (svi univerzitetski programi)⁵²

Godina	Redovni student koji su završili srednju školu (redovne i specijalne srednje škole)	Upisani studenti – redovne studije	% upisanih učenika srednje škole	Godišnja stopa rasta broja upisanih studenata
2002/03.	7704	3408	44,24%	
2003/04.	7495	3866	51,58%	13,44%
2004/05.	7508	4564	60,79%	18,05%
2005/06.	7752	5478	70,67%	20,03%
2006/07.	7423	6690	90,13%	22,12%
2007/08.	7306	7483	102,42%	11,85%
2008/09.	7318	7934	108,42%	6,03%
2009/10.	nema podataka	7790		-1,81%
2010/11.		8079		3,70%

Izvor: MONSTAT

“Čovjek od sedam miliona”

Tako je advokat nazvao čovjeka koji je u advokatskoj kancelariji dobio sedam miliona eura za svoju zemlju. Preci tog čovjeka su generacijama živjeli na granici siromaštva, ako ne i same gladi. Kako je advokat kasnije rekao, čovjek se “slomio” u trenutku i čak se bukvalno moglo čuti kako je nešto puklo. Čovjek je kupio stanove u nekoliko gradova, ali je njihova cijena pala sljedeće godine zbog ekonomske krize. Renta koju je dobijao je postala manja nego što je očekivao, a troškovi su ostali prilično visoki. Kupio je automobile, novi namještaj, luksuzne stvari... Nije se ni pominjala koncepcija kapitala, ni makar očuvanje njegove supstance. „Čovjek od sedam miliona” je i dalje bogat, ali više nema sedam, već najviše tri miliona. To je puno novca i sasvim dovoljno da se brzo potroši kao i prethodni. Postoji mali broj primjera ljudi koji su imali nekretnine i obogatili se u „crnogorskoj zlatnoj eri” i koji su uspješno uvećali svoje bogatstvo ili otpočeli novi biznis, realizovali nove tehnološke ideje, predviđjeli nove turističke tokove u bližoj budućnosti...

Očekuje se da će se udio radno sposobnog stanovništva u Crnoj Gori smanjiti. Prosječna starost Crnogoraca je porasla sa 32,7 godina 1991. godine, na 35,8 godina 2003., odnosno na 37,2 godina 2011. godine. Iako je broj stanovnika u zemlji za nijansu opao sa 620.145 iz 2003. na 620.029 za 2011. godinu, udio aktivnog stanovništva je dodatno smanjen sa 264.276 iz 2003. na 244.100 iz 2011.⁵³ Trend sporijih stopa rasta broja stanovnika će se vjerovatno nastaviti i u sledećih nekoliko decenija. Sa porastom starijeg stanovništva, Crna Gora se suočava sa posebnim izazovima. Prvo, plata svakog radnika mora izdržavati više lica. Drugo, kako ljudi stare, potrebno im je više zdravstvenih usluga, čime se vrši pritisak na sektor zdravstva. Ovi demografski trendovi povećavaju značaj ljudskog kapitala, koji mora biti konkurentniji i fleksibilniji i stvarati veće mogućnosti za starije radnike i druge grupe što se tiče njihovog učešća u radnoj snazi, kako bi se anulirali demografski izazovi.

51 Pretpostavlja se da su se na univerzitet upisali i neki studenti koji su ranije završili srednju školu.

52 Studenti prve godine osnovnih studija

53 Podaci iz popisa iz 2000. i 2011. i podaci iz Istraživanja radne snage 2011.

Neke socijalne grupe su isključene i ne doprinose ljudskom kapitalu. Takve ranjive socijalne grupe, kao što su Romi, Aškalije i Egipćani, lica sa invaliditetom i drugi, izloženi su diskriminaciji pri zapošljavanju i/ili pristupu obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i drugim javnim uslugama koje su od ključnog značaja za razvoj ljudskog kapitala. Kao rezultat toga, ne mogu dati puni doprinos ljudskom kapitalu zemlje.

Mnogi građani još uvijek imaju socijalističke, paternalističke stavove i nisu preduzmljivi. Crnogorci i dalje vjeruju da država treba da rješava mnoge od njihovih problema. Mnoge vrijednosti iz ranijeg, socijalističkog sistema nijesu izgubile tradicionalni legitimitet sa gubitkom zakonitosti. Značajan dio Crnogoraca, posebno starije generacije, ali i pripadnici mlađih starosnih grupa, nijesu tako raspoloženi da prihvataju sve ideale demokratije i slobodnog tržišta i da prihvate odgovornost za svoju sudbinu. Značajan dio ispitanika u istraživanju koje je realizovao UNDP (23,7%) smatraju da je isključivo obaveza Vlade da osigura da svi imaju sredstva za život, dok 8,3% njih smatra upravo suprotno, da su ljudi dužni da sami osiguraju svoju egzistenciju.

Ne žene u Crnoj Gori se prvenstveno gleda kao na kćerke, supruge i majke. Prema popisu iz 2011. godine žene čine 50,6% ukupnog broja stanovnika u Crnoj Gori. Žene su u prosjeku starije od muškaraca (38 u odnosu na 36 godina) i istovremeno čine 53,2% populacije koja se seli unutar Crne Gore. Očekivani životni vijek na rođenju kod žena u Crnoj Gori je 76,5 i veći je u odnosu na muškarce (71,7, na osnovu podataka iz 2009), dok se prosječna starost kod prvog braka vremenom povećava (sa 22 godine 1960, na 26,2 u 2010).

Jedan od razloga koji su doveli do toga je duži proces obrazovanja. Statistički podaci pokazuju da su žene ostvarile napredak u pogledu obrazovanja i čine većinu upisanih studenata na svim nivoima. Na osnovu podataka o studentima koji su diplomirali po novom sistemu (Bolonjska deklaracija), od ukupnog broja studenata koji su završili osnovne akademske studije 57,4% su žene, osnovne primijenjene studije 51,7%, specijalističke studije 67% i master studije 61,6%. Žene takođe pokazuju bolje rezultate: svaka peta žena koja je upisala studije 2007/08. godine diplomirala je 2010, dok je u istom periodu diplomirao svaki sedmi muškarac⁵⁴.

Sve bivše socijalističke države, uključujući Crnu Goru, karakterisao je visok stepen ekonomske aktivnosti žena. To se, međutim, promijenilo tokom perioda tranzicije, što je za posljedicu imalo njihovu manju ekonomsku aktivnost, a one su ujedno i slabije plaćene. Iako stiču sve bolje obrazovanje, prosječna zarada žena je u septembru 2011. iznosila 86,8% prosječne zarade muškaraca⁵⁵.

Razlika u zaradama između polova djelimično je uzrokovana strukturom zanimanja kojima se bave žene u pojedinim sektorima. Statistika pokazuje da su žene bolje plaćene ako su zaposlene u: poljoprivredi, lov i šumarstvu (prosječna zarada žena je 123,9% prosječne zarade muškaraca), saobraćaju, skladištenju i komunikacijama (113,5%) i sektoru nekretnina (106,2%). S druge strane, muškarci zarađuju više od žena u prerađivačkoj industriji (prosječna zarada žena je 66,5% prosječne zarade muškarca). Pored toga, primjećuje se veće zapošljavanje žena u manje profitabilnim sektorima, dok kod muške populacije dominiraju rukovodeće pozicije i preduzetnički poslovi.

Nedavna studija UNDP⁵⁶ pokazala je da 40% nezaposlenih žena u Crnoj Gori brine hoće li moći da vodi računa o svojim domaćinstvima ako otvore sopstveno preduzeće, dok 34% smatra da bi morale da ulože mnogo više napora da ostvare ciljeve u odnosu na muškarce koji se bave istim poslom. Ženama za otvaranje sopstvenog preduzeća najviše nedostaju sredstva i povoljne finansije (kredit). Tradicionalno, imovina neophodna kao hipoteka za dobijanje kredita registrovana je na očevo ime, te kasnije na muževljevo, a često se dešava da sestre odustanu od svog nasljeđa u korist svoje braće. Nedostatak sistematske podrške (tj. garantnog fonda za žene preduzetnice) onemogućava razvoj ljudskog kapitala koji bi bio podstaknut ekonomskim angažovanjem žena.

Druge prepreke uključuju nedostatak znanja i podrške za izradu poslovnih planova, kao i podrške za nalaženje i opremanje poslovnih prostorija, neadekvatna poreska izuzeća tokom prvih godina razvoja preduzeća, loši poslovni kontakti i nedostatak informacija o registraciji preduzeća. Potencijalne preduzetnice uglavnom razmišljaju o skromnim poslovnim planovima, bez želje da se upuste u rizike, te biraju poznate poslovne aktivnosti i one koje su već razvijene na tržištu, prvenstveno blizu svojih porodica. Orijentisane su prema domaćoj, lokalnoj teritoriji. Planirane poslovne aktivnosti ne zahtijevaju velike

54 Izvor: MONSTAT „Žene i muškarci u Crnoj Gori 2012.”, strana 49

55 Izvor: MONSTAT „Žene i muškarci u Crnoj Gori 2012.”, strana 99

56 Izvor: studija UNDP “Women Entrepreneurship in Montenegro”, December 2011

investicije, ali ne mogu donijeti ni značajnu dobit niti se mogu značajnije razvijati u budućnosti. Potencijalne preduzetnice su takođe svjesne da njihove poslovne ideje nijesu jedinstvene, jer je prisutna ogromna konkurencija. Ne samo da skromno stupaju na pozornicu preduzetništva, već nemaju ni ambiciju da značajnije razvijaju svoju poslovnu aktivnost u budućnosti. Uglavnom planiraju da rade same ili da zaposle još jednu radnicu/ka. Kako bi se izlagale što manjem riziku u finansijskom smislu, čak planiraju da posao započnu neformalno, dok ne postane uspješniji. Kao posljedica toga, očekivanja u pogledu ostvarivanja dobiti takođe su skromna: preduzeće treba da obezbijedi pristojan životni standard porodici ili jednostavno da pokrije potrebe porodičnog budžeta.

Kao rezultat prethodno opisanog nedostatka sistematske podrške, tek svako deseto preduzeće osnovano u Crnoj Gori u vlasništvu je žene. Osnovano je nekoliko organizacija kako bi se ženama preduzetnicama pružila podrška (tj. Komisija za žensko preduzetništvo u okviru Privredne komore Crne Gore, kao i Udruženje poslovnih žena, pod okriljem Unije poslodavaca Crne Gore, itd). Međutim, većina preduzeća u Crnoj Gori koja su u vlasništvu žena prisutna su u stereotipno ženskim sektorima usluga i maloprodaje. Ta preduzeća, takođe, zapošljavaju mali broj radnika/radnica. Kako je istraživanje pokazalo, jednom kada se upuste u poslovnu aktivnost, preduzetnice ne osjećaju nikakvu diskriminaciju, već suprotno. Istraživanje na osnovu studije slučaja zaključuje da se, uprkos razlikama, preduzetnice u Crnoj Gori suočavaju sa sličnim problemima. Vlasnici preduzeća oba pola u Crnoj Gori danas moraju da se bave komplikovanom birokratijom, administrativnim barijerama i drugim prepravama koje čini se ne prave razliku između rodova. Neki od izazova sa kojima se suočavaju preduzetnice u Crnoj Gori su tipični izazovi sa kojima se suočavaju žene širom svijeta, dok se neki drugi mogu naći u ekonomijama u tranziciji. Interesantno je, međutim, da se u drugim zemljama u tranziciji poslovne žene slažu da moraju i da se nose sa diskriminacijom, dok to nije slučaj sa ženama iz Crne Gore sa kojima je vođen razgovor.⁵⁷

Kakav ljudski kapital treba da razvijamo da bismo bili uspješni i prosperitetni u XXI vijeku?

Povećanje vještina Crnogoraca može poboljšati privrednu sigurnost i socijalnu inkluziju pojedinaca, i obezbijediti važne koristi za sveukupnu produktivnost, ekonomski rast i ljudski razvoj. Prema jednom scenariju zaposlenosti i rasta produktivnosti u Crnoj Gori za period 2009-2030 (vidi Tabelu 2.10), značaj ljudskog kapitala za ekonomski prosperitet i razvoj po mjeri čovjeka u zemlji će stalno rasti.⁵⁸ Predviđa se da će do kraja ove decenije Crna Gora imati vrlo malo stopu nezaposlenosti, pa čak i deficit radne snage. Potrebe tržišta rada će morati da se djelimično zadovolje kroz imigraciju, počev od 2018., ako se ne popravi stopa nataliteta i ukoliko raspoloživi ljudski kapital u Crnoj Gori ne poboljša svoj kvalitet, kako bi zadovoljio tražnju na tržištu rada. Predviđa se i da će BDP rasti po prosječnoj stopi od 4%, oslanjajući se na nove investicije i unapređenje tehnologije, u kombinaciji sa povećanjem zaposlenosti po stopi od 2,0% godišnje. To će dovesti do rasta produktivnosti rada do nivoa od 20,685 eura po zaposlenom, odnosno rasta BDP po glavi stanovnika od 10,848 eura.

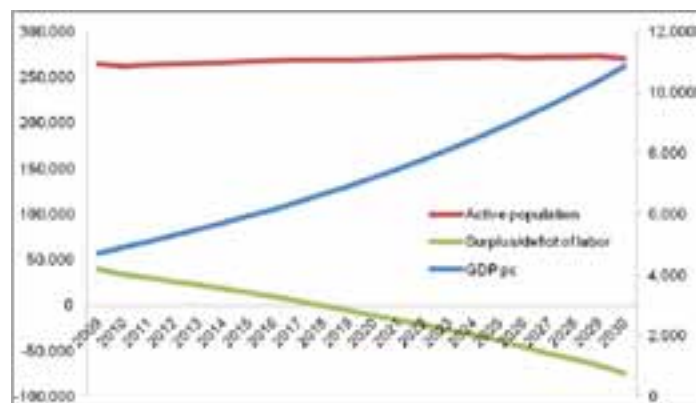
Da li je dovoljno povećati investicije u ključne sektore koji doprinose ljudskom kapitalu, kao što su zdravstvo i obrazovanje, kako bi se riješili ovi izazovi, ostvarile održive stope ekonomskog rasta na duži rok, što bi trebalo da dovede do razvoja po mjeri čovjeka za sve? Da li država treba da bude jedina odgovorna za razvoj i unapređenje ljudskog kapitala? Ko su ključni partneri koji treba da udruže svoje napore na razvoju ljudskog kapitala u XXI vijeku? Kako riješiti pitanje manjka radne snage zbog nepostojanja adekvatno obučeni osoba u datom sektoru ili profesiji uz postojeći nivo zarada, uslove zapošljavanja i geografski položaj? Kako osigurati da obrazovni sistem obezbjeđuje mladim ljudima nove vještine i kompetencije, koje će im omogućiti da iskoriste globalizaciju i da aktivno doprinesu ekonomskom razvoju u sistemu u kojem je glavni kapital znanje?

57 Stern M. Challenges Facing Women Entrepreneurs in Montenegro CEED 2002

58 Pretpostavke ovog istraživanja obuhvataju i sledeće: Projekciju broja stanovnika u Crnoj Gori u periodu do 2031. (vidi detalje u: Maja Baćović: «Demografske promjene i ekonomski razvoj», Podgorica, 2006); godišnji porast hotelskih i restoranskih usluga - 5%; godišnji rast u sektoru građevinarstva - 3%; godišnji rast proizvodne industrije - 5%; godišnji rast ostalih sektora - 4%; rast proizvodnje je proizašao iz kombinacije dva faktora: rasta produktivnosti i rasta broja zaposlenih radnika. Rast u turizmu i građevinarstvu je uzrokovan povećanjem broja zaposlenih za 0,7, dok produktivnost doprinosi rastu sa 0,3 jedinice; u drugim sektorima se pretpostavlja da je rast proizvodnje rezultat rasta zaposlenosti za 0,5 jedinica i rasta produktivnosti od 0,5 jedinica. Rast stope aktivnosti od 0,33% godišnje. Prirodna stopa nezaposlenosti - 4%.

Tabela 2.10. Scenario rasta BDP-a i zaposlenosti u Crnoj Gori: 2009–2030⁵⁹

	BDP (000)	Stanovništvo dobi 15–64	Broj zaposlenih	BDP po glavi stanovnika	BDP po zaposlenom	Aktivno stanovništvo	Višak/ manjak radne snage ²
2009.	2,980,697	428,265	213,600	4,705	13,955	264,000	39,840
2010.	3,113,103	429,123	218,171	4,905	14,269	262,216	33,556
2011.	3,239,398	429,983	222,843	5,094	14,537	263,626	30,238
2012.	3,370,874	429,940	227,619	5,291	14,809	264,487	26,288
2013.	3,507,745	429,897	232,502	5,496	15,087	265,350	22,234
2014.	3,650,236	429,854	237,494	5,708	15,370	266,217	18,074
2015.	3,798,580	429,811	242,597	5,929	15,658	267,086	13,806
2016.	3,953,019	429,774	247,814	6,158	15,952	267,962	9,429
2017.	4,113,807	428,914	253,148	6,405	16,251	268,326	4,445
2018.	4,281,209	428,057	258,602	6,662	16,555	268,691	-658
2019.	4,455,498	427,200	264,177	6,929	16,866	269,056	-5,884
2020.	4,636,962	426,346	269,878	7,206	17,182	269,422	-11,234
2021.	4,825,899	426,148	275,708	7,495	17,504	270,203	-16,313
2022.	5,022,621	425,909	281,668	7,805	17,832	270,961	-21,546
2023.	5,227,451	425,671	287,763	8,128	18,166	271,721	-26,911
2024.	5,440,729	425,433	293,996	8,465	18,506	272,483	-32,412
2025.	5,662,806	425,194	300,369	8,815	18,853	273,247	-38,052
2026.	5,894,049	420,784	306,887	9,180	19,206	271,323	-46,417
2027.	6,134,841	420,174	313,552	9,568	19,566	271,841	-52,584
2028.	6,385,581	419,565	320,368	9,972	19,932	272,361	-58,902
2029.	6,646,685	418,956	327,340	10,394	20,305	272,881	-65,374
2030.	6,918,585	414,113	334,470	10,848	20,685	270,635	-74,660

Izvor: Baćović M., *Demografske promjene i ekonomski razvoj, Podgorica, 2006.*

Crna Gora je usvojila brojne zakone, politike i druge mjere koje su usmjerene na razvoj ljudskog kapitala, a koje su u principu usagašene sa pristupom Evropske unije ljudskom kapitalu, uključujući i Lisabonsku strategiju. Strategije kao svoje ciljeve ističu razvoj društva znanja u Crnoj Gori i fleksibilne, konkurentne i efikasne radne snage, kroz obrazovni sistem, uključujući i sistem stručnog obrazovanja. Buduće aktivnosti u Crnoj Gori koje su usmjerene na razvoj ljudskog kapitala treba da budu usklađene sa odgovarajućim strategijama i politikama EU vezano za razvoj ljudskog kapitala, ka što su mjere EU na tržištu rada koje posebno ističu šest ključnih oblasti:⁶⁰

59 Prirodna stopa nezaposlenosti – 4%.

60 Izvor: Eurostat godišnjak 2011.

1. Obuka
2. Podsticajne mjere za zapošljavanje
3. Zapošljavanje i rehabilitacija uz podršku vlade
4. Direktno otvaranje radnih mjesta
5. Podsticajne mjere za započinjanje biznisa
5. Rotiranje radnih mjesta i podjela posla u okviru radnog mjesta na više radnika

Evropska komisija je 2010. godine usvojila Strategiju „Evropa 2020⁶¹“, čiji je glavni cilj da se prevaziđe kriza i pripremi privreda EU za novu dekadu. U ovoj novoj strategiji, Komisija je prepoznala tri ključna pokretača rasta, koje treba prevesti u konkretne aktivnosti na nivou EU i na nacionalnom nivou: (i) „pametna“ rast, razvoj ekonomije zasnovan na znanju i inovacijama; (ii) održivi rast, promovisanje konkurentne privrede, zasnovane na maloj emisiji ugljenika, koja efikasno koristi resurse; i (iii) inkluzivni rast, podržavanje privrede sa visokim stepenom zaposlenosti, koja obezbjeđuje društvenu i teritorijalnu koheziju.

A šta je sa jabukama? – životna priča

Te godine je Radovan opet bezuspješno pokušavao da proda svoju staru porodičnu kuću u centru Berana, sa voćnjakom oko nje. Godina je bila izuzetno rodna, ali niko nije brao voće u njegovom voćnjaku. Kada je Radovan ubrao onoliko voća koliko je mogao da potroši u sljedećih par mjeseci, zamolio je komšiju da uzme ostalo da hrani svinje. Postoji veliki broj napuštenih imanja, na kojima trunu voćke, dok se uvezeni eko-džemovi iz Italije se prodaju po cijeni od 2 eura za pola kilograma.

Radovan ima 58 godina. Deset godina je radio u Njemačkoj i vratio se da predaje u Baru. Ni te godine nije uspio da proda svoje imanje. Cijena je bila tako mala da mu nije omogućavala da realizuje planove da pomogne svojoj djeci. Da je kuća na Primorju ili u Podgorici, Radovan bi mogao odmah da je proda i da finansijski pomogne i sebi i svojoj djeci. Nakon što je prodao imanje u prelijepom selu blizu Budve, jedan od Radovanovih kolega sa posla kupio je tri stana u Beogradu. Kolega mu je rekao da je ovo imanje nekada bio voćnjak s pomorandžama koji je obezbjeđivao dobar prihod velikoj porodici.

Na nivou čitave EU definisano je pet ciljeva, a Crna Gora bi mogla razmotriti mogućnost uvođenja sličnih ciljeva, kako bi zadovoljila ono što je definisano u strategiji Evropa 2020:

1. Zaposlenost: da se zaposli 75% osoba starosne dobi 20–64 godina;
2. R&D/innovation: 3% BDP-a Evropske unije (javni i privatni kombinovano) da se investira u istraživanje i razvoj/ inovacije;
3. Ostvarivanje ciljeva EU “20/20/20” klima/energija, što obuhvata: (i) 20% (ili čak 30%, ako su uslovi dobri) smanjenje emisije gasova sa efektom staklene bašte u odnosu na 1990.; (ii) 20% energije iz obnovljivih izvora; i (iii) 20% povećanje energetske efikasnosti;
4. Obrazovanje: (i) Smanjenje stope napuštanja školovanja ispod 10% (sa postojećih 15%) i (ii) proširenje udjela mladih ljudi (30–34 godine starosti) sa diplomom univerziteta (sa 31% na 40%);
5. Siromaštvo/socijalna isključenost: najmanje 20 miliona manje ljudi koji su siromašni i socijalno isključeni ili u riziku da budu siromašni i socijalno isključeni.

Vlada Crne Gore je implementirala „Nacionalnu strategiju zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa za period 2007–2011.“, koja je imala za cilj da poveća nivo i kvalitet zaposlenosti u Crnoj Gori. Strategija se fokusirala na unapređenje uslova za otvaranje novih radnih mjesta i podsticanje investicija u razvoj ljudskog kapitala. Među brojnim drugim strategijama usmjerenim na razvoj ljudskog kapitala u zemlji, ova strategija je definisala i davanje šanse nezaposlenima da se uključe u obuku, prekvalifikaciju, praktičan rad i kontinuiranu pomoć u pronalaženju posla. „Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa za period 2012–2015“ nastavlja sa reformama na tržištu rada koje su usklađene sa politikama EU u oblasti zapošljavanja i razvoja ljudskog kapitala. Strategija definiše tri ključna prioriteta:

61 Izvor: http://ec.europa.eu/commission_2010–2014/president/news/documents/pdf/20100303_1_en.pdf

- **Povećanje zaposlenosti.** Smanjenje stope nezaposlenosti kroz unapređenje poslovnog okruženja i bolje upravljanje na tržištu rada, postizanje ravnoteže između fleksibilnosti, produktivnosti i sigurnosti na tržištu rada; povećanje efikasnosti politika aktiviranja, sa posebnim akcentom na integrisanje dugoročno nezaposlenih lica i nezaposlenih mladih ljudi na tržište rada; i povećanje samozapošljavanja. Podsticanje preduzetništva, posebno u manje razvijenim djelovima Crne Gore;
- **Unapređenje znanja, vještina i kompetencija** radi obezbjeđenja većih mogućnosti zapošljavanja i povećanje konkurentnosti kroz formalno i neformalno obrazovanje i obuku, tako što će se promovirati veća dostupnost programa za odrasle i njihovo učešće u doživotnom učenju i podizanju svijesti o značaju doživotnog učenja; i unapređenje kvaliteta obrazovanja na svim nivoima i prilagođavanje obrazovnog sistema potrebama tržišta rada; i
- **Promovisanje socijalne inkluzije i smanjenje siromaštva** kroz unapređenje sistema socijalnih davanja i socijalnih usluga, kako bi se te usluge i davanja bolje usmjerili i bolje obuhvatili ranjive grupe; uključivanje invalida u tržište rada; i integrisanje Roma, Aškalija i Egipćana, izbjeglica i raseljenih lica na tržištu rada.⁶²

Uprkos nizu politika i programa Vlade, koji su usmjereni na razvoj ljudskog kapitala, postoje određene oblasti gdje postojeći ljudski kapital u zemlji ne može da zadovolji očekivanja privrede i društva. Ljudski kapital bi dugoročno trebalo da bude taj koji će riješiti izazove koji su navedeni u tekstu koji slijedi.

Postoji sve veća zabrinutost zbog neusklađenosti vještina zaposlenih u sektorima u kojima se privredna aktivnost smanjuje i tražnje tj. potreba u sektorima koji su u fazi ekspanzije. Drastične ekonomske reforme i globalizacija su imali značajnog uticaja na tržište rada. Podaci o registrovanim stopama nezaposlenosti variraju od 10 do 15%. Prije globalne ekonomske krize, stope zaposlenosti su stalno rasle, praćene jakim ekonomskim rastom i pozitivnim uticajem reformi na tržištu rada. Zaposlenost je porasla i do 4,8% na godišnjem nivou, uz postepeni prelaz sa industrije na usluge. Registrovana stopa nezaposlenosti je opala sa 14,7% iz 2006., na 10,7% iz 2008., ali je opet porala na 12,24% krajem 2010. Prema najnovijim podacima Zavoda za zapošljavanje, krajem 2011. godine je stopa nezaposlenosti bila 11,55%.⁶³

Crna Gora ima strukturnu nezaposlenost, jer neka radna mjesta koja zahtijevaju visoke kvalifikacije ostaju upražnjena, što potvrđuje da postoji neusklađenost između potrebnih i ponuđenih vještina.⁶⁴

Radio sam 15 godina. Od 1999. sam na Birou kao nezaposleni. Ranije sam radio na građevinama. Sad živim od 120 eura. Od socijale.

Izvor: Kvalitativno istraživanje, UNDP, 2011. Nezaposleni u Beranama, razgovor u fokus grupi

Zbog nepotpunih informacija i strukturnih rigidnosti, radnici i preduzeća nemaju adekvatan nivo vještina u pravim oblastima, što ugrožava konkurentnost određenih sektora. Zaposlenost u sektoru rudarstva i prerađivačke industrije je opala, dok je zaposlenost u turizmu i građevinarstvu porasla. Tabela 2.11 daje detaljnije informacije o trendovima zaposlenosti po sektorima. Radnici iz Crne Gore nijesu zadovoljili veliku tražnju za random snagom u turizmu i građevinarstvu, pa su zaposleni sezonski radnici iz regiona. Na primjer, 2010. godine je bilo 273 oskudnih radnih mjesta/ zanimanja⁶⁵ koja radnici iz Crne Gore nijesu mogli da popune.

Poseban problem predstavljaju dugotrajno nezaposleni u Crnoj Gori (na kraju 2011. godine, 58% nezaposlenih je bilo u tom statusu duže od godinu dana), čije je učešće posebno izraženo u sjevernom regionu zemlje. Zatvaranje velikih državnih preduzeća koja su ostala bez tržišta nakon raspada Jugoslavije, i slabiji tempo osnivanja MSP u ovom regionu, ostavio je veliki broj radno sposobnih lica sa specifičnim vještinama (najčešće u sektoru prerađivačke industrije), koji su sada u dobi da se ne mogu jednostavno prekvalifikovati za poslove u sektoru turizma i poljoprivrede. Ovaj ljudski kapital je takođe ne

⁶² Crna Gora, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa, 2012–2015.

⁶³ S druge strane, podaci iz Istraživanja radne snage, koje Monstat sprovodi kvartalno, pokazuju da je 2011. godine stopa nezaposlenosti iznosila 19,7%.

⁶⁴ Strategija razvoja sektora energetike u Republici do 2025. (Ministarstvo ekonomije, Podgorica, 2007)

⁶⁵ Istraživanje među poslodavcima 2010/2011, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, februar 2011. U ranijim analizama koje je vršio Zavod za zapošljavanje (istraživanja među poslodavcima), dati su sledeći podaci o broju zanimanja kojih nema dovoljno u ponudi: 2004. – 328, 2005. – 332, 2006. – 352, 2007. – 479, 2008. – 395, 2009. – 193.

iskorišten i predstavlja izazov za kreatore politika.

Strukturna nezaposlenost i visoka nezadovoljena tražnja u nekim sektorima mogu se rješavati samo kroz djelotvorne politike i intervencije vezano za ljudski kapital. Ali unapređenje vještina i znanja nije dovoljno: jednako je važno i bolje usklađivanje ponude vještina i tražnje na tržištu rada.

Tabela 2.11 Struktura zaposlenosti, prema ekonomskoj aktivnosti (%)

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Poljoprivreda, šumarstvo i vodoprivreda	2,04	2,04	3,08	2,75	2,04	1,93	1,73	1,7	1,6	1,6	1,45
Ribarstvo	0,04	0,04	0,09	0,06	0,04	0,07	0,08	0,1	0,1	0,1	0,06
Rudarstvo	3,19	3,19	3,82	3,82	3,19	2,83	2,76	2,4	2,2	1,8	1,44
Prerađivačka industrija	18,31	18,31	22,53	21,65	18,32	17,99	17,28	16,4	14,6	12,5	10,24
Proizvodnja struje	3,83	3,83	4,17	3,88	3,83	3,81	3,73	3,6	3,6	3,1	2,70
Građevinarstvo	4,79	4,79	4,40	4,57	4,79	5,24	4,54	4,2	5,3	5,7	4,89
Veleprodaja, maloprodaja, opravke	16,80	16,80	11,98	14,02	16,80	16,48	19,63	19,7	19,2	20,7	22,83
Hoteli i restorani	6,67	6,66	6,12	6,32	6,66	7,70	7,25	7,2	8,8	9,6	8,12
Saobraćaj, skladišta i komunikacije	9,86	9,86	10,60	10,16	9,86	9,52	8,05	7,3	7,7	8,0	7,75
Finansijsko posredovanje	2,32	2,32	2,36	1,96	2,31	2,09	2,06	2,0	2,1	2,2	2,45
Aktivnosti vezano za nekretnine	3,27	3,27	2,79	2,97	3,28	3,51	3,92	3,4	3,4	4,2	5,73
Javna uprava i obavezno socijalno osiguranje	6,51	6,51	6,54	6,62	6,51	6,60	6,86	11,2	11,2	10,8	11,67
Obrazovanje	9,13	9,13	9,59	9,12	9,13	8,99	8,52	8,1	7,8	7,5	7,33
Zdravstveno i socijalno osigurnje	8,09	8,09	7,06	7,02	8,09	7,76	7,97	7,7	7,4	7,0	6,95
Ostale komunalne službe, privatne i javne usluge	5,15	5,15	4,89	5,06	5,15	5,49	5,63	4,8	4,9	5,2	6,40

Izvor: Monstat

U sljedećim decenijama doći će do povećane tražnje za visokokvalifikovanom i prilagodljivom radnom snagom. Procenat radnih mjesta koja zahtijevaju visoko obrazovanje će, neizbježno, rasti, dok će udio radnih mjesta sa nižim nivoima obrazovanja opasti.

Produktivnost rada se mora povećati. Produktivnost je mjera efikasnosti kojom se privredni resursi, kao što su radna snaga, kapital, energija i materijali, koriste za proizvodnju dobara i usluga. Rast produktivnosti je jedan od ključnih pokretača ekonomskog rasta i ljudskog razvoja. Produktivnost rada, mjerena bruto domaćim proizvodom u odnosu na broj zaposlenih u zemlji, je 2009. godine u Crnoj Gori činila 22% prosječne produktivnosti u 27 država članica Evropske unije (vidi Tabelu 2.12). Dok je u 27 država članica EU BDP po jednom zaposlenom dostigao nivo od 54.142 eura, u Crnoj Gori je iznosio samo 11.575 eura. Produktivnost u proizvodnim sektorima (industrija) je 80% ispod prosjeka u EU. Jedini sektor gdje je Crna Gora ispred država članica EU u smislu produktivnosti je poljoprivreda, gdje je produktivnost 12,5% iznad evropskog prosjeka.

Mala produktivnost u Crnoj Gori uzrokovana je faktorima kao što su ograničene mogućnosti za primjenu ekonomije obima, malo domaće tržište, nedovoljne investicije, nedjelotvorni menadžment i organizacija, nekonkurentne i nedovoljno razvijene tehnologije i nesposobnost ljudskog kapitala da zadovolji potrebe tržišta u XXI vijeku. Produktivnost rada se ne može povećati bez investicija i djelotvornih politika koje tretiraju razvoj ljudskog kapitala u zemlji.

Tabela 2.12 Produktivnost rada u Crnoj Gori

2009	BDP (000)	Broj zaposlenih (2009)	BDP/zaposlenom	BDP/zaposlenom - EU 27, 2008	Razlika između CG i EU 27 u produktivnosti rada, %	Struktura BDP	Struktura zaposlenih
Poljoprivreda, lov, šumarstvo i ribarstvo	246,812	13,800	17,884.9	15,900.0	12.5%	9.99%	6.46%
Industrija	334,982	29,900	11,203.4	56,700.0	-80.2%		
Rudarstvo i kame-nolomi	19,653	4,300	4,570.5			0.80%	2.01%
Proizvodnja	145,791	20,000	7,289.6			5.90%	9.36%
Proizvodnja i dis-tribucija struje, gasa i vode	169,538	5,600	30,274.6			6.86%	2.62%
Građevinarstvo	161,538	14,300	11,296.4	43,400.0	-74.0%	6.54%	6.69%
Trgovina, transport i komunikacije	640,884	64,200	9,982.6	40,900.0	-75.6%		
Veleprodaja i malo-prodaja	357,070	46,200	7,728.8			14.45%	21.63%
Saobraćaj, skladištenje i komu-nikacije	283,814	18,000	15,767.4			11.48%	8.43%
Finansijsko posre-dovanje	120,825	3,900	30,980.8	91,400.0*	-66.1%	4.89%	1.83%
Ostale usluge	967,506	87,500	11,057.2	38,600.0	-71.4%		
Hoteli i restorani	152,077	18,000	8,448.7			6.15%	8.43%
Aktivnosti vezano za nekretnine	250,686	6,900	36,331.3			10.14%	3.23%
Državna uprava	254,840	19,400	13,136.1			10.31%	9.08%
Obrazovanje	125,440	13,400	9,361.2			5.08%	6.27%
Zdravstvo i socijalne usluge	118,357	12,800	9,246.6			4.79%	5.99%
Ostale usluge na nivou zajednice, socijalne i privatne usluge	66,106	17,000	3,888.6			2.67%	7.96%
Privatna domaćinstva sa za-poslenim članovima	0	0					
Teritorijalne organi-zacije i organi	0	0					
UKUPNO	2,472,547	213,600	11,575.6	54,142.0**	-78.6%		100%
Porezi na proizvode minus subvencije	508,420						
Ukupno	2,980,967						

Izvor: Monstat

* obuhvata komercijalne aktivnosti i finansijsko posredovanje

** podaci iz 2009.

Izazovi globalizacije i integracija u EU zahtijevaju nove kompetencije i vještine ljudskog kapitala. Proces globalizacije tržišta, ekspanzija tehnologije, uključujući i internet, neograničena putovanja i globalna razmjena ideja mogu obogatiti živote građana Crne Gore i proširiti mogućnosti koji im stoje na raspolaganju. Nije dovoljno otvoriti privredu za konkurentna tržišta, pretpostavljajući da će ovi procesi donijeti korist svima. U eri brzih ekonomskih promjena, radnicima

je potrebna ne samo bolja priprema, već i dovoljno robusne vještine i sposobnosti kako bi se prilagodili zahtjevima radnog mjesta koji se stalno mijenjaju.⁶⁶

Da bi se osiguralo da stanovništvo ima neophodne vještine i znanja da iskoristi šanse i moguće prednosti globalizacije i mogućeg članstva u EU, potrebno je razvijati i implementirati aktivne politike razvoja ljudskog kapitala. Na primjer, globalizacija i brzo opadajući troškovi komunikacija su uzrokovali da ljudi širom svijeta ulaze u biznis preko interneta. Da bi iskoristila ove mogućnosti, radna snaga mora biti dobro obrazovana i posjedovati dobru radnu etiku, a to se ne može postići bez ciljanih intervencija kojima se izgrađuje jak ljudski kapital.

Očekuje se da će mnoga buduća radna mjesta u Crnoj Gori biti ona koja zahtijevaju visoko obrazovanje. Pored sposobnosti koje se normalno vezuju za pismenost i osnovna znanja iz matematike, ljudski kapital treba da posjeduje analitičke sposobnosti višeg reda i da poznaje nove tehnologije i rad na kompjuteru. Izazovi globalizacije i potreba za poboljšanjem produktivnosti rada zahtijevaju od radne snage da na djelotvoran način prati brze tehnološke promjene. Mnogi od ovih promjenjivih zahtjeva u smislu znanja i vještina se mogu lako kvantifikovati i implementirati aktivnosti kojima se na ova pitanja odgovara, ali savremena radna mjesta obično zahtijevaju šire, i često manje mjerljive, vještine i znanja, kao što su sposobnosti komunikacije, opšte vještine rješavanja problema, timski rad i kreativnost.

Danas više nije dovoljno da znate da čitate, pišete i da vam dobro ide matematika. Svi moraju naučiti kako da ostvare uspjeh u budućem periodu. Radnici koji znaju kako da uče mogu steći kompetencije za mnoga druga radna mjesta i nijesu im potrebni značajniji resursi i vrijeme za obuku. Produktivnost, inovativnost i konkurentnost crnogorske privrede zavise od razvoja sposobnosti sticanja znanja. Radnici koji imaju sposobnosti da stiču nova znanja mogu pomoći poslodavcima da stvore uslove za ostvarivanje njihovih ciljeva i za uspjeh na tržištu.

Ljudski kapital mora biti spreman da živi i radi u ekološkoj državi. Crna Gora sebe definiše kao ekološku državu u Ustavu i ističe značajnu ulogu turizma u privredi. Pored usvajanja niza zakona i politika za zaštitu prirode, kao što su sprečavanje moguće devastacije obale Jadranskog mora, ljudski kapital treba da nauči kako da živi u skladu sa životnom sredinom. Koncept održivog razvoja bi mogao biti inkorporiran u sistem obrazovanja, tako da djeca mogu učiti o tome kako da se ponašaju na način koji ne ugrožava životnu sredinu i kako da se ponašaju pozitivno sa aspekta upravljanja otpadom, na primjer.

Crna Gora mora biti dobro pripremljena za integrisanje emigranata u svoj ljudski kapital. Kako stari stanovništvo u Crnoj Gori, emigracija će postati sve važnija za budući rast radne snage. Važno je formulisati sveobuhvatne politike i kriterijume za selekciju kandidata zasnovane na ljudskom kapitalu potencijalnih emigranata.

Zaključci

Postoje značajne pojedinačne koristi od razvoja ljudskog kapitala. Bolje obrazovani i obučeni pojedinci ostvaruju bolje učinke na tržištu rada, suočeni su sa manjim rizikom od nezaposlenosti i, u prosjeku, zarađuju više nego lica sa nižim stepenom obrazovanja. Preduzeća imaju koristi od ulaganja u ljudski kapital, jer im to pomaže da ostvare veću produktivnost, a samim tim i veću ekonomsku efikasnost. Države imaju koristi od investiranja u ljudski kapital, jer im to pomaže da povećaju fiskalne prihode, kako se uvećava poreska osnovica. Druge koristi za društvo uključuju i smanjenu stopu kriminala, bolje zdravstveno stanje, veće očekivano trajanje života (vidi Tabelu 2.13).

Tabela 2.13. Troškovi i koristi od investiranja u ljudski kapital

	Troškovi	Koristi	
Javno	Javni rashodi za obrazovanje, zdravlje, socijalnu koheziju	Povećanje poreskih prihoda od poreza na dohodak fizičkih lica, smanjenje socijalnih davanja	Razvoj po mjeri čovjeka, ekonomski rast, smanjena stopa kriminala i smanjenje stope smrtnosti
Privatno	Privatni rashodi za obrazovanje (uključujući propuštene prihode)	Veća zarada zbog većeg stepena obrazovanja	Ne-novčane koristi, kao što je veće lično zadovoljstvo i bolje zdravlje

66 OECD. Katerina Ananiadou i Magdalean Claro. 21st Century Skills and Competences for New Millennium Learners in OECD Countries. Radni document br. 41. OECD 2009

Većina poslodavaca smatra da je investiranje u zaposlene dobra investicija u samu kompaniju.

Izvor: Kvalitativno istraživanje, UNDP, 2011.

Investicije u ljudski kapital postaju neophodnost u savremenom društvu, zbog globalizacije tržišta, konkurentnosti i potrebe da se ostvari održivi rast. Veće investicije i ekonomski rast nisu dovoljni da se obezbijedi djelotvoran rast i korišćenje ljudskog kapitala, a probleme kao što su neadekvatne mogućnosti stručnog usavršavanja, visoka nezaposlenost, niske stope aktivnosti radno sposobnog stanovništva, opadajuće stope nataliteta, populacija koja stari, kvalitet i dostupnost zdravstvene zaštite, siromaštvo i migracije velikog broja mladih i obučenih ljudi, treba uzeti u razmatranje i rješavati ih.

Postoje neke uspješne strategije i prakse u razvoju ljudskog kapitala koje mogu, kao i neke koje ne mogu da se prilagode sa globalnog ili čak regionalnog nivoa. S obzirom da postoje opšte prihvaćeni recepti za razvoj ljudskog kapitala, u daljim poglavljima analizirani su nacionalna istorija, vrijednosti, tradicije, politike i kultura Crne Gore, kako bi se prepoznali najveći problemi i dale preporuke za rješenja koja su prilagođena uslovima u zemlji.

Životi običnih ljudi u vanrednim okolnostima – životna priča

Marijana Mugoša od rođenja ima problema sa vidom. Obrazovanje je stekla u Zavodu za obrazovanje i rehabilitaciju djece i mladih sa invaliditetom. Tada je upoznala i svog budućeg muža. Zoran Šćekić je ostao vezan za invalidska kolica nakon saobraćajne nesreće. Međutim, oboje su bili uporni u borbi da žive svoje živote i da ne zavise od pomoći drugih. Završili su Pravni fakultet. Zoran je pripremao kasete sa snimljenim materijalima za ispite za Marijanu i svog najboljeg druga. Marijana radi u Skupštini opštine Podgorica, a Zoran u Zavodu za zapošljavanje. Kada su gradili kuću, sami su učestvovali od početka do kraja. Marijana i Zoran vode nezavisan, dinamičan i lijep život. Marijana je 2008. godine dobila psa vodiča, ali je zbog dolaženja na posao u pratnji psa vodiča otpuštena sa posla. Od tada, ona svo svoje vrijeme provodi radeći u Udruženju mladih s invaliditetom. Postupak osporavanja odluke Glavnog grada završen je 2012. godine, a Marijana je dobila izvršnu odluku suda da mora biti vraćena na posao, s psom vodičem. Za njih dvoje Zoran kaže "Mi smo samo dvoje običnih ljudi koji žele da žive običan život u vanrednim okolnostima".

Izvor: „Život običnih ljudi u vanrednim okolnostima”, Institut za medije Crne Gore, 2009. Dokumentarni film je dio nastavnog materijala za predmet u srednjoj školi Medijska pismenost

Poglavlje 3

Obrazovanje i razvoj ljudskog kapitala

Crnogorsko privreda i društvo prolaze kroz period brzih i korjenitih promjena, suočavajući se sa izazovima globalne konkurencije, obavezama koje nosi pristupanje EU i izazovima tehnološkog napretka. Ovi izazovi postavljaju posebno značajne zahtjeve pred sistem obrazovanja, koji igra ključnu ulogu u izgradnji i održavanju ljudskog kapitala. Konkurencija na svjetskom nivou sve više će zavistiti od toga ko ima najbolji ljudski kapital, pošto je stvaranje dobro obrazovane radne snage od suštinskog značaja za dugoročni prosperitet Crne Gore i uopšte za razvoj po mjeri čovjeka. Uz to, buduće tržište rada u Crnoj Gori će se u isto vrijeme suočiti sa starenjem populacije i smanjenjem udjela mladih ljudi u strukturi stanovništva. Rezultat toga biće da će odrasli pojedinci sve više morati da ažuriraju i proširuju svoje vještine i kompetencije. Poslodavci više nisu zainteresovani samo za akademske ili stručne kvalifikacije zaposlenih, već i za druge kompetencije kojima se stvara dodata vrijednost njihovom poslovanju. Da li su mladi ljudi spremni za zahtjeve za promjene koje se odvijaju na tržištu rada? Da li oni koji su završili školovanje posjeduju vještine da se nadmeću na tržištu rada? Imamo li kompetencije koje su potrebne u XXI vijeku, kao što su sposobnost da radimo brzo, da organizujemo i analiziramo složene informacije, da preuzmemo odgovornost, kontrolišemo krize, upravljamo rizicima i odlučno preduzimamo radnje? Imamo li neophodne digitalne i medijske vještine za rad i konkurentnost?

Kompetencije se ovdje definišu kao kombinacija znanja, vještina i stavova koji odgovaraju kontekstu. Ključne kompetencije su one koje su potrebne svim pojedincima radi ličnog ispunjenja i razvoja, aktivnog učestvovanja u društvenom životu, socijalne inkluzije i zaposlenosti:

- 1) Sposobnost komunikacije na maternjem jeziku;
- 2) Poznavanje i sposobnost komunikacije na stranim jezicima;
- 3) Matematička kompetencija i osnovne kompetencije u nauci i tehnologiji;
- 4) Digitalna kompetencija;
- 5) Učiti kako se uči;
- 6) Društvene i građanske kompetencije;
- 7) Spremnost za inicijativu i preduzetništvo;
- 8) Kulturološka osviješćenost i njeno izražavanje.

Izvor: Preporuka Evropskog parlamenta i Savjeta 18. decembra 2006. godine o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje (2006/962/EC)

Kako vidite Crnu Goru 2030. godine?

„Teško je to predvidjeti. Sigurno je da će sve biti drugačije i od radnika će se zahtijevati nova znanja. Zato je neophodno da studenti imaju praktično obrazovanje, jer tako su u stanju da vide što će se od njih tražiti na osnovu tog iskustva i upoznaće se sa novim tehnologijama koje se danas koriste.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Ministarstvo prosvjete i sporta

Znanje se sve više prepoznaje kao ključ za konkurentnost, zaposlenost i dugoročni razvoj pojedinca. Svaki građanin Crne Gore mora da posjeduje ključne kompetencije da se prilagođava svijetu koji se ubrzano mijenja i koji se odlikuje mnogo većom povezanošću nego ikada. Niko ne može da bude isključen iz tog procesa i naša zemlja treba da se oslanja na ljudski kapital svih pojedinaca, uključujući i ljude sa niskim stepenom osnovnih vještina, na one koji imaju nizak nivo pismenosti, koji rano odustanu od školovanja, dugoročno nezaposlene, pripadnike Roma, Aškalija i Egipćana i druge etničke manjinske grupe, starije ljude, migrante i osobe sa invaliditetom.

Nije dovoljno nadograditi, prilagoditi i proširiti portfolio vještina pojedinaca da bi se otvorila i popunila radna mjesta sutrašnjice. Jednako je važno osnažiti sve ljude da se ohrabre i postanu ambiciozniji kada je u pitanju njihova budućnost. Nije dovoljno ohrabriti više đaka koji završe srednju školu da se upišu na više škole i fakultete jer će im više obrazovanje olakšati pristup zanimanjima koja će im omogućiti veću zaradu, već ih je važno pripremiti da budu inovativni, ka budućnosti

orjentisani i fleksibilni za rad.⁶⁷

„Treba graditi društvo na znanju jer se ne završava škola zbog diplome, već da bi se ostvarili konkretni benefiti“

Kvalitativna studija UNDP, 2011, dubinski intervju. Ministarstvo prosvjete i sporta Crne Gore

Kako vidite vašu kompaniju za 10 godina?

„Mislim da ćemo mnogo više koristiti tehnologiju; ova kompanija nije konvencionalna, tako da će ljudi koji budu radili ovdje morati da apsorbuju mnogo više informacija nego što to danas čine.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Dubinski intervju Montenegro biznis alijansa

Bolje obrazovanje poboljšava i druge komponente koje su od ključnog značaja za ljudski kapital, kao što su zdravlje, društveni kapital, osnaživanje i učešće u društvenom životu. Bolje obrazovanje povezuje se sa nižim nivoima smrtnosti djece i boljom ishranom i zdravljem. Preko obrazovanja, društva razvijaju svoje vrijednosti i ideje i podučavaju ljude kako da se ponašaju prema drugim ljudima. Bolje obrazovanje oprema ljude vještinama potrebnim da pronađu informacije i da ih obrade, a osnažuje ih da pozivaju na odgovornost političare i javne službe. Takođe, bolje obrazovanje olakšava svjesno učešće građana u kreiranju politike i političkog života države.

Obrazovni sistem u tranziciji i njegov uticaj na ljudski kapital

„Ljudi su osnovni resurs, zatim slijede materijalni, prirodni i sve što je proizvod rada u jednoj zajednici i, naravno, tehnologija. Crna Gora bi bila bogata zemlja da nije unutrašnjih podjela, jer mentalitet ljudi dovodi u opasnost potencijal koji imamo.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Udruženje penzionera Crne Gore

Vlada nekadašnje Jugoslavije održavala je visok nivo ulaganja u obrazovanje, što je obezbjeđivalo univerzalan pristup obrazovanju. Jugoslavija je postigla gotovo potpunu stopu upisa u osnovne i srednje škole i visok nivo upisa na više obrazovanje uz izraženu rodnu ravnotežu. Sa stanovišta obrazovnih institucija i nastavnog plana, sistem obrazovanja u bivšoj Jugoslaviji nije se mijenjao. Do sredine sedamdesetih, srednje škole i institucije višeg obrazovanja obezbjeđivale su znanje i vještine potrebne za ljudski kapital zemlje u periodu prije globalizacije.

„Moramo razumjeti da je nesigurnost karakteristična za globalno tržište i da „siguran“ i stalan posao više ne postoji kao kategorija.“

„Ljudi su osnovni resurs, zatim slijede materijalni, prirodni i sve što je proizvod rada u jednoj zajednici i, naravno, tehnologija. Crna Gora bi bila bogata zemlja da nije unutrašnjih podjela, jer mentalitet ljudi dovodi u opasnost potencijal koji imamo.“

Znanje je ulaganje koje se najviše isplati i zbog njegovog značaja treba da ulažemo u doživotno učenje.“

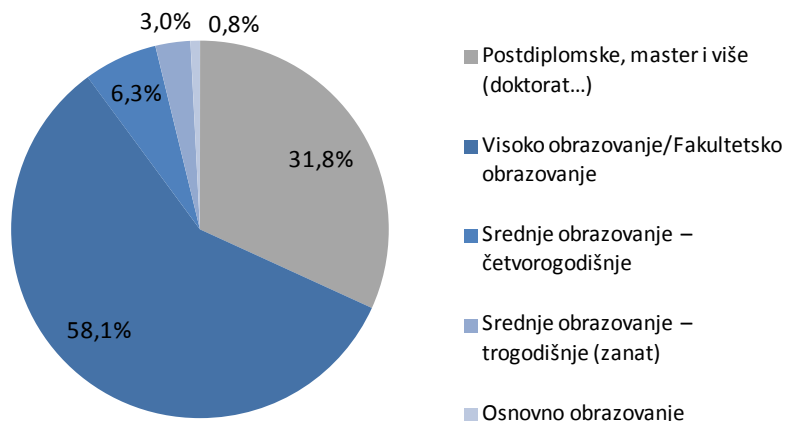
Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Univerzitet Donja Gorica

Kada je Crna Gora dobila nezavisnost, ona je obezbijedila da gotovo sva (neromska) djeca budu uključena u osnovno obrazovanje. U oblasti srednjoškolskog obrazovanja, postignuta je cjelokupna neto stopa upisa od 88%, što je blizu prosjeka zemalja OECD. Gustina univerzitetske mreže u Crnoj Gori postala je uporediva ili čak viša nego u zemljama u regionu. Rezultati ispitivanja građana u okviru Ankete UNDP iz 2011. godine potvrdili su da građani Crne Gore visoko cijene važnost završenog višeg obrazovanja. Oko tri petine ispitanika izjavilo je da je više obrazovanje najprikladnije za njihovo dijete ili unuča, dok 31,8% vjeruje da bi za njih najprikladniji bili poslijediplomski i doktorski programi (Grafikon 3.1).

67 Više informacija o cjeloživotnom učenju može se naći u "Saopštenju iz Briža o boljoj evropskoj saradnji u stručnom obrazovanju i obuci u periodu 2011–2020" – Saopštenje evropskih Ministara zaduženih za stručno obrazovanje i obuku, Evropski socijalni partneri i Evropska komisija, sastanak u Brižu, 7. decembra 2010. koji je imao za cilj da se izvrši pregled strateškog pristupa i prioriteta kopenhaskog procesa za period 2011–2020.

Grafikon 3.1 Istraživanje UNDP iz 2011. Po vašem mišljenju, koji tip obrazovanja bi bio najprikladniji za vaše dijete/unuče?

Izvor: Kvantitativno istraživanje, UNDP, 2011.

Vlada nastavlja da naglašava značaj obrazovanja za razvoju ljudskog kapitala. Budžet za ovaj sektor je u porastu, a sprovede se obrazovne strategije i politike koje se baziraju na premisama jednakih prava i prava djeteta. Dvije hiljadite godine, usvojena je šira reforma obrazovnog sistema, sa ciljem postizanja jednakih prava i pristupa obrazovanju za svu djecu. Ona sadrži i filozofiju cjeloživotnog učenja⁶⁸.

Ispovjest nastavnika

Neslućeno bogatstvo i društvenu moć počeli su da imaju ljudi bez škole ili sa kupljenom diplomom. Nije se to događalo prvi put. I u prethodnom režimu su počasni doktorati dodjeljivani ljudima bez obrazovanja. A sada je jedan od najgorih đaka moje škole dospio na čelo jedne od strateški najvažnijih organizacija u Republici. Jednom je u avionu zahvalio svojoj staroj profesoricu engleskog što nije uspjela da ga privoli školi. U takvim okolnostima nastavnik je trebalo da lošim ocjenama i kaznama zaustavlja napredovanje mladih ljudi kojima ovakva škola već odavno nije odgovarala. Grafit na zidu jedne škole bio je pravi odraz stvarnosti: „Ko vam je kriv što ste išli u školu pa imate male plate.“ Učenik me je pitao: „Zašto moram pročitati *Braču Karamazove*? Moj tata ništa nije pročitao, a ima četiri kuće!“ Donekle sam ga razumjela. Ma koliko značajan, roman je ipak imao hiljadu stranica teksta. U najvećem turističkom preduzeću u Republici čistačice su štrajkovale zbog malih plata. Upozorili su ih da su im plate veće od profesorskih. Odgovor je bio rječit: „Nemojte nas sa njima upoređivati!“

Tako su se u školama zapošljavali sve lošiji nastavnici. U poplavi novih vrijednosti, teško je bilo sačuvati vjeru učenika da obrazovanje ima smisla. Pojavilo se novo zanimanje – diler deviza. Uglavnom bez obrazovanja, dileri su unovčavali našu hiperinflaciju, stičući preko noći ono što profesori nisu mogli godinama. Vrijeme nije bilo na strani profesora. „Profesor može biti diler, ali diler ne može biti profesor“, imala sam običaj da kažem učenicima. Zamislili bi se nad tom čudnom logikom. I ja sam bila zamišljena. Neke moje kolege su se zaista bavile tim poslom.

Teško buđenje, Crnogorska priča, Kako smo se mijenjali, Iskustva u transformaciji obrazovanja u Jugoistočnoj Evropi, uredila Terice Bassler, CEU Press Budapest New York, 2005. (Prevod: Bybook, Sarajevo, 2006)

68 Već 1994. počinje nekoliko dugoročnih projekata za stručno usavršavanje nastavnika, od kojih je najznačajniji program Step by step, UNICEFov program aktivnog učenja, a 2000. je formirano Nacionalno tijelo za obrazovnu reformu. Naredne godine je usvojena Knjiga promjena, koja podrazumijeva produženje osnovne škole na devet godina, uvođenje izbornih predmeta i otvorenog, fleksibilnog nastavnog plana i programa i uspostavljanje sistema eksternih ispita i ocjenjivanja. Tokom 2003. godine se Crna Gora uključuje u Dekadu inkluzije Roma. Tokom 2004. je Savjet za opšte obrazovanje usvojio novi plan i program za osnovne škole i donosi se Zakon o obrazovanju djece sa posebnim potrebama. Počinje implementacija reformi prvo u 21 osnovnoj školi i postupno u cijelom sistemu; a vrši se i priprema za učešće u projektu OECD PISA 2006. Do 2012. godine donesen je i usvojen ukupan set strateških dokumenata. Vidjeti na adresi: <http://www.mpin.gov.me/rubrike/strateski-plan>. Nacionalna strategija cjeloživotne karijerne orijentacije 2011–2015. je usvojena u julu 2011, a polazi od koncepta i obaveze cjeloživotnog učenja.

Reforme su usmjerene tako da podrže proces socijalne, političke i ekonomske tranzicije Crne Gore u kontekstu globalnih promjena. Osnovni cilj je da se obezbijedi da obrazovni sistem doprinosi stvaranju znanja za lični i društveni razvoj. Ovaj cilj znači razvijanje vještina koje su potrebne za ekonomski napredak i aktivno učešće u demokratskoj političkoj zajednici, kao i za uspjeh u svijetu brzih, kontinuiranih i globalnih promjena.⁶⁹

Nema bolje ocjene za nastavnika od one koju mu daju učenici.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP, 2011, dubinski intervju - Ministarstvo prosvjete i sporta Crne Gore

U fokusu reforme obrazovnog sistema našao se učenik, a naglasak je premješten sa memorisanja činjenica i drugih tradicionalnih oblika učenja na razvijanje vještina korišćenja znanja u novim situacijama, na aktivne oblike učenja sa učenikom u fokusu, na timski rad, prakse komunikacije, kritičko razmišljanje i učenje za demokratsko građanstvo. Shvatilo se da vještine i kompetencije koje su potrebne danas i u budućnosti ne mogu da se nauče samo kroz metodu predavanja u okviru pojedinih predmeta već je za njih potreban i pristup koji uključuje različite djelove nastavnog plana, koji mora biti inovativniji, kao što su učenje kroz praksu ili učenje na bazi projekata. Predvidjelo se da rezultati poučavanja budu usaglašeni sa potrebama tržišta rada u kontekstu lokalnih, regionalnih i globalnih trendova. Takvi rezultati učenja treba da se postignu inovativnim školama i nastavnicima koji će biti fleksibilni i proaktivni, koji će podsticati cjeloživotno učenje, razvoj demokratskih i moralnih vrijednosti pojedinca, te sklonost ka solidarnosti.

Ciljevi reforme usaglašeni su sa širom evropskom agendom, ali ne nailaze na djelotvornu podršku u crnogorskoj obrazovnoj praksi. Reforma nije dovela do toga da nastavnici budu inventivniji i da se bolje prilagođavaju. Ona nije dovela do razvoja snažne spremnosti kod nastavnika da primjenjuju cjeloživotno učenje. Teško je bilo zadržati visoke moralne vrijednosti i posvećenost nastavnika u uslovima ekonomske polarizacije u društvu i uz istovremeni snažan pad standarda prosvjetnih radnika. Štaviše, nastavnici se još uvijek ne nagrađuju za dobar rad kroz sistem sticanja zvanja i većih zarada. Za rad u prosvjeti se po pravilu ne opredjeljuju najbolji studenti i postoje manjkavosti u inicijalnom obrazovanju nastavnika. Licenciranje nastavnika nije poboljšalo cjelokupne kvalifikacije i profesionalizam nastavnika pošto je pedagoški nadzor po pravilu bio na administrativnim aspektima rada u učionici i u školi. Rezultat toga je da nastavnici u crnogorskim školama i dalje predaju na stari način koji su naučili u prošlosti i teško im je da promijene strategiju i okrenu se metodama aktivnog učenja. Evaluacija reforme obrazovanja u Crnoj Gori pokazala je da su u učionicama još uvijek prisutni predavački tip nastave i aktivnosti koje su sa njim direktno povezane.⁷⁰

Polaganje prve eksterne mature 2010. godine otkrilo je da ni škole, ni centralne institucije kao što je Ispitni centar⁷¹ nijesu bile u stanju da analiziraju rezultate kako bi se oni mogli iskoristiti za državne politike i praksu u školama. Zbog pritiska različitih društvenih aktera, uključujući nastavnike, Ispitni centar je smanjio zahtjeve vezane za pisanje eseja, a dio predviđenog ispita koji je trebalo da testira četvorogodišnje postignuće u znanju je isključen. Procedure za ocjenjivanje eseja bile su formalizovane, tako da se nije obezbijedila sveobuhvatna slika rezultata učenja učenika. Dobijeni su rezultati koji su u značajnoj mjeri bili drugačiji od onih u toku višegodišnjeg školovanja i ocjenjivanja različitih nivoa i oblika kompetencija.

Reforme nižih nivoa školskog sistema nisu bile sinhronizovane sa reformom višeg obrazovanja. Dvije hiljade i desete godine, iz budžeta plaćala se školarina za 4.909 studenata, dok je 15.566 studenata samo plaćalo školovanje. Eksterna matura nije odigrala ulogu „filtera” koji bi doveo do usaglašavanja znanja, vještina i težnji završenih srednjoškolaca sa uslovima koje postavljaju katedre na univerzitetima. Kao rezultat, pošto ne postoje upisne kvote i uslovi za upis na pojedine katedre, svi učenici koji završe srednju školu mogu da se upišu na univerzitet po izboru.

69 Knjiga promjena, ed. S. Backović, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke, 2001.

70 „Kada je riječ o realizaciji specifičnih ciljeva reforme, njihova vrijednost u skorovima je 0,47 za aktivno učenje, 0,41 za kritičko mišljenje i komunikacijske vještine, te 0,38 za timski rad (u rasponu vrijednosti od 0 do 1). Iako se iz tih podataka može zaključiti da dominantan tip nastave doprinosi realizaciji tih ciljeva reforme, valja upozoriti na činjenicu da su u učionicama još uvijek u velikoj mjeri prisutni predavački tip nastave i aktivnosti koje su s njim direktno povezane.” Izvor: Evaluacija reforme obrazovanja u Crnoj Gori, Sažetak, Mreža fondacija za otvoreno društvo, Podgorica, 2012. str. 7

71 Ispitni centar (Odluka o osnivanju 2005. godine) obavlja poslove eksterne provjere postignutih standarda znanja i vještina učenika. Ispitni centar priprema i utvrđuje metodologiju za sprovođenje eksterne provjere znanja učenika, izrađuje i formira bazu testova i drugih ispitnih materijala, analizira, obrađuje i objavljuje rezultate eksterne provjere znanja, organizuje savjetodavni rad sa školama radi pružanja stručne pomoći za kvalitetnije sprovođenje eksterne provjere znanja, organizuje seminare, savjetovanja, predavanja, aktivno učestvuje i sprovodi projekte čiji je cilj međunarodna uporedivost obrazovnih sistema.

Visokoškolske institucije, kako državne tako i privatne, nastoje da upišu što više studenata i, nerijetko, ne fokusiraju se na poboljšanje kvaliteta učenja i nastave. Kao rezultat, nesrazmjerno veliki broj studenata upisuje pravo, ekonomiju i razne fakultete za menadžment. Pošto mnogi od njih neće moći da nađu posao u struci, u pitanju je svojevrsni atak na budžet kako univerziteta tako i budžet njihovih porodica. Na primjer, konobari i kuvari upisuju se na pravo, a studenti koji diplomiraju pravo pohađaju obuke za kuvare jer je na tržištu rada tražnja za pravnicima veoma mala. Neki učenici koji su završili stručne škole odlučuju da se upišu na Pedagoški fakultet umjesto da traže posao. Programi univerziteta i viših škola ne zadovoljavaju potrebe tržišta rada u sektorima kao što je turizam.

Danas svako može da studira. Najviše se upisuje pravo i ekonomiju, jer oni primaju najviše kandidata.

Izvor: Kvalitativna studija – UNDP, 2011, diskusija fokus grupe u Nikšiću

Crna Gora, kao i mnoge zemlje u tranziciji, bila je spora u uvođenju informaciono-komunikacionih tehnologija. Od 2003. godine Crna Gora implementira „Strategiju za uvođenje ICT” u obrazovnom sistemu do nivoa univerziteta⁷². Kada je pokrenuta strategija na nivou osnovne škole, odnos računar-učenik bio je 1:174, a samo nešto više od 14% učenika i 10% nastavnika baratali su ICT vještinama. U srednjim školama odnos računar-učenik bio je 1:72, dok je oko 18% nastavnika i 29% učenika umjelo da ih koristi⁷³.

Uvođenje informaciono-komunikacionih tehnologija u školski sistem najveći je ICT projekat u Crnoj Gori. Od 2004. godine, investicije u kompjutersku tehnologiju dostigle su nivo od 5,5 miliona eura. Implementacija ove Strategije uz pomoć međunarodnih institucija značajno je poboljšala situaciju. Ona je pomogla nastavnicima da poboljšaju svoju digitalnu pismenost i da prilagode svoje prakse stvarnosti XXI vijeka, te da se više oslanjaju na mogućnosti učenika da sami uče uz pomoć ICT. Neke škole, na primjer, počele su da koriste elektronske dnevnikove. Dvije hiljade desete godine, odnos učenik-kompjuter dostigao je nivo 1:15, što je izuzetno značajno poboljšanje od 2004. godine kada je bilo 120 učenika na 1 kompjuter.⁷⁴

Gotovo sve ankete koje su sprovedene nakon 2000. pokazale su da nivo povjerenja građana u obrazovni sistem ostaje na visokom nivou uprkos izazovima procesa tranzicije. Sedamnaest odsto ispitanika u Istraživanju UNDP 2011. godine ocijenili su svoj stepen zadovoljstva obrazovanjem ocjenom 5 koja znači da niti su bili zadovoljni niti su bili nezadovoljni. Nakon njih slijedi 16,4% ispitanika koji su veoma zadovoljni svojim obrazovanjem. U Crnoj Gori kvalitet obrazovanja doživljava se kao nešto od najvećeg značaja i univerzitetska diploma je nešto što se smatra željenim ciljem. Mladi u Crnoj Gori, međutim, poštuju tradicionalni „vertikalni” model učenja, a manje „horizontalni” model baziran na fleksibilnosti u sticanju dodatnih vještina, koje mogu da modernizuju njihove postojeće vještine i povećaju mobilnost na tržištu rada.

„Ljudi su osnovni resurs, zatim slijede materijalni, prirodni i sve što je proizvod rada u jednoj zajednici i, naravno, tehnologija. Crna Gora bi bila bogata zemlja da nije unutrašnjih podjela, jer mentalitet ljudi dovodi u opasnost potencijal koji imamo.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Udruženje penzionera Crne Gore

Kakav je naš ljudski kapital: Istraživanje dimenzije obrazovanja

Crna Gora je 2010. godine trošila oko 4,5% BDP-a na javno obrazovanje.⁷⁵ Između 2006. i 2010. godine, ukupni izdaci za obrazovanje u Crnoj Gori porasli su za 50%, sa 89,4 na 134,8 miliona eura. Ovaj iznos može da se uporedi sa izdacima za obrazovanje drugih zemalja u regionu. U fokusu je osnovno obrazovanje, nakon čega slijede srednjoškolsko i univerzitetsko obrazovanje.⁷⁶ Na nivou Evropske unije investicije u oblasti istraživanja iznosile su 1,85% BDP, a cilj je povećati ih na 3% BDP-a. U Crnoj Gori, za ovu oblast do sada se opredjeljivalo 0,12% BDP-a – kako pokazuju statistički podaci koji obuhvataju sredstva opredjeljena iz državnog budžeta za ovaj program.⁷⁷ Samo ulaganje u nauku i istraživanje, doprinosi

72 Strategija za uvođenje ICT u obrazovni sistem Crne Gore (do nivoa univerziteta), Ministarstvo prosvjete i nauke, 2003.

73 Ibid pp.8

74 Ministarstvo prosvjete: Informacije o uvođenju ICT u škole, 22. 02. 2010.

75 CRNA GORA – Nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj upravi, Izvještaj Svjetske banke, 2011, p.69

76 CRNA GORA – Nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj upravi, Izvještaj Svjetske banke, 2011, p.69

77 Za više detalja pogledati "Investicije u istraživanje i razvoj su i dalje male" ovog izvještaja

produktivnosti i ekonomskom rastu, kako pokazuju istraživanja OECD u 29 zemalja EU, Americi i Japanu.⁷⁸

Tabela 3.1 Investicije za istraživanje i razvoj u periodu 2001-2010 (izdvajanja za IR u periodu 2001-2010.g. izražena kao bruto rashodi za istraživanje i razvoj, GERD)

a) Izdvajanja za IR u periodu 2001-2009.g. izražena kao GERD

Godina	GERD ^{3[1]} (%GDP)
2001.	0,513
2002.	0,121
2003.	0,089
2004.	0,180
2005.	0,162
2006.	0,040
2007.	0,141
2008.	0,095
2009.	0,123
2010.	0,12

Izvor: Kemal Delijic: *Finansiranje naučnoistraživačke djelatnosti. U: CANU, 2010. Crna Gora u XXI stoljeću, u eri kompetitivnosti i Ministarstvo nauke, na osnovu MONSTAT-ovih podataka.*

Metodološka napomena: U obradi podataka su, zbog loše ispunjenih upitnika, formirane određene procjene, budući da upitnici nijesu bili dobro popunjeni. Poslovni sektor nije bio adekvatno zastupljen u obuhvatu. Proces unapređenja statistike se nastavlja, a u 2012. godini ovo istraživanje će biti zvanično istraživanje MONSTAT-a.

b) Bruto budžetska izdvajanja za IR – izražene u procenatu BDP (Vrijednosti su izražene u milionima eura)

Godina	2002	2005	2010
Bruto budžetska izdvajanja za IR	0,59*	1,19*	4,11**
GDP %	0,044%	0,066%	0,13%

* Izvor: Ministarstvo prosvjete i nauke, Univerzitet Crne Gore, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Zavod za međunarodnu naučnu, obrazovnu, kulturnu i tehničku saradnju

** Izvor: pilot istraživanje o IR, MONSTAT i Ministarstvo nauke, 2010.

Djeci treba ulaganje u obrazovanje. Diploma pomaže da se steknu uticaj, poštovanje i bolja budućnost.

Izvor: UNDP – Kvalitativna studija 2011, Domaćice i dugoročno nezaposleni – Diskusija fokus grupe, Berane.

Dvije hiljade devete godine, dio budžeta sektora obrazovanja koji se opredjeljuje za bruto plate iznosio je 93% u osnovnom obrazovanju i 92% u srednjem obrazovanju. Plate prosvjetnih radnika, međutim, i dalje su ispod prosjeka u zemlji, uprkos značajnim povećanjima tokom proteklih godina. Struktura ostalih troškova u sektoru obrazovanja nije povoljna u Crnoj Gori u poređenju sa drugim zemljama. U prosjeku, zemlje OECD troše 19,2% na stavke tekuće potrošnje koja ne obuhvata zarade i 7,6% na kapitalne izdatke. Velika povećanja u sektoru obrazovanja uglavnom su u Crnoj Gori bila usmjerena na plate.⁷⁹

Ukoliko možete da birate između posla u privatnom i javnom sektoru, onda birate državu zbog sigurnosti, jer je posao u privatnom sektoru „posao malom platom i lošim uslovima”.

Izvor: UNDP – Kvalitativna studija 2011, Domaćice i dugoročno nezaposleni – Diskusija fokus grupe, Berane.

Iako iznos sredstava koja se opredjeljuju iz budžeta u Crnoj Gori za sektor obrazovanja može da se uporedi sa iznosima koje za obrazovanje izdvajaju druge zemlje u regionu, rezultati učenika jos uvijek nijesu u skladu sa povećanim sredstvima koja se opredjeljuju iz budžeta. Očigledno je da nije dovoljno povećati plate, već je jednako važno poboljšati kvalitet nastave

78 Source: M.Baćović, M.Lipovina-Božović: Knowledge Accumulation and Economic Growth, ASECU, Podgorica, 2010.

79 CRNA GORA – Nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj upravi, Izvještaj Svjetske banke, 2011, p. 70

i usvojiti moderne nastavne strategije u cijelom sistemu. Na testiranju u okviru Programa za međunarodno ocjenjivanje učenika (PISA, 2009) rezultati crnogorskih petnaestogodišnjaka nijesu bili na potrebnom nivou u čitanju, matematici i prirodnim naukama, što ukazuje na potrebu da se nastave i unaprijede sadašnje reforme nastavnih metoda, nastavnih planova i finansiranja obrazovnog sektora (Tabela 3.3).

PISA testiranje sprovedeno 2009. godine pokazalo je određeni napredak u poređenju sa rezultatima iz 2006. godine u čitanju i matematici, ali rezultati u prirodnim naukama nisu bili zadovoljavajući. Iako nije bilo realno očekivati vidljiviji napredak u periodu od tri godine, očigledno je da niz činilaca doprinose slabim rezultatima u prirodnim naukama, kao što su loša opremljenost škola za predmete u oblasti prirodnih nauka i smanjeno interesovanje učenika za prirodne nauke.

Tabela 3.2: srednja ocjena testiranja PISA 2006 i PISA 2009.

	2006.			2009.		
	čitanje	matematika	prirodne nauke	čitanje	matematika	prirodne nauke
OECD prosjek	492	498	500	493	496	501
Crna Gora	392	399	412	408	403	401
Rumunija	396	415	418	424	427	428
Bugarska	402	413	434	429	428	439
Srbija	401	435	436	442	442	443
Hrvatska	477	467	493	476	460	486
Slovenija	494	504	519	483	501	512

Izvor: OECD, PISA 2006 i PISA 2009 - baza podataka

Iz godine u godinu znanje je sve manje. Nedostatak kompetencija za čitanje kod svršenih srednjoškolaca evidentan je kroz način na koji pišu, izražavaju se i diskutuju.

Izvor: Kvalitativna studija, UNDP 2011, detaljni intervju, Univerzitet Donja Gorica

Crna Gora je imala veliki broj učenika koji su pokazali najslabije rezultate. Smatra se da je nivo 2 osnovni nivo rezultata, tj. nivo na kome učenici imaju osnovno shvatanje ključnih koncepata i vještina. U zemljama OECD u cjelini, 81,2% učenika postiglo je ovaj nivo u čitanju 2009. godine, a u Crnoj Gori ih je bilo samo 60,5%. Što se tiče matematike, ti su podaci 78,0% za zemlje OECD, a 41,6% za Crnu Goru. Nadalje, ni u jednom predmetu Crna Gora gotovo da nije imala učenika koji su imali najbolje rezultate (nivo 6). U Crnoj Gori samo 0,4% učenika pokazalo je nivo 6 u čitanju, a 0,1% u matematici, dok je prosjek u OECD 8,6% odnosno 3,3%.⁸⁰ Rezultati PISA 2012 pomoći će da se ocijeni djelotvornost i uticaj reformi obrazovanja jer će većina učenika koji u njemu učestvuju biti obrazovana u okviru reformisanog sistema.

Evaluacija reforme obrazovanja 2012. godine također je pokazala da je potrebno pri idućoj reviziji nastavnih programa inkorporirati u njih dodatne specifične ciljeve i standarde znanja koji bi u većoj mjeri usmjerili nastavu prema razvoju kompetencija za timski rad i saradnju, kritičkog mišljenja, komunikacijskih vještina, te prema aktivnom učenju i sticanju viših taksonomskih nivoa znanja.⁸¹

80 Svjetska banka. 2011. Crna Gora – Nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj upravi – Javni izdaci i institucionalni pregled, Izvještaj Svjetske banke, 2011, str.66

81 Rezultati nalazi po svim pokazateljima su bili bolji na nivou gimnazija u odnosu na osnovne škole. Budući da su PISA testiranjem obuhvaćeni petnaestogodišnjaci, nalazi evaluacije dobrim dijelom objašnjavaju zaostajanje crnogorskih učenika. U preporukama tima za evaluaciju upućuje se na potrebu smanjenja obima nastavnih planova kako bi se izbjeglo ekstenzivno korišćenje predavačkih strategija; na potrebu daljeg ulaganja u stručno usavršavanje nastavnika; povećanja nivoa inicijalnog obrazovanja nastavnika; sistemsku samoevaluaciju, čvrće funkcionalno povezivanje postojećih institucija radi unapređivanja kvaliteta obrazovanja. Izvor: Evaluacija obrazovanja u Crnoj Gori, Sažetak, Mreža fondacija za otvoreno društvo, Podgorica, 2012, str. 9 - 10.

Uz akademske izazove na koje nailaze djeca u školama, postoji i niz drugih prepreka koje sprečavaju da oni dobiju kvalitetno obrazovanje. Tabela 3.3 daje detaljni prikaz tih prepreka. Prema percepciji roditelja, najozbiljniji problem u školi je droga, a slijede socijalne razlike među djecom/učenicima i nedostatak discipline u učionici, te slabo poštovanje nastavnika.

Tabela 3.3 UNDP Anketa 2011. Koliko je ozbiljan svaki od ovih problema u školama koje pohađa vaše dijete ili djeca? Procentualna distribucija po odgovorima po bodovima (1 = veoma ozbiljan problem, 5 = problem ne postoji)

	1	2	3	4	5
Kvalitet nastavnika (posvećenost, motivacija, znanje)	10,4	24,8	36,7	17,7	10,4
Loš kvalitet nastavnog plana	13,6	28,5	33,4	16,4	8,2
Loš materijal i prostorni uslovi u školi	16,3	33,3	28,7	13,7	8,0
Nasilje, maltretiranje	18,8	24,0	28,7	16,6	12,0
Djeca nisu zainteresovana za učenje	12,7	26,9	34,5	16,3	9,6
Droga	52,0	22,5	13,4	7,4	4,8
Nedostatak discipline u učionici i slabo poštovanje nastavnika	22,7	28,5	28,8	13,2	6,7
Socijalne razlike među djecom/učenicima	23,1	28,8	27,6	12,4	8,0
Etnička/vjerska netrpeljivost među djecom	10,0	16,3	28,9	23,4	21,5
Nedostatak interesovanja roditelja da pomognu svojoj djeci u procesu obrazovanja	9,1	23,9	29,8	16,6	20,6

Izvor: Kvantitativno istraživanje UNDP, 2011.

Što može da se uradi da bi se naš ljudski kapital poboljšao kroz obrazovanje?

Nije dovoljno provesti svu djecu kroz puni obrazovni ciklus. Da bi se izgradio ljudski kapital neke zemlje, djeca treba da se opreme vještinama, znanjem i širim perspektivama koje su im potrebne da bi u potpunosti učestvovali u društvenom, ekonomskom i političkom životu. Da bi se postigli ovi širi ciljevi sistem upravljanja u obrazovanju treba da se reformiše tako da se usmjeri na ljudski kapital. Nije dovoljno osmisliti i implementirati efikasne politike i programe. Formalni i neformalni procesi kojima se formulišu politike, identifikuju prioritete i opredjeljuju resursi i reforme koje se sprovode i prate treba da uključe šire grupe partnera i društvenih aktera i treba da se podvrgnu pažnji šire javnosti. Roditelji treba da budu u mogućnosti da učestvuju u odlučivanju u školama, škole i nastavnici treba da se pozivaju na odgovornost za rezultate učenika, a političari i državni službenici treba da se pozivaju na odgovornost za svoj rad, uključujući određivanje prioriteta i upravljanje resursima. Škole treba da imaju odgovarajuće resurse, uz djelotvorno i profesionalno rukovodstvo birano na osnovu rezultata, a nastavnici treba da motivišu učenike.

Predškolsko i osnovno-školsko obrazovanje

Pojedinci se rađaju sa nizom fizičkih, intelektualnih i psiholoških kapaciteta koji se dalje razvijaju kroz porodicu, obrazovni sistem i društvenu sredinu. Ukoliko sposobnosti pojedinca nijesu razvijene u mlađoj dobi, tada se pojedinac suočava sa značajnim preprekama u razvoju po mjeri čovjeka kada odraste. Predškolsko obrazovanje je zato veoma važno za razvoj ljudskog kapitala.

Ukupan broj upisane djece u predškolskim ustanovama u školskoj 2009/2010. godini iznosio je 12.405. U odnosu na ukupan broj djece uzrasta do 6 godina u Crnoj Gori (47.506), predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem obuhvaćeno je 26,11% djece u školskoj 2009/2010. godini (26,43% dječaka i 25,76% djevojčica)⁸². Pošto ogromna većina male djece ne pohađa predškolske ustanove, oni propuštaju priliku da razviju socijalne vještine koje su toliko važne za uspjeh u školi i u životu.

82 Strategija ranog i predškolskog obrazovanja (2010 - 2015), Ministarstvo prosvjete i sporta Crne Gore, str.10

Majka, dijete, posao

Uprkos nečemu što možemo opisati kao pozitivna diskriminacija žena u nekim odredbama radnog zakonodavstva, iskustvo zaposlenih žena pokazuje da u praksi nije lako sprovesti te odredbe i da se one lako izbjegavaju i svode na nivo formalnosti. Tako su česte situacije da poslodavci daju zaposlenima, naročito ženama da potpišu ugovor o radnom odnosu i u isto vrijeme da potpišu odluku o sporazumnom raskidu radnog odnosa bez datuma. U trenutku kada poslodavac nije zadovoljan rezultatima zaposlenoga ili ako žena treba da odsustvuje s posla prečesto ili ako mora da ode na porodijsko odsustvo ili da se stara o djeci, poslodavcima je lako da je otpuste.

Iako na prvi pogled to pitanje nije blisko povezano sa pitanjima obrazovnog sistema, ono može naročito snažno da istakne koliko je predškolsko obrazovanje i vaspitanje značajno ne samo da bi se djeca pripremila za učenje već i da bi se bolje koristila ženska radna snaga i jednak pristup radu.

Izvor: Žene u politici, Nedovoljna zastupljenost žena u organima za donošenje odluka: Prijedlozi za rješavanje problema, Bečići 2011

Tokom proteklih pet godina, Crna Gora uložila je značajna sredstva u osnovno obrazovanje, uključujući osavremenjivanje infrastrukture, novu opremu, revidirane udžbenike i obuku nastavnika. Postoje prvi pokazatelji da su ove strategije imale efekta. Nacionalna ocjena za 2008. godinu pokazala je da postoji pozitivna korelacija između dužine učešća neke škole u procesu reformi i cjelokupnog prosječnog rezultata.⁸³ Dvije hiljade dvanaeste godine, prva generacija učenika završice reformisane škole, a iste godine će se izvršiti i naredno PISA testiranje. Problem sa kojim će se crnogorsko obrazovanje i dalje suočavati i što će uticati na rezultate testiranja su velike razlike u postignućima učenika iz različitih škola, odnosno neujednačen kvalitet obrazovanja koje se u njima pruža.

Stavovi roditelja

Podaci istraživanja koje je UNICEF sproveo 2009. godine⁸⁴ o znanjima, stavovima i praksi roditelja/staratelja djece do 6 godina, ukazuju da kada su u pitanju razvojno-stimulativne aktivnosti sa djecom, 73% roditelja/staratelja izjavljuje da se igra sa djecom, 72% da pričaju priče, 68% da pjevaju pjesmice, 64% da čitaju dječije knjige i/ili slikovnice, u 59% slučajeva crtaju sa djetetom, a 54% roditelja/staratelja vrijeme sa djetetom provodi u obrazovnim aktivnostima (brojanje, imenovanje stvari i sl). Kada je u pitanju važnost predškolskog vaspitanja i obrazovanja, 78% roditelja/staratelja je izjavilo da je važno da njihovo dijete bude uključeno, dok takav stav ima i 44% roditelja/staratelja djece RAE populacije. Mišljenje roditelja/staratelja o tome koji je najbolji vid brige o djetetu do polaska u osnovnu školu je sljedeće: 53% roditelja/staratelja izjavljuje da su to javne vaspitno-obrazovne ustanove, 25% roditelja smatra da je bolje da o djetetu brinu ded i baba, 13% se opredjeljuje za „privatni vrtić“, 2% za „dadije“, a 6% nije odgovorilo. Kao razloge za uključivanja djeteta u predškolsko vaspitanje i obrazovanje roditelji/staratelji navode: druženje sa vršnjacima (83%); učenje da se dijeli sa drugima (41%); igra sa vršnjacima u grupi (29%); vrtić kao sigurno i bezbjedno mjesto za dijete (26%). Ovi rezultati ukazuju na potrebu dodatnog informisanja roditelja o važnosti ranog razvoja i stimulacije i značaja njihove uloge kao prvih učitelja svoje djece u ovom najznačajnijem periodu razvoja djeteta.

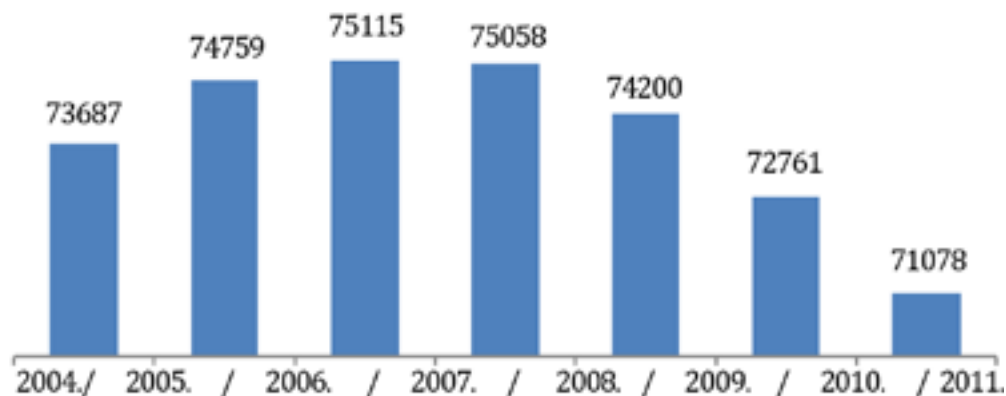
Školske godine 2010/2011 osnovne škole pohađalo je 71.078 djece (49% djevojčica) i 99,1% djece odgovarajuće starosti bilo je upisano u školu (Grafikon 3.3). Školske 2011/2012. broj djece koja su dorasla za upis u osnovnu školu bio je 7.508⁸⁵. Povećanje broja djece školskog uzrasta u periodu između školske godine 2004/2005 i školske godine 2007/2008 koji je prikazan u Grafikonu 3.3 izazvan je postepenim uključivanjem škola u reformski proces, jer su dvije generacije djece (šestogodišnjaci i sedmogodišnjaci) upisani u prvi razred u isto vrijeme.

83 Ispitni centar, 2009.

84 „Procjena znanja, stavova i ponašanja vezanih za brigu o djeci“ (KAP), UNICEF, 2009, Crna Gora. Istraživanje je rađeno na uzorku 1000 roditelja/staratelja opšte populacije na cjelokupnoj teritoriji Crne Gore i 200 roditelja/staratelja RAE populacije.

85 Podaci iz Ministarstva unutrašnjih poslova i javne uprave, Sektor za unutrašnje upravne poslove

Grafikon 3.3 Kretanja u broju učenika u osnovnom obrazovanju u Crnoj Gori u periodu od 2004/2005 do 2010/2011

Izvor: Strategija razvoja osnovnog obrazovanja i Akcioni plan (2011-2017) - Prijedlog, str.15

Školske godine 2011/2012 prosječan broj učenika u jednom odjeljenju bio je 23. Prosječan broj učenika po jednom nastavniku bio je 14. Odnos učenik/nastavnik varira od grada do grada između 18,5 učenika (u Budvi) do 4,4 učenika (Šavnik) na jednog nastavnika⁸⁶.

Nekim školama nedostaje prostor da smjeste sve učenike. To znači da je potrebno planirati i izgraditi nove škole, naročito u Podgorici, tako da se može postići optimalan broj učenika u odjeljenjima i da se stvore preduslovi za bolji kvalitet rada.

Osnovno obrazovanje je obavezno i aktuelnom reformom je produženo sa osam na devet godina podijeljenih u tri ciklusa. U prvom razredu sa djecom rade dva nastavnika: vaspitač iz vrtića i učitelj iz osnovne škole. Ocjene su opisne, a djeca uče aktivno kroz igru. Međutim, osim dobrih planova za aktivno učenje i prilično dobre obuke nastavnika u ovom sektoru sistema, promjene se sporo realizuju. Nastavnici se često i dalje drže starih navika, preopterećuju djecu u drugom i trećem razredu prvog ciklusa. Ima i slučajeva korupcije jer djeca ne mogu da nauče sve što treba tokom redovnih časova, a roditelji su previše zauzeti. Postoji i praksa davanja privatnih časova što stvara prepreke za mnoge porodice da ostvare pristup kvalitetnom obrazovanju.

Osnovno obrazovanje je bilo tradicionalno stabilna komponenta obrazovnog sistema u socijalističkom periodu, ali ta stabilnost je podrivena tokom tranzicije. Česte promjene u nastavnom planu uslovljavaju i promjene dominantnih političkih stavova. Ocjenjivanje je postalo sve teže pošto se pritisak na nastavnike povećao jer uspjeh u osnovnoj školi predstavlja osnov za upis u srednju školu. Standardi su nestali, a fokus nastave je i dalje na memorisanju činjenica. Zbog toga učenici pokazuju nizak stepen osnovnog znanja i vještina od značaja za dalje školovanje.

Strategija finansiranja, uvođenje novih načina obrazovanja, više prakse, novi školski predmeti, sve se to implementira. Ali sve to poprima drugu dimenziju, onu političku.

Izvor: UNDP – Kvalitativna studija 2011, Detaljni intervju, Montenegro biznis alijansa

Da bi se podržao djelotvoran razvoj ljudskog kapitala potrebno je razviti sljedeće oblasti predškolskog i osnovno školskog sistema:

- Stvoriti povoljne uslove za povećanje broja licenciranih privatnih pružalaca obrazovanja. Za sada je zahtjev za dobijanje licence predalo 13 organizacija sa teritorije opština Podgorica i Bar i njima je obuhvaćeno 196 djece školske 2009/2010⁸⁷.
- Uvođenje mehanizama zaštite da se ukinu dodatna, neformalna plaćanja i korupcija, uglavnom kroz privatne časove. Uprkos tome što u ovoj oblasti postoji mnogo zakona, praksa dovodi do nejednakog pristupa obrazovanju za socijalno isključene grupe.

86 Strategija razvoja osnovnog obrazovanja i Akcioni plan (2011–2017) - Prijedlog, str.15

87 Ne postoji tačan broj nevladinih organizacija koje se bave ovom djelatnošću, niti broj djece sa kojom one rade.

- Poboľjšati obuku nastavnika u oblasti modernih koncepata učenja/nastave, ocjenjivanja učenika i izrade programa.
- Razmotriti ideju ponovnog licenciranja nastavnika i uvesti i sprovesti etičke standarde za nastavnike.
- Ocjenjivati rad nastavnika, ukinuti „uravnilovku” u platama prosvjetnih radnika i uvesti podsticaje za nastavnike koji će se bazirati na rezultatima.
- Podizati svijest građana o značaju ranog razvoja i učenja.
- Poboľjšati praćenje i suzbijanje nasilja u školama i saradnju sa Centrima za socijalni rad.
- Smanjiti politizaciju školske uprave.
- Intenzivirati sprovođenje Strategije ranog i predškolskog vaspitanja i obrazovanja (2010-2015).
- Poboľjšati pokrivenost djece iz socijalno isključenih grupa i grupa u riziku od socijalne isključenosti (npr. djeca iz Roma, Aškalija i Egipćana, djeca sa smetnjama i teškoćama u razvoju, djeca u riziku kao što su djeca iz disfunkcionalnih porodica i porodica koje žive u siromaštvu, djeca bez roditeljskog staranja, djeca iz udaljenih ruralnih područja). Intenzivnije se baviti istraživanjem, individualnim praćenjem i ulaganjem u djecu u riziku od siromaštva i socijalne isključenosti. U tom smislu, bilo bi poželjno da se izdvoje sredstava (na opštinskom nivou) za podršku vannastavnih aktivnosti za talentovanu djecu iz ovih kategorija.
- Povećati podršku koja ima za cilj da se izbjegne institucionalizacija djece bez roditeljskog staranja kao i pri izlasku djece bez roditeljskog staranja iz institucija.
- Poboľjšati rano identifikovanje, izradu programa i pomoć učenicima sa smetnjama i teškoćama u razvoju.. Nema zvaničnih podataka o broju djece sa smetnjama i teškoćama u razvoju i sistem ih ne prepoznaje dok se ne upišu u osnovnu školu. Ograničen broj stručnjaka za specijalno obrazovanje dovodi do toga da je veliki izazov da se poboľjša rano učenje djece sa smetnjama i teškoćama u razvoju.
- Prilagoditi modele pružanja usluga da bi se zadovoljile specifične potrebe regiona, opština i zajednica, naročito za zaposlene roditelje. Implementirati inovativne metode i fleksibilnije modele rada i saradnje sa roditeljima/starateljima/hraniteljima.
- Obezbijediti da sve škole imaju dovoljno prostora da obezbijede okruženje povoljno za učenje. Sadašnja prosječna površina je 1,5 m² po djetetu, što je znatno niže od propisane norme od 3 m² po djetetu.
- Promovisati volonterizam u ovom segmentu obrazovanja. To bi stvorilo značajne preduslove za razvoj društvenog kapitala zemlje. (Kao model može poslužiti već pomenuti primjer prakse promovisanja volonterizma učenika Ujedinjenih svjetskih koledža)
- Poboľjšati rad fakulteta koji obezbjeđuju inicijalnu obuku nastavnika, jer po mišljenju Ministarstva prosvjete taj rad ne prati u dovoljnoj mjeri novija dešavanja u oblasti obrazovanja. Uvesti proces selekcije za učenike koji se odlučuju za nastavnički poziv.⁸⁸
- Podsticati muškarce da se odlučuju za nastavnički poziv, naročito na nivou osnovne škole gdje tom profesijom dominiraju žene. Žene čine 73% nastavničkog kadra dok je samo 27% prosvjetara muškaraca. Pošto je veoma važno za razvoj djeteta da uči o različitim rodnim perspektivama i modelima ponašanja u školi, treba uvesti dodatni podsticaj da bi nastava bila privlačnija muškarcima.
- Obezbijediti univerzalan pristup Internetu i informacionoj tehnologiji za svu djecu pogotovo za djecu iz siromašnih (korisnici prava i usluga iz sistema socijalne zaštite) i porodica u riziku (disfunkcionalnih porodica); Primjer takve inicijative je akcija „Kompjuter za svako dijete (<http://one.laptop.org/>)”⁸⁹.

88 Strategija razvoja osnovnog obrazovanja i vaspitanja sa Akcionim planom (2012- 2017), Podgorica, 2011.

89 „Naš cilje je da svakom djetetu obezbijedimo čvrst i kvalitetan laptop, po niskoj cijeni, koji troši malo energije i povezan je na mrežu. Do sada smo kreirali elemente, sadržaj i softver za kooperativno, veselo i samoosnažujuće učenje. Sa ovakvim sredstvom, djeca se angažuju u sopste-

- Podrška talentovanoj djeci iz socijalno ugroženih porodica i disfunkcionalnih porodica kroz uspostavljenje mini fonda, na nivou lokne samouprave iz koga bi se finansirale vannastavne aktivnosti za oblasti za koje su talentovani; npr. za sportski treninge, za razne sekcije (naučne, muzičke, likovne i dr.), podsticalo njihovo učešće u projektima kao što je projekat Mladi istraživači, robotika i sl.).

Srednjoškolsko obrazovanje

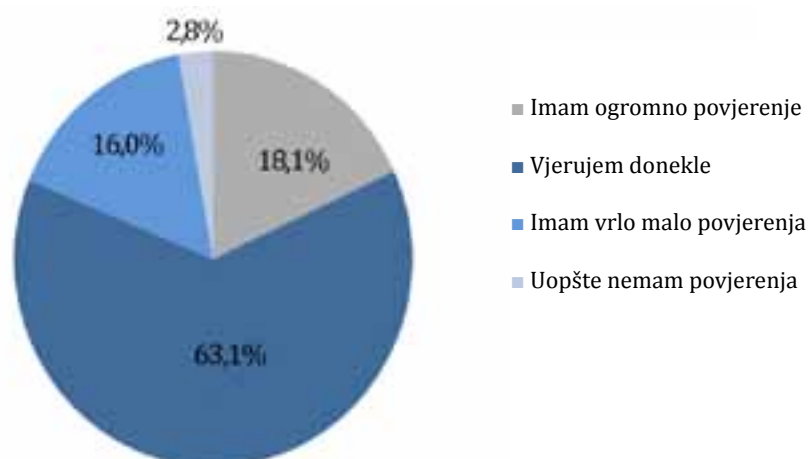
Uprkos ostvarenim rezultatima na nivou srednje škole, učenici su često neadekvatno pripremljeni za programe univerziteta i viših škola, ne samo što se tiče akademske obuke već i što se tiče ličnog upravljanja vremenom i resursima i njihovih generičkih i interpersonalnih vještina. Obrazovni sistem često ne prati promjene vezane za vještine koje se traže na tržištu rada. Zbog toga se mnoge pojedinačne odluke o obrazovanju i obuci donose bez kompetentne profesionalne orijentacije i savjetovanja i nedostaju im razumijevanje potencijala pojedinog učenika, mogućnosti za izbor različitih profesija, realnost potražnje na tržištu rada i mogućnosti zapošljavanja. Mnogi programi stručne obuke i dalje pružaju zastarjele vještine i znanja i ne razvijaju ključne kompetencije koje su potrebne za 21. vijek.

Odluka o izboru budućeg poziva treba da se donese uzimajući u obzir lične preferencije i kretanja na tržištu rada.

Izvor: Kvalitativna studija, UNDP – 2011, Mladi u potrazi za prvim radnim mjestom u Podgorici, Diskusija fokus grupe

Srednjoškolsko obrazovanje ima dvije komponente: 1) gimnazija; i 2) stručno obrazovanje (npr. medicinski tehničari, ekonomski, tehničari, turistički tehničari, elektro-usmjerenja, kuvari, konobari, obrazovanje nisko-kvalifikovanih radnika u turizmu, trgovaca, auto-mehaničara, itd.) gdje se djeca podučavaju vještinama koje su više orjentisane na praksu na radnom mjestu.⁹⁰ Opšte obrazovanje u gimnazijama je relativno zahtjevno jer one pripremaju učenike za izbor bilo kojeg željenog fakulteta. One nude izborne predmete kako bi podržale individualna interesovanja učenika. Međutim, u realizaciji izbornih predmeta se često nailazi na niz izazova kao što su: kako obezbijediti nastavu za mali broj učenika, napraviti raspored časova, kako obezbijediti udžbenike koji nedostaju i specijalizovane učionice u kojima ucenici mogu da stiču potrebne vještine, naročito iz predmeta u oblasti prirodnih nauka. Ipak, u Crnoj Gori se generalno vjeruje da sistem srednjoškolskog obrazovanja može da obezbijedi adekvatan nivo obrazovanja. Dvije trećine ispitanika u Anketi UNDP o ljudskom kapitalu iz 2011. godine imaju povjerenja u obrazovni sistem, dok 18,1% kaže da ima veliko povjerenje (vidi grafikon 3.4).

Grafikon 3.4 Istraživanje UNDP iz 2011. godine. Koliko povjerenja imate u mogućnosti srednjoškolskog sistema da pruži odgovarajuće obrazovanje?

Izvor: Kvantitativno istraživanje UNDP, 2011.

⁹⁰ U sistemu stručnog obrazovanja u Crnoj Gori postoje 82 obrazovna profila - dva dvogodišnja, 35 trogodišnja i oko 45 četvorogodišnjih programa. Izvor: Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa 2012 - 2015, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Podgorica

Na početku školske 2010/2011. godine u Crnoj Gori je u srednje škole bilo upisano 32.126 učenika, od čega su 15.632 bile djevojčice, što je 49%. Većina učenika gimnazija pohađala je školu u Podgorici (31%) dok je taj broj samo 1% za najmanje tri opštine Šavnik, Plužine i Žabljak zajedno. Gimnaziju pohađa 10.322 učenika ili 32% ukupnog broja učenika u Crnoj Gori; ekonomsku, pravnu i upravnu školu pohađa 5.199 (16%) učenika; trgovinsku, ugostiteljsku i turističku 4.936 (15%) učenika, a u svim drugim oblastima zajedno ima 37% učenika.⁹¹ Postoji jasna razlika između potreba tržišta i distribucije učenika po školama, a neke od potreba tržišta rada ostaju neriješene.

Oko 21.000 učenika pohađa stručne škole, što je 68% ukupnog broja učenika u srednjim školama. Sistem stručnog obrazovanja u Crnoj Gori ima nekoliko nivoa: niže stručno obrazovanje (do dvije godine), srednjoškolsko stručno obrazovanje (tri do četiri godine) i više stručno obrazovanje (do dvije godine, nakon završene srednje škole). Obrazovanje i obuka pružaju se i kroz opštem obrazovanju i kroz stručne oblasti. Školske godine 2009/2010 uvedeni su novi obrazovni programi i učenici su počeli da polažu eksterni stručni ispit. Od početka implementacije novog zakonodavstva u oblasti srednjoškolskog obrazovanja, izrađena su 83 obrazovna programa za dvogodišnje, trogodišnje i četvorogodišnje obrazovanje. Pripreme za izradu obrazovnih programa za više stručne škole su u toku.

Školske 2009/2010, srednje škole završilo je 7.426 učenika. Od tog broja 3774 ili 50,8% su djevojčice. Četrdeset i devet učenika završilo je srednje škole za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama, od čega 28 djevojčica, što je 57,1%. Kako prikazuje tabela 3.5 stopa završavanja srednjih škola ostaje na istom nivou od školske 2000/2001 godine.

Tabela 3.3: Redovni učenici koji su završili srednjoškolsko obrazovanje – kraj školske godine

Školska godina	Redovne srednje škole			Srednje škole za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama		
	Ukupno	Djevojčice	Dječaci	Ukupno	Djevojčice	Dječaci
2000/2001.	7468	3874	3594	29	11	18
2001/2002.	7411	3782	3629	39	14	25
2002/2003.	7665	3889	3776	39	14	25
2003/2004.	7461	3791	3670	34	11	23
2004/2005.	7466	3838	3628	42	12	30
2005/2006.	7711	3959	3752	41	17	24
2006/2007.	7370	3738	3632	53	28	25
2007/2008.	7256	3763	3493	50	23	27
2008/2009.	7264	3709	3555	54	26	28
2009/2010.	7426	3774	3652	49	28	21
2010/2011.	7610	3776	3834	41	18	23

Izvor: MONSTAT, Statistika u obrazovanju, istraživanju i razvoju, kulturi, pravosuđu i administraciji

U okviru cjelokupnog obrazovnog sistema srednje stručno obrazovanje najslabiji je element, iako je jedan od najznačajnijih faktora koji oblikuju razvoj ljudskog kapitala jedne zemlje⁹². Neka zanimanja su prestala da se traže (kao na primjer zanimanja u oblasti industrije koja je drastično smanjila učešće u ekonomiji zemlje tokom tranzicije), ali su institucije stručnog obrazovanja nastavljale obuku za njih.⁹³

Diploma nije dovoljna. Mladi treba da dokažu svoje znanje na radnom mjestu.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP, 2011, Dubinski intervju – Udruženje penzionera Crne Gore

91 MONSTAT, Godišnji izvještaj, 2011.

92 Strategija razvoja stručnog obrazovanja Crne Gore (2010–2014), Podgorica, 2009.

93 U trogodišnjim stručnim školama najveće interesovanje postoji za uslužna zanimanja, za određene profile u oblasti elektrotehnike, saobraćaja i administracije, a mnogo manje je interesovanje za oblasti šumarstva, mašinstva i obrade metala, tekstila, kožarstva i građevinarstva. Tendencija smanjenja broja učenika za navedena područja rada se povećava. U četvorogodišnjim stručnim školama najveće interesovanje je za obrazovne profile u područjima rada medicina, ekonomija i turizam, kod kojih se svake godine za upis prijavljuje veći broj kandidata od broja raspoloživih mjesta. Veći broj prijavljenih kandidata od broja upisnih mjesta postoji i kod obrazovnih profila za područja rada elektrotehnikarstva i saobraćaj. U ostalim područjima rada broj upisnih mjesta je znatno veći od broja prijavljenih kandidata. Izvor: Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj gori (2010–2014), Podgorica, 2009.

Ipak, implementira se niz reformi stručnog obrazovanja i obuke. Ove reforme uključuju modernizovane nastavne planove i prelaz na modularni sistem, pri čemu učenici mogu da prolaze kroz hijerarhiju kvalifikacija i da se opredjeljuju za kvalifikacije tokom rada; a promijenili su se i uslovi za upis na više obrazovanje kako bi se olakšao pristup višem obrazovanju za učenike koji završe programe srednjeg stručnog obrazovanja i obuke.⁹⁴

Sljedećim se oblastima sistema srednjeg obrazovanja moramo pozabaviti da bi se podržala djelotvorna izgradnja ljudskog kapitala:

- Dati jača ovlašćenja školama i prenijeti nesto od odgovornosti na roditelje, nastavnike i direktore škola. Takve reforme upravljanja mogu da promijene podsticaje i promovišu stavljanje rezultata učenika u fokus.
- Pošto je broj učenika koji odustanu od školovanja najveći u srednjem stručnom obrazovanju, moraju se preduzeti mjere da se učenici koji su u riziku zadrže u školama i da se smanje stope osipanja. Učenicima u riziku potrebni su djelotvorni i inovativni programi tranzicije škola-posao. Ti programi moraju da pruže učenicima mogućnosti da zarade kredite i ispune uslove za diplomu, a da se u isto vrijeme pripreme da direktno pristupe zapošljavanju ili samozapošljavanju. Takvi programi treba da uzmu u obzir ponudu i tražnju na tržištu rada, a ta informacija treba da budu pripremljena u saradnji sa različitim partnerima. Među tim partnerima moraju biti ljudi iz poslovnog svijeta, te službe i agencije za zapošljavanje.
- Uvesti modularizovane programe, koji učenicima daju mogućnost da steknu široko osnovno stručno znanje koje mogu primijeniti u nekoliko mogućih zanimanja u okviru jedne profesije. Na primjer, opšti problem upisa u srednje stručne škole za turizam je da je premali broj učenika koji se prijavljuju za zanimanja kuvara ili konobara. Ako bi se usvojili modularizovani sistemi nastave, svi učenici bi morali da savladaju osnovna zanimanja u turizmu.
- Poboljšati tehničku osnovu za stručne škole da bi se osavremenili uslovi rada. Nedostatak modernih nastavnih sredstava i materijala često se pominju kao prepreka za korišćenje modernih metoda nastave i učenja.⁹⁵
- Obezbijediti da su instrumenti za ocjenjivanje postignuća učenika raznovrsni tako da mogu da vrednuju i procjenjuju konkretne vještine i znanje učenika, kao i da ukažu na mogućnost učenika da razmišljaju kreativno i da budu inovativni i spremni da se otisnu u avanture rješavanja problema.
- Povećati kvalitet nastavnog kadra u srednjim stručnim školama. Nastavnici koji predaju stručne predmete treba da imaju mogućnost da poboljšaju svoje znanje i vještine iz struke ali i iz oblasti psihologije, pedagogije i didaktike.
- Pomoći da usvojeni Nacionalni okvir kvalifikacija što prije počne da utiče na razvoj kadrova i uporedivost sa kvalifikacijama u drugim zemljama.
- Riješiti rodne stereotipe specifičnih radnih mjesta. Na primjer, Njemačko društvo za međunarodnu saradnju (GIZ) podržalo je organizaciju Dana djevojčica u Crnoj Gori, kada je pružena mogućnost djevojčicama da posjete različita radna mjesta i saznaju više o tradicionalno muškim zanimanjima. Takve prakse treba da se implementiraju šire i redovnije.
- Povećati ulogu maturalnog ispita i uvesti strožije kriterijume za prijem na univerzitetske programe koji pripremaju pravnike, ekonomiste i druge stručnjake imajući na umu da su njihove mogućnosti za zapošljavanje ograničene zbog već velikog broja onih koji čekaju na posao.
- Promovisati građanske vještine učenika kroz programe podizanja svijesti i uključivanje učenika u lokalne socijalne i kulturne programe i aktivnosti.
- Podstaci privatne inicijative u višem stručnom obrazovanju.

94 Svjetska banka. 2011. Crna Gora – Nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj upravi – Javni izdaci i institucionalni pregled, Izvještaj Svjetske banke, 2011, str. 78.

95 Izvještaji o radu za 2011. godinu, Zavod za školstvo, Podgorica, str. 35–36.

Visoko obrazovanje

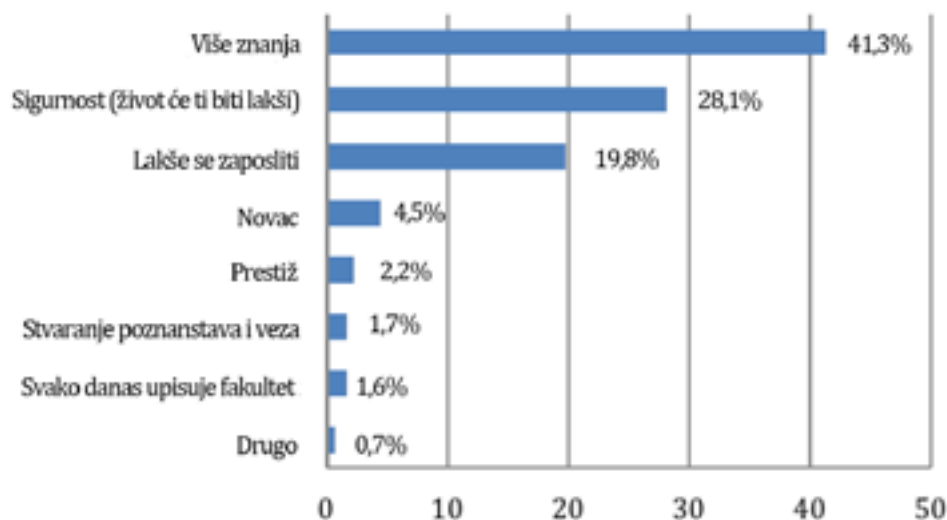
Postoje tri akreditovana univerziteta u Crnoj Gori, od kojih je jedini državni univerzitet Univerzitet Crne Gore. Univerzitet Mediteran i Univerzitet Donja Gorica su dva (akreditovana) privatna univerziteta. Zajedno, ove institucije pružaju Crnoj Gori gustinu univerziteta koja se može uporediti sa većinom drugih zemalja u regionu.

Crna Gora poštuje principe Bolonjske deklaracije (1999) u svojim reformama višeg obrazovanja. Bolonjska deklaracija ima za cilj da stvori jedinstveni evropski sistem nastave i istraživanja i da stvori fleksibilniji i konkurentniji sistem višeg obrazovanja u Evropi. Tri prioriteta Bolonjskog procesa su: uvođenje sistema od tri ciklusa (osnovne studije, master studije, doktorske studije), garancija kvaliteta i priznavanje kvalifikacija i perioda studiranja.

U Crnoj Gori utvrđena su tri nivoa obrazovanja: osnovne, master i doktorske studije. Uvedeni su novi metodi ocjenjivanja, uključujući i završni ispit, sa naglaskom na rad studenata tokom cijele godine. Ukoliko student ne položi završni ispit, ima mogućnost da ponovo polaže u popravnom roku. Ako ponovo padne, mora da ponovi kurs u narednom semestru i da polaže ispit nakon što ga odsluša. Po reformama u okviru Bolonjskog procesa, studenti polažu pismene testove umjesto ranije održanih usmenih ispita. Uvedena je i evaluacija profesora i njihovog rada tako da studenti mogu da putem anketa ocjenjuju profesore.

Prvi pozitivni rezultati reformi su povećanje broja upisanih studenata za 50% od 2004. godine, što potvrđuje da se visoko obrazovanje vrednuje u društvu. Dvije petine ispitanika na UNDP Istraživanju 2011. godine vjeruje da je sticanje univerzitetske diplome vrijedno truda jer se stiče više znanja. Za 28,1% ispitanika, univerzitetska diploma označava sigurnost i lakši život, a za 19,8% ona implicira da će naći posao (Grafikon 3.5). Ovi pozitivni rezultati treba da se prihvate sa oprezom, pošto sistem višeg obrazovanja sve više proizvodi preveliki broj završenih studenata koji teško nalaze radno mjesto na tržištu rada, koje je uz to i snažno regionalno raslojen.⁹⁶

Grafikon 3.5 Istraživanje UNDP iz 2011. godine. Zašto mislite da je univerzitetska diploma vrijedna truda? Što sa njom dobijate?

Izvor: Kvantitativno istraživanje UNDP, 2011.

Prema podacima sa svih univerziteta, generalno gledano, došlo je do poboljšanja u rezultatima studenata u poređenju sa prethodnim godinama, dok su na nekim fakultetima rezultati u značajnoj mjeri bolji. Otprilike 60% studenata polaže ispite, a isti pozitivni trend bilježi se u nekim programima sa tradicionalno malim brojem studenata koji polažu ispite.

Sprovedenje reformi otežava odnos student/profesor gdje se događa, posebno na državnom univerzitetu, da umjesto

⁹⁶ Na sjeveru Crne Gore najveći deficit je izražen kod 7. stepena stručne spreme, u centralnoj regiji deficit na 3. stepenu stručne spreme, kao i u južnoj regiji države. Izvor: Analiza deficitarnih zanimanja u Crnoj Gori, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, Podgorica, 2006. Slični pokazatelji postoje i u anketama poslodavaca za 2011. i 2012. godinu.

jednog profesora na 30 (najviše 50) studenata, profesori moraju da rade sa nekoliko stotina studenata. Ovakvi radni uslovi predstavljaju barijeru u implementiranju djelotvorne nastave, ocjenjivanju i pružanju individualne podrške studentima.

Uvođenje Bolonjskog procesa dovelo je do povećanja broja upisanih studenata, ali nije poboljšalo njihovu zapošljivost nakon završetka studija. Sistem visokog obrazovanja omogućuje svim učenicima koji završe srednju školu da budu primljeni na univerzitet, ali to nije usaglašeno sa potrebama tržišta rada. Većina studenata pohađa „popularne“ grupe fakulteta - od svih studenata koji se upišu na redovne studije na Univerzitetu Crne Gore (18.229) 22.4% se upiše na Ekonomski fakultet (4.085), dok 17,8% odlazi na Pravni fakultet (3.247)⁹⁷. Javlja se velika disproporcija između broja studenata na grupama društvenih nauka i grupama prirodnih nauka, matematike i inženjerskih struka, a dolazi do smanjenja interesovanja završenih srednjoškolaca za ovu drugu grupu fakulteta.⁹⁸

Institucije višeg i visokog obrazovanja ne uspijevaju da upišu dovoljan broj studenta za zanimanja kao što su inženjeri elektronike, energetike i građevine, nastavnike matematike, fizike i hemije, farmaceute i dr.

Pošto se broj studenata na univerzitetima povećao, broj mladih koji se opredjeljuju da steknu određeni stepen stručnog obrazovanja se smanjio. Crna Gora, na primjer, ima nedostatak radne snage u turizmu i poljoprivredi. u Crnoj Gori je 2010. godine bilo 14.000 legalno zaposlenih stranih radnika, a nezaposlenost među mladima bila je na nivou od 45,5% dok je dio mladih u ukupnoj nezaposlenosti iznosio 20%.⁹⁹ Vrlo često se u Crnoj Gori postavlja pitanje da li mladi žele da rade i kako ih privoljeti da više uvažavaju zahtjeve tržišta rada. Ovo pitanje ulazi u pitanja društvenog kapitala zajednice, jer je povjerenje mladih u rad i rezultate truda značajno poremećeno primjerima olakog i naglog bogaćenja pojedinaca tokom ratova u okruženju i tranzicije.

Uz nedovoljno i nedjelotvorno finansiranje, ne postoji ni adekvatan sistem obezbjeđivanja kvalitetne nastave i još bi trebalo raditi na povećanju mobilnosti studenata i profesora, što može olakšati činjenica da je Crna Gora uključena u EU programe koji se bave ovom tematikom. Nacionalno zakonodavstvo u oblasti prosvjete ne predviđa norme i standarde. Pošto Crna Gora nije uključena u Evropsko akademsko područje i evropsko tržište rada, crnogorski univerziteti nisu uključeni u sistem rangiranja univerziteta, koji bi bio koristan za njihovo upoređivanje sa drugim evropskim institucijama. Ako se uzme u obzir činjenica da je Crna Gora zemlja kandidat za članstvo u EU, bilo bi korisno da se rad i kvalitet univerziteta u Crnoj Gori upoređuje sa drugim evropskim univerzitetima i da se eventualno poveća mobilnost studenata i profesora.

Treba promijeniti premisu da kada se jednom pronađe posao to treba da traje do penzionisanja.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP 2011 – Dubinski intervju - Montenegro biznis alijansa

Studija Crnogorske akademije nauka i umjetnosti utvrdila je da nedostaci obrazovnog sistema Crne Gore dovode do toga da nema nacionalnog konsenzusa o višem obrazovanju.¹⁰⁰ Kao rezultat toga obrazovanje još nije postalo nacionalni prioritet, a izvori finansiranja obrazovnog sistema države nijesu stabilni. To znači da su tokom perioda ekonomske stagnacije zemlje, finansijska sredstva koja se ulažu u podizanje nivoa i kvaliteta obrazovanja smanjena uprkos činjenici da to ne treba da se dešava jer su finansijska sredstva opredjeljena za obrazovanje ključna ulaganja u ljudski kapital zemlje. Kada se to uzme u obzir, jasno je da je neophodno podsticati veću uključenost privatnog sektora i, ukoliko je moguće, i pravnih lica donatora u obrazovni sistem.

Još jedna značajna institucionalna prepreka jeste da Savjet za više obrazovanje, koji je centralni organ u oblasti višeg obrazovanja, još uvijek nije u potpunosti samostalan i da on još uvijek ne ostvaruje sve svoje funkcije po zakonu. Neke od tih uloga obuhvataju stvaranje institucionalnog partnerstva i saradnju među institucijama višeg obrazovanja i na domaćem i na međunarodnom nivou.

Institucije višeg obrazovanja ne sprovode dovoljno istraživačkih (naučnih) aktivnosti i uglavnom se fokusiraju na nastavu. Implementacija Strategije naučno-istraživačkih djelatnosti u Crnoj Gori 2008 – 16 predstavlja važan korak ka uspostavljanju značajja istraživačkih aktivnosti koji može da dovede do promjene ovog trenda.

97 Podaci iz Biltena Univerziteta Crne Gore br. 276, septembar 2011, str.8

98 Crna Gora u 21. vijeku – u eri kompetitivnosti, str. 248

99 Nacionalna strategija za zapošljavanje i razvoj ljudskih resursa 2012-2015, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Crna Gora.

100 Negativni aspekti ekspanzije visokog obrazovanja vide se u nedostatku strategije i neusaglašenosti sa potrebama tržišta rada, nedostatku regulatora i stimulativnih mjera koje bi novoostvorene visokoškolske ustanove vodili ka kvalitetu obrazovanja koje pružaju, i tome što je institucionalna infrastruktura visokoškolskog obrazovanja nedovoljno razvijena; sa druge strane, ustanove visokog obrazovanja su usmjerene uglavnom na diseminaciju znanja, a zapostavljaju istraživanje i kreiranje novog znanja. Izvor: Crna Gora u doba kompetitivnosti, CANU, Podgorica, 2010. str. 27

Slijedeće oblasti sistema višeg obrazovanja moraju se riješiti da bi se podržala djelotvorna izgradnja ljudskog kapitala:

- Uspostaviti strateški pristup razvoju višeg obrazovanja.¹⁰¹
- Povećati finansiranje i stvoriti podsticaje za profesore.
- Pomoći umrežavanje crnogorskih univerziteta sa stranim univerzitetima na evropskom i međunarodnom nivou. Dosadašnja izolacija dijelom je posljedica nedovoljnog poznavanja engleskog i drugih jezika kao što su francuski, španski, njemački i ruski, itd. Neophodno je pojačati veze Univerziteta sa obrazovnim sistemima zemalja koje imaju iste razvojne ciljeve i koje su geografski i kulturološki bliske Crnoj Gori.
- Uspostavljanje nacionalnih standarda za ocjenu i evaluaciju kvaliteta nastave i publikacija u akademskom svijetu da bi se obezbijedilo da institucije koje finansira država i privatne institucije imaju visoke standarde nastave i nauke. To će podstaći profesore da se stalno poboljšavaju i u nastavi i u nauci.
- Promovisati i podsticati istraživanje u institucijama višeg obrazovanja. Omogućiti profesorima da uzimaju duža odsustva da bi vršili istraživanja na stranim univerzitetima („sabatikal“).
- Još više povećati mobilnost studenata i profesora.¹⁰²
- Usaglasiti sistem višeg obrazovanja sa stvarnom situacijom na tržištu rada.
- Obezbijediti finansijska sredstva za uspostavljanje sistema učenja na daljinu (distance learning). Oformiti nacionalni savjet za kreiranje i praćenje sistema učenja na daljinu.
- Pomoći univerzitetima i njihovim bibliotekama da dobiju pristup elektronskim časopisima i naučnim i stručnim publikacijama.

Svaka buduća strategija ekonomskog razvoja zemlje mora da obuhvati bolje korišćenje ljudskog znanja, vještina i mobilnosti. Kontinuirano i plansko ulaganje u ljudski kapital doprinijeće razvoju po mjeri čovjeka u Crnoj Gori.¹⁰³

Zajednički izazovi u sektoru obrazovanja i preporučena rješenja

Učenje je danas neizostavan dio života i možda je najosnovnija od svih vještina upravo vještina učenja koja je ključna za uspjeh. Radnici koji su “naučili kako da uče” mogu da postignu kompetencije i u drugim potrebnim vještinama za neko radno mjesto, ali oni koji nisu ne uče tako brzo i njihov proces učenja nije ni efikasan ni sveobuhvatan. Radnici koji znaju kako da uče mogu da se pokažu vrijednima jer se na njihovu obuku troši manje vremena i sredstava. Pošto učenje nije samo formalno i bazirano na radu u učionici – ono mora da bude cjeloživotno, da uključuje sve građane, da se zasniva na modernim informaciono-komunikacionim tehnologijama i da bude fleksibilno. Ovaj dio bavi se upravo takvim zajedničkim aspektima koji su ključni za stvaranje ljudskog kapitala za XXI vijek i sadrži konkretne preporuke.

Mladi postaju svjesni značaja obrazovanja i cjeloživotnog učenja i sve češće su u mogućnosti da pohađaju različite seminare, konferencije, ljetnje škole i druge oblike ličnog razvoja tokom studija.

Izvor: Kvalitativna studija, UNDP, 2011, Detaljni intervju - Univerzitet Donja Gorica

Širenje mogućnosti za cjeloživotno učenje i povezivanje sa potrebama tržišta rada

Koncept cjeloživotnog učenja primjenjuje se u velikoj mjeri u zemljama OECD-a. Iako formalno obrazovanje predstavlja centralni dio procesa cjeloživotnog učenja, mnogo se učenja dešava van škola i univerziteta, kroz uključivanje roditelja, poslodavaca, poslovnih partnera i dobrovoljnih organizacija. Pojedinci, firme, zajednica i vlada treba da obezbijede višestruke

101 U martu 2011. godine pojavio se Nacrt Strategije razvoja i finansiranja visokog obrazovanja u Crnoj Gor 2011 - 2010. U dokumentu stoji „Sadašnji model finansiranja Univerziteta Crne Gore se zasniva samo na podacima o troškovima, koji se odnose na stalno zaposlene nastavnike, administrativne radnike i materijalne troškove.”

102 Za sada su najvažniji TEMPUS prijekat, AP7, EPS.

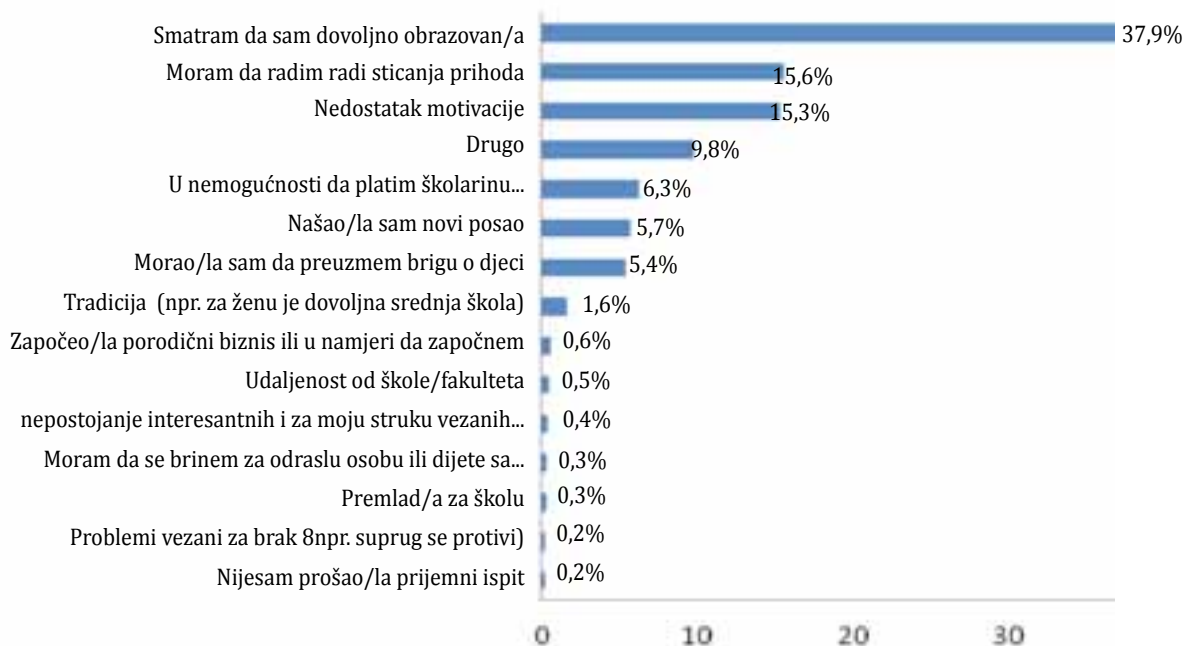
103 <http://www.zzzcg.org/shared/Casopis/Trziste%20rada%207.pdf>

mogućnosti za učenje tokom cijelog života pojedinca. To podrazumijeva ne samo veliko širenje u obimu aktivnosti učenja, već i novi odnos između učenika i pružaoca obrazovanja.

Mogućnost cjeloživotnog učenja treba da pomogne svim građanima Crne Gore da se prilagode privredi koja se bazira na znanju. Kada ljudi dobiju formalno obrazovanje i izgrade svoje vještine učenja, njima se mora omogućiti pristup kontinuiranom obnavljanju i poboljšanju vještina i kompetencija. Te mogućnosti treba da budu što raznovrsnije i da obuhvataju kurseve na univerzitetu, knjige i komercijalne proizvode učenja na daljinu, učenje od kolega, saradnika, mentora i formalne institucije iz javnog sektora. Neformalni programi obrazovanja mogu da budu izuzetno raznovrsni i mogu da se razlikuju u smislu ciljeva, ciljnih grupa, sadržaja, pedagoškog pristupa i obima. Važnost cjeloživotnog obrazovanja u Crnoj Gori biće sve veća kako se buduće tržište rada bude istovremeno suočavalo sa starenjem populacije i sve manjim brojem mladih ljudi koji ulaze u sisteme inicijalnog obrazovanja i obuke i tržišta rada. Na izazove kontinuiranog tehnološkog razvoja i ekonomskih uslova koji se mijenjaju treba odgovoriti tako što će se kontinuirano ažurirati i širiti vještine i kompetencije ljudskog kapitala kroz mogućnosti koje se za to nude cijelog života. Nadalje, tehnološki napredak i potrebe nove ekonomije zasnovane na znanju znače da kvalifikacije zastarjevaju brže nego ikad što znači da je cjeloživotno učenje neophodan element svačijeg života.

Raznovrsne strategije prilagođene okolnostima konkretnih grupa učenika treba da se prilagode da bi oni bili podstaknuti da iskorišćavaju mogućnosti za cjeloživotno učenje. Kada su bili pitani za razloge zbog kojih ne pohađaju školu (cjeloživotno učenje) više od jedne trećine (37,9%) ispitanika u UNDP Istraživanju iz 2011. godine izjavilo je da su dovoljno obrazovani; 15,6 reklo je da je to teško; 15,3 da nema motivaciju za učenje. Procenat ispitanika koji su naveli "ostale razloge" bio je 9,8%. 6,3% ispitanika reklo je da nemaju novac potreban za školovanje, a 5,4% da moraju da brinu za djecu. Većina ispitanika (87,8%) rekla je da ne namjerava da nastavi obrazovanje (Vidi Grafikon 3.6).¹⁰⁴

Grafikon 3.6. Istraživanje UNDP iz 2011. Najznačajniji razlozi za nepohađanje škole

Izvor: Kvantitativno istraživanje, UNDP, 2011.

Među najznačajnijim izazovima obrazovnog sistema Crne Gore jeste i nepostojanje stabilnih investicija i obrazovnih nivoa u oblasti cjeloživotnog učenja. Na primjer, 2008. godine, samo 6,8% poslodavaca nudilo je neki oblik obuke svojim

104 Istraživanje o razvoju ljudskog kapitala, UNDP, 2011

zaposlenima.¹⁰⁵ Jedna od najznačajnijih institucionalnih prepreka razvoju po mjeri čovjeka jeste nepostojanje centara koji bi bili posebno posvećeni cjeloživotnom obrazovanju u školama, univerzitetima i drugim institucijama.

Fakultetska diploma ranije se više vrednovala, jer su ljudi sa završenim fakultetom bili zaštićeni i oni koji su zaista radili i oni koji nisu. Nije bilo lako riješiti se zabušanata, pošto su "mahali" svojim diplomama i uglavnom su njihove poslove radili drugi. Takođe se desilo da ljudi sa diplomama nikada nakon fakulteta više nisu otvarali knjigu.

Izvor: Kvalitativna studija, UNDP, 2011, Dubinski intervju, Udruženje penzionera Crne Gore

Obuka na radnom mjestu je veoma nerazvijena kao mjera aktivacije radne snage u Crnoj Gori. Aktivne politike tržišta rada su programi vlade kojima se interveniše na tržištu rada da bi se nezaposlenima pomoglo da pronađu posao. Programi aktivacije su obavezni za relevantne ciljne grupe i mogu da obuhvate uslove koji se postavljaju pred nezaposlena lica da prisustvuju intenzivnim razgovorima sa savjetnicima za zaposlenje, učestvuju u formulisanoj individualnoj akcionoj planu i pohađaju obuku ili programe za otvaranje radnih mjesta. Širenje obuke na radnom mjestu kao komponente aktivnih mjera tržišta rada u Crnoj Gori može da pomogne nezaposlenima da popune upražnjena radna mjesta i da se bolje pripreme za potrebe tržišta rada.

Crna Gora treba da ide dalje od izolovanih reformi različitih pod-sektora i da razvije sveobuhvatan sistem cjeloživotnog učenja, te da proširi pružanje obrazovanja na nivou predškolskog obrazovanja i obrazovanja odraslih. Prvi koraci u tom pravcu preduzeti su u Okviru kvalifikacija za cjeloživotno učenje. Oni će omogućiti fleksibilnije puteve za učenje i olakšati priznavanje diploma i prethodnog učenja. Međutim, situacija u obrazovanju odraslih daje razloga za zabrinutost pošto je tokom 2009/2010. godine samo 1,84% zaposlenih završilo neki oblik obuke i neformalnog obrazovanja, što predstavlja značajan pad u poređenju sa 8,46% prethodne godine.¹⁰⁶

Mogućnosti za početno i kontinuirano cjeloživotno učenje treba da ponude mladima, a i odraslima, privlačne i izazovne profesionalne mogućnosti i da se odnose jednako na žene i na muškarce, na ljude sa velikim potencijalima i one koji se, iz bilo kog razloga, suočavaju sa rizikom da budu isključeni sa tržišta rada. Da bi se promovisalo cjeloživotno učenje i da bi se ono stavilo na raspolaganje svima, Vlada može da sprovede niz intervencija:

- Jačanje kapaciteta obrazovnih i statističkih institucija Crne Gore da obavljaju sistematična i detaljna istraživanja radne snage. Takva istraživanja su potrebna da bi se shvatile dugoročne perspektive u zapošljavanju i nove profesije. Bolje poznavanje tržišta rada od ključnog je značaja za bolje informisanje pojedinaca, pružaoca vještina, službi za zapošljavanje, poslodavaca i za bolju javnu politiku koja će se zasnivati na informacijama.
- Olakšavanje partnerstva između socijalnih partnera, preduzeća, pružalaca obrazovanja i obuke, službi za zapošljavanje, državnih organa, naučnih organizacija i drugih relevantnih društvenih aktera da bi se obezbijedilo bolje prenošenje informacija o potrebama tržišta rada i da bi se obezbijedilo bolje uklapanje tih potreba i razvoj znanja, vještina i kompetencija.
- Promovisanje pozitivnog imidža učenja kroz više različitih kanala da bi se ljudi podstakli da shvate i da vrednuju učenje, i da prepoznaju ono koje već vrše van formalnog konteksta. Treba izraditi različite strategije unapređivanja za različite grupe.
- Proširivanje broja institucija i programa koji su posvećeni obrazovanju odraslih. Podstaci ih da usvoje fleksibilnije načine pružanja obrazovanja, uključujući i obuku putem učenja na daljinu.
- Obezbjedivanje garancije kvaliteta. U kontekstu cjeloživotnog učenja, veći asortiman pružalaca obrazovanja ponudiće raznovrsnije mogućnosti, ali i veću mogućnost ciljane ili slučajne obmane. Pojedinima i organizacijama su potrebne informacije o kvalitetu i benefitima programa koji su im na raspolaganju, a državni organi mogu te informacije da prikupе, verifikuju i objavljuju.
- Uvođenje alternativnih načina za ocjenjivanje rezultata učenja uključujući i znanje nekog predmeta stečeno kroz formalno obrazovanje, a i šire vještine i kompetencije koje se mogu dobiti neformalnim putem. Potvrda ovakvog

105 CANU, Crna Gora u 21. vijeku – u eri konkurentnosti

106 Zavod za zapošljavanje Crne Gore, Anketa poslodavaca 2009/2010, str.25

učenja može da pomogne pojedincima da bolje razumiju svoje sposobnosti.¹⁰⁷

- Traženje od firmi da obezbijedu redovnu obuku uz rad i druge mogućnosti za učenje svojim zaposlenima. Usvajanje poreskih podsticaja da bi se stimulisalo ciljano investiranje u radnike sa slabim kvalifikacijama i vještinama i u starije radnike.
- Osmišljavanje i sprovođenje sistema usluga integrisane orijentacije (službe za zapošljavanje i savjetodavne službe), te vještina za upravljanje karijerom, i za mlade i za odrasle.
- Usvajanje niza mjera koje bi bile usmjerene na učenike i studente u riziku da odustanu od školovanja putem kombinovanja preventivnih i korektivnih mjera. To može da obuhvati učenje na osnovu rada, šegrtovanje i djelotvornu orijentaciju i savjetovanje.
- Izrada i sprovođenje ciljanih intervencija kojima se promoviše pristup mogućnostima za cjeloživotno učenje socijalno isključenih grupa kao što su lica sa slabim vještinama, dugoročno nezaposleni, pripadnici RAE populacije i stariji radnici.
- Stvaranje podsticaja za pojedince da privuku ljude na obuku i da pomognu pojedincima da završe svoje učenje za život i rad. Pojedinci bi trebalo da preuzmu više odgovornosti za cjeloživotno učenje i da razvijaju vještine „upravljanja karijerom”.
- Uvođenje podsticaja za pojedince da investiraju u svoje učenje kroz pojedinačne naloge za učenje, poreske mjere i zajmove.

Jačanje kapaciteta i posvećenosti nastavnika

Nastavnici igraju ključnu ulogu u poboljšanju kvaliteta obrazovanja i jačanju ljudskog kapitala zemlje. Nastavnici mogu da učine da obrazovanje bude relevantno za učenike 21. vijeka. Crna Gora treba da se usredsrijedi na privlačenje, pripremu i podršku dobrim nastavnicima i da njeguje talenat za liderstvo kod nastavnika. Kvalitet i praksa nastavnika (i direktora škola) na kraju će biti najvažniji činioci u promovisanju učenja i poboljšanju rezultata svih učenika. Nastavnici treba da budu sposobni da promovišu učenje koje se zasniva na otkrivanju i da veći akcenat stavljaju na rezultate koji su više od pukog memorisanja činjenica i informacija.

Obuka nastavnika, zapošljavanje, raspoređivanje i motivacija treba da se poboljšaju kroz odgovarajuće podsticaje i mehanizme odgovornosti kako bi se poboljšalo učenje i ravnopravnost Fakulteti koji se bave profesionalnim razvojem nastavnika još uvijek to ne omogućavaju na adekvatan način¹⁰⁸, i nijesu u toku sa najnovijim istraživanjima i djelotvornim praksama u oblasti nastave (npr. psihološko znanje o razvoju i učenju, strani jezici i naprednije korišćenje ICT). Psihološka i pedagoško-didaktička obuka nije na potrebnom nivou. Nema strogog procesa odabira studenata koji žele da budu učitelji i nastavnici, ni sa psihološko-pedagoškog aspekta ni sa aspekta stručnosti u predmetu ili motivacije. Studenti ne moraju da obave praktičan rad u školama, tako da nastavnici ulaze u učionicu nedovoljno obučeni i nepripremljeni. U isto vrijeme Odsjek za učiteljske studije u Nikšiću treba da unaprijedi obrazovanje svojih studenata na način predviđen reformom obrazovanja. Kasnije, kada počnu da rade u školama, niko ih ne prati u dovoljnoj mjeri u radu i praksi, a tradicionalno male plate u ovoj oblasti doprinose slabijoj motivaciji za rad i cjeloživotno učenje, te nepoštovanju visokih etičkih standarda u ovoj oblasti. Sve to ima posredan ali jak uticaj na stvaranje ljudskog kapitala.¹⁰⁹

Bez obzira na visoko učešće bruto plata u budžetu za obrazovanje, zarade prosvjetnih radnika i dalje su ispod prosjeka u zemlji, uprkos značajnim povećanjima.¹¹⁰ Grafikon 3.7 prikazuje zarade u sektoru obrazovanja i kako su one konstantno ispod prosjeka za otprilike 40-45 eura od 2007. do 2012. godine.

107 V. na primjer, Evropske smjernice za potvrđivanje neformalnog i informalnog učenja, Luksemburg, Zavod za publikacije Evropskih zajednica, 2009

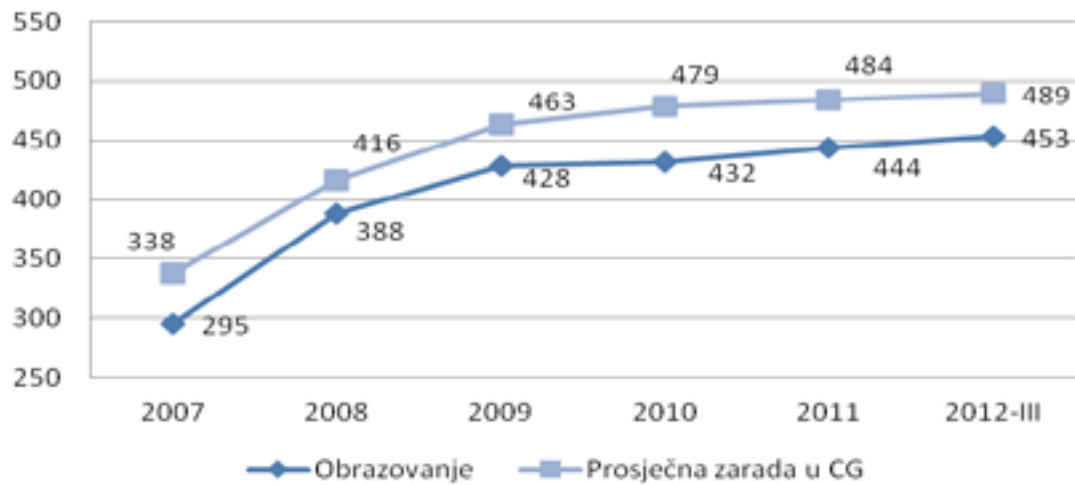
108 Ministarstvo prosvjete. Nacrt Strategije za osnovno-školsko obrazovanje, novembar, 2011

109 Na ove probleme ukazuju i rezultati Evaluacije obrazovanja u Crnoj Gori 2012. godine.

110 World Bank. 2011. Montenegro. After the Crisis: Towards a Smaller and More Efficient Government Public Expenditure and Institutional Review, World Bank Report, 2011, p.70

Grafikon 3.7 Prosječna zarada nastavnika u poređenju sa prosječnim platama, neto, u eurima

Izvor: MONSTAT

Ogromna većina ispitanika u UNDP istraživanju iz 2011. godine izjavila je da vjeruje da zarade prosvjetnih radnika treba da se povećaju. Svaki drugi ispitanik smatra da mjesečna zarada za profesore u srednjim školama treba da bude dva puta veća od prosječne zarade, a 36,5% ispitanika vjeruje da treba da bude na nivou prosječne zarade (Vidi Grafikon 3.8)

Djeca su ranije imala mnogo više poštovanja prema nastavnicima, ali danas je situacija drugačija. Sve više je djece razvedenih roditelja, djece koju podižu babe i djedovi, te djece koja imaju mnogo porodičnih problema. U mnogo slučajeva djecu vaspitava ulica i za većinu uzori nisu nastavnici već ljudi sa ulice koji su lako došli do zarade.

Izvor: Kvalitativna studija, UNDP, 2011. Fokus grupa nastavnika i profesora koji predaju u ekonomskoj, tehničkoj i mašinskoj školi i u gimnaziji.

Grafikon 3.8 Istraživanje UNDP iz 2011. godine: Kolika treba da bude plata srednjoškolskih profesora?

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011

Uz povećanje plata nastavnika, neophodno je da se uvede niz dodatnih strategija koje imaju za cilj da povećaju motivaciju, vještine i znanje prosvjetnih radnika. Institucije za obuku nastavnika, na primjer, moraju da postanu inovativne u privlačenju kvalitetnih i reprezentativnih kandidata i u stalnom poboljšavanju osmišljavanja i pružanja inicijalnih programa edukacije nastavnika. Programi za pripremu nastavnika moraju se kontinuirano inovirati da bi se razvila nova generacija nastavnika koji imaju sposobnosti da promovišu „složeno učenje” kod učenika.

Ispovjest učitelja

Počeo sam da radim prije 14 godina i sve je bilo drugačije nego danas. Tada su djeca imala toliko poštovanja za učitelje, ili su se plašili, ne znam! Danas, samo ako radite jako naporno možete postići neke rezultate. Ja ne dozvoljavam učenicima da se u učionici ružno ponašaju. Odjeljenja su prevelika: 40 učenika u prvom, a 32-33 u četvrtom razredu. Nema selekcije između dobrih i loših đaka. Neka djeca nemaju kapaciteta da nastave školovanje. Sadašnji zakoni ne idu na ruku djeci i izjednačavaju naše standarde i standarde EU, pa tako u našoj kulturi ne mogu da se primjenjuju. Razgovarao sam sa kolegama o tome da mi treba da imamo i poseban status – jednog mog kolegu udario je učenik!. Sada je pitanje: ko je tu odgovoran, učenik ili porodica iz koje dolazi. Sve više djece nam dolazi sa problemima. Sve je više djece razvedenih roditelja, djece koju podižu babe i djedovi, djece koja su bolesna. Ne znam da li roditelji zanemaruju svoju djecu, ali oni su ti koji moraju da se brinu za njih. U poređenju sa roditeljima, djeca su sjajna.

Izvor: Kvalitativna studija, UNDP, 2011, Nastavnici, Podgorica, diskusija focus grupe

Grupa nastavnih vještina XXI vijeka iziskuje nastavni kadar koji će razviti kapacitete za reflektivnu praksu, kritičko mišljenje, znanje i medijsku pismenost, te profesionalno angažovanje u zajednicama učenja. Implementacija izbornog kursa o medijskoj pismenosti u Crnoj Gori, na primjer, pokazala je njegove pozitivne uticaje na učenike koji su odlučili da ga pohađaju i stavila različita znanja u nov kontekst. Ipak, situacija varira od škole do škole, pa tako izborni predmeti generalno nisu uvijek doveli do željenih obrazovnih ishoda. Finska je, na primjer, podigla standarde za nove nastavnike koji su pomogli obrazovnom sistemu da poboljšaju status nastavnika, da dobiju više kandidata za mjesta za obuku nastavnika na univerzitetima, da ujednače kvalitet obrazovne prakse u svim školama i da na kraju povećaju ljudski kapital svoje zemlje. Može da se uvede pravilna interna evaluacija u kombinaciji sa uvođenjem materijalnih podsticaja za nastavnike zbog uspjeha u njihovom radu. Korisno je da se osnuju profesionalna udruženja nastavnika da bi se olakšala razmjena znanja i da bi se podigli standardi za prosvjetne radnike.¹¹¹ Uputno je uvesti programe početne obuke za nastavnike koji mogu pomoći nastavnicima da nadgrade svoje osnovne vještine i pružiti različite mogućnosti za profesionalni razvoj nastavnika koji će biti relevantniji, snažniji i koji će nastavnici doživljavati kao svoj. Aktivnosti početne obuke i pomoći nastavnicima mogu da traju i duže od prve godine rada u nastavi, čak i mnogo duže.

Mogućnosti za obuku uz rad treba takođe proširiti, i za razvoj vještina i da bi se podstakli nastavnici da ostanu u svojoj profesiji. Nastavnicima možda čak treba postaviti uslov da moraju da rade na kontinuiranom profesionalnom razvoju da bi zadržali svoju dozvolu za rad.

Promovisanje informaciono-komunikacionih tehnologija

Informaciono-komunikacione tehnologije mogu da obezbijede neophodne instrumente za poboljšanje procesa podučavanja i učenja, te da pomognu u pripremi ljudskog kapitala za stvarnosti XXI vijeka. Ove tehnologije prilagođavaju proces učenja konkretnim potrebama učenika i pripremaju učenike za život i rad u društvu gdje kompetencije koje su vezane za tehnologiju postaju nezamjenjive.

Crna Gora mora da nastavi da poboljšava pristup i vještine učenika i nastavnika u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija. Prema istraživanju koje je sprovedeno u 45 srednjih škola, najbolji rezultati su zabilježeni u osam gimnazija u kojima je 20% (76 od 382) nastavnika i 40,5% učenika (2,450 od 6,051) obučeno za korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija, pri čemu je odnos računar-učenik 1:58. Svih 8 gimnazija imaju kompjuterske laboratorije sa 105 računara. Više od polovine gimnazija ima internet konekciju. Samo 2 gimnazije imaju školsku veb stranicu (25%).¹¹² I dalje treba mnogo toga uraditi u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija. Prema studiji koju je pripremila Crnogorska Akademija nauka i umjetnosti "kvalitativni rezultati integracije novih tehnologija u obrazovni proces na svim nivoima, uključujući i univerzitet su nezadovoljavajući."¹¹³

111 Ta inicijativa svakako je na samim nastavnicima, a kada se pojavi, biće to znak obnove ljudskog kapitala u ovoj oblasti.

112 Vlada Republike Crne Gore, Ministarstvo prosvjete i nauke, Republički sekretarijat za razvoj: Strategija uvođenja ICT u obrazovni sistem Crne Gore (do nivoa Univerziteta), Podgorica, 2003.

113 Crna Gora u 21. vijeku – u eri kompetitivnosti, CANU Podgorica, 2010. str. 257.

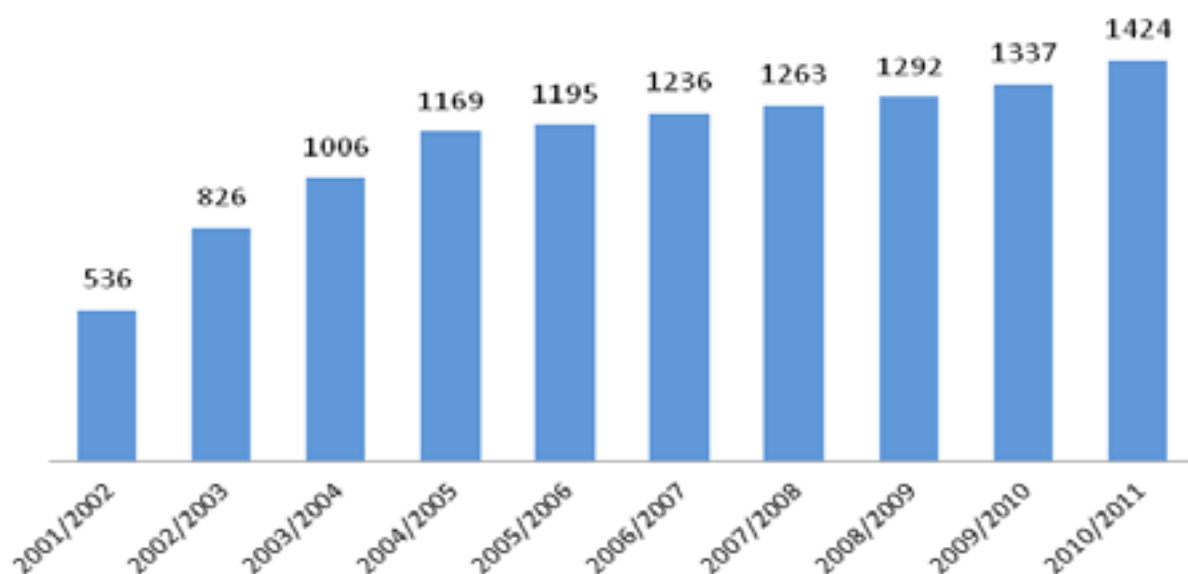

Važno je ne samo obezbijediti pristup i podučavati kako se koriste ove tehnologije već one mogu da pomognu pedagoške inovacije, olakšaju obrazovanje na daljinu i da poboljšaju kvalitet obrazovanja kroz razne načine učenja, kao što su prezentacije, demonstracije, ponavljanje i praksa, interakcija i saradnja koje su mnogo interaktivnije i participativnije od tradicionalnih načina.

Uključivanje socijalno isključenih grupa u učenje

Sva crnogorska djeca i odrasli zaslužuju ravnopravan pristup mogućnostima obrazovanja i učenja. Neka djeca, zbog porodičnih, društveno-ekonomskih ili geografskih okolnosti, pitanja jezika, etničke pripadnosti, invaliditeta i mnoštva drugih činilaca, počinju školovanje sa nepovoljne pozicije. Zbog principa pravičnosti oni moraju da dobiju dodatnu podršku da bi brzo postali spremni da uče.

Grafikon 3.9 Broj učenika pripadnika Roma, Aškalija i Egipćana u osnovnim školama

Izvor: Strategija razvoja osnovnog obrazovanja i Akcioni plan (2011-2017) – Prijedlog, str.16

Moderne privrede ne mogu sebi da priušte da imaju značajnu neobrazovanu, neobučenu i isključenu manjinu. Isključenje smanjuje kapacitet pojedinaca da doprinesu društvu i privredi i da imaju koristi od njih. Njihov obuhvat formalnim obrazovanjem i cjeloživotnim učenjem treba podsticati finansijskim i drugim sredstvima.

U posljednjem desetljeću broj djece Roma, Aškalija i Egipćana koja su uključena u osnovno obrazovanje i vaspitanje raste (Grafikon 3.9).¹¹⁴ Školske godine 2011/2012 bilo je 1.582 učenika iz RAE populacije u osnovnim školama u Crnoj Gori. Strategija za poboljšanje položaja Roma, Aškalija i Egipćana u Crnoj Gori predviđa godišnji rast upisa djece iz te populacije u predškolske ustanove od 10%¹¹⁵, te porast njihovog kasnijeg upisa u osnovne škole (Tabela 3.6). Ovaj nivo obrazovanja posebno je važan za inkluziju djece iz RAE populacije jer od njega u značajnoj mjeri zavisi uspjeh u osnovnoj školi. Međutim, samo 13,81% djece Roma, Aškalija i Egipćana upisuje se u predškolske institucije, što je dva puta manje od prosječne stope upisa na nivou države (27%). Uključivanje učenika Roma, Aškalija i Egipćana u formalni obrazovni sistem nije uvijek nešto čemu se istinski teži ali i tada oni se često obrazuju u segregiranom okruženju¹¹⁶.

114 Podaci Ministarstva prosvjete i sporta

115 Strategijom ranog i predškolskog vaspitanja i obrazovanja (2010–2015) planirane su aktivnosti za veći obuhvat djece, na ovom nivou." Izvor: Nacrt Strategije osnovnog obrazovanja 2011–2017, Podgorica, 2011.

116 U Podgorici u naselju Vrela Ribnička, postoji obrazovna jedinica koju pohađaju samo djeca RAE populacije (domicilna populacija i raseljeni sa Kosova) tako da ni u školi ni u predškolskim grupama teško da ima zajedničkog pohađanja sa ne-RAE vršnjacima.

Tabela 3.4. Uključenost djece Roma, Aškalija i Egipćana po starosnim grupama: od 1 do 3, od 3 do 5 i od 5 do početka osnovnog školovanja

Starost	Ukupan broj djece u javnim predškolskim institucijama			Ukupan broj djece u Crnoj Gori			Ukupna uključenost (%)		
	Dječaci	Djevojčice	Ukupno	Dječaci	Djevojčice	Ukupno	Dječaci	Djevojčice	Ukupno
Od 1 do 3	5	6	11	316	283	599	1,58%	2,12%	1,84%
Od 3 do 5	55	61	116	310	310	620	17,74%	19,68%	18,71%
Od 5 do početka osnovne škole	61	64	125	327	279	606	18,65%	22,94%	20,63%
Ukupno	121	131	252	935	872	1,825	13,88%	15,02%	13,81%

Izvor: Ministarstvo prosvjete i nauke, Strategija ranog i predškolskog obrazovanja (2010 – 2015)

Važno je da se nastavi sa sprovođenjem strategija i programa koje imaju za cilj integraciju učenika Roma, Aškalija i Egipćana u redovno obrazovanje uz dodatnu pomoć. Vlada treba da obezbijedi dodatne podsticaje za obuku nastavnika i asistenata u obrazovanju Roma, Aškalija i Egipćana.

Djeca i mladi sa posebnim potrebama u obrazovanju treba da se obrazuju na tri načina: u redovnim školama sa svom djecom (optimalno), u posebnim razredima u redovnim školama (uz učešće u vannastavnim aktivnostima zajedno sa svojim vršnjacima ili pohađanje časova iz nekih predmeta sa njima) i u specijalnim institucijama za učenike sa smetnjama u razvoju (kada je takvo obrazovanje u najboljem interesu djeteta). Rano i predškolsko obrazovanje i vaspitanje naročito su važni kada se radi o djeci sa posebnim potrebama, a koristi su dvojake – za djecu sa posebnim potrebama, ali i za ostalu djecu koja se navikavaju da prepoznaju, poštuju i prihvataju razlike među svojim vršnjacima, što direktno utiče na sistem vrijednosti i razvoja društva jednakih mogućnosti. Rano predškolsko obrazovanje i vaspitanje takođe čini lakšim i sigurnijim integraciju i uspjeh ove djece na višim nivoima obrazovanja. Najznačajniji izazov u posebnom obrazovanju su velika tražnja za programima koji dovode do poboljšanja odnosa nastavnik/učenik i značajne regionalne razlike u dostupnosti programa.

U sistemu redovnog školovanja, neki nastavnici koji rade sa djecom sa invaliditetom su skeptični po pitanju njihovih kapaciteta da ostvare rezultate¹¹⁷. To je posljedica opšteg kulturološkog konteksta i nedostatka adekvatnog profesionalnog obrazovanja i obuke koja bi pripremila nastavnike za rad u posebnom obrazovanju.¹¹⁸

Učenici sa smetnjama i teškoćama u razvoju imaju različite pozitivne strane i slabosti. Treba implementirati niz programa i podršku koja bi išla u susret individualnim potrebama i istakla jake strane učenika pojedinaca. Nastavnici i asistenti u nastavi treba da se obuču u tome kako obrazovati djecu sa posebnim potrebama. Inkluzivno obrazovanje treba da se ugradi u sve ključne nastavne planove za obuku nastavnika i obuke uz rad da bi se uključile vrijednosti i razvile vještine prosvjetnih radnika za inkluzivno obrazovanje.

Posebnu pažnju treba posvetiti i ulagati u ljudski kapital djece iz siromašnih porodica odnosno djece koja su korisnici prava iz socijalne i dječije zaštite (materijalno obezbjeđenje porodice (MoP), dječijeg dodatka i drugih vidova socijalne zaštite) a kojih ima preko preko 30.000¹¹⁹, radi njihovog izbavljenja iz siromaštva i prevencije fenomena multigeneracijskog siromaštva. Sistemski i multidisciplinarnim pristupom se treba pozabaviti i djecom iz porodica u riziku (disfunkcionalnih porodica), djecom bez roditeljskog staranja, djecom na smjestaju u institucijama socijalne dječije zaštite ali i djecom u hraniteljskim porodicama, žrtvama porodičnog i vršnjačkog nasilja, maloljetnim delikventima i dr.

117 U pitanju je broj nastavnika u takvim odjeljenjima, jer se u crnogorskim školama po pravilu sve prepusti jednom nastavniku/ci, koji potom vrši izbor da li da radi sa jednim ili sa svim učenicima, u kojem jedna strana obavezno gubi. To bi se moglo promijeniti ukoliko bi u takvim odjeljenjima bila po dva nastavnika.

118 Evaluacija reforme obrazovanja u Crnoj Gori 2012. godine pokazala je da je zakonska regulativa inkluzivnog obrazovanja u stalnoj tendenciji usklađivanja sa evropskim kriterijumima koji regulišu ovu oblast, ali da implementacija ima manjkavosti (potrebna je mnogo snažnija saradnja na međuskotorskom nivou, uz jasne uloge, zaduženja, postupke koordinacije i razmjene informacija, kao i ojačavanje inicijalnog obrazovanja nastavnika za ovu oblast).

119 Sistem socijalne zaštite u Crnoj Gori, UNDP 2011.god.

Poglavlje 4

Sektor zdravstva i ljudski kapital u Crnoj Gori

Pored obrazovanja, zdravstvo je jedan od prioriteta djelovanja vladinih politika sa ciljem razvoja ljudskog kapitala. Stanovništvo mora biti zdravo da bi efektivno koristilo svoje vještine i znanja. Mogućnost da se vodi dug i zdrav život jeste osnovna ljudska potreba i presudna je za povećanje očekivanog trajanja života i produktivnosti u svakoj zemlji. Većina zemalja stalno pokušava da unapređuje usluge javnog zdravstva, obrazovanja i socijalnog staranja da bi se unaprijedio kvalitet života građana i povećao ljudski kapital.

Opadajuća stopa nataliteta i rastuća stopa mortaliteta, emigriranje mladih ljudi, sve starije stanovništvo, oružani sukobi u bivšoj Jugoslaviji, privatizacija i ekonomske reforme, i promjena sistema vrijednosti, vršili su veliki pritisak na sistem zdravstva u Crnoj Gori devedesetih godina prošloga vijeka. Da bi se riješili mnogobrojni izazovi, sistem zdravstva podvrgnut je značajnim reformama. Kako nasljeđe prošlosti utiče na kapacitet sektora zdravstva da se nosi s izazovima razvoja ljudskog kapitala u XXI vijeku? Jesu li reforme u oblasti zdravstvene zaštite unaprijedile rezultat u pogledu ljudskog kapitala? Koje su konkretne zdravstvene reforme neophodne da bi se unaprijedio ljudski kapital u zemlji? U nastavku pokušavamo dati odgovore na ova pitanja.

Samo kad je čovjek zdrav ništa mu ne nedostaje.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, Diskusija u fokus grupi domaćica i dugoročno nezaposlenih

Nasljeđe prošlosti i njegov uticaj na sistem zdravstva u Crnoj Gori

Prije tranzicije, sistem zdravstva, kao i sistem obrazovanja, bio je zasnovan na javnom finansiranju, vlasništvu i pružanju usluga. Pristup zdravstvenoj zaštiti bio je ustavno zagarantovan svim građanima, a opseg usluga sveobuhvatan. Uz to, pristup zdravstvenoj zaštiti bio je besplatan za sve građane Crne Gore. Svi građani znali su da uvijek imaju pristup uslugama zdravstvene zaštite relativno visokog kvaliteta i imali su povjerenja da će biti adekvatno liječeni i dobiti odgovarajuće usluge.

Jugoslovenskim zdravstvenim sistemom nije upravljano sa centralnog nivoa, kao što je to bio slučaj u tipičnom zdravstvenom sistemu sovjetskog tipa, iako je postojalo savezno ministarstvo zdravlja. Sistem je bio decentralizovan, u lokalnom vlasništvu, odakle se njime i upravljalo, da bi se promovisala pravičnost i efikasnost sistema putem lokalnog samoupravljanja i finansiranja. Iako ovaj model nije postigao sve očekivane rezultate, ostvario je značajan pozitivan uticaj na ljudski kapital u zemlji nakon II svjetskog rata. Kao što se vidi u tabeli 4.1 u nastavku, prosječni životni vijek muškaraca u Crnoj Gori povećao se s 58 godina u periodu 1952–'54. na 71 godinu 2008. godine. Prosječan životni vijek žena u Crnoj Gori značajno je produžen, za punih 17 godina, sa 60 koliko je iznosio u periodu 1952–'54. na više od 76 godina koliko je iznosio 2008. godine. Istovremeno, stopa smrtnosti je drastično smanjena usljed masovne vakcinacije, redovnih sistematskih pregleda za bolesti kao što je tuberkuloza, edukacije i podizanja nivoa svijesti i boljih uslova života ruralnog stanovništva. Međutim, ljudski kapital Crne Gore pretrpio je značajan stres tokom 90-ih godina prošlog vijeka što se odrazilo i na smanjenje očekivanog životnog vijeka i povećanje stope smrtnosti (više detalja u odjeljku „Uticaj reformi na ljudski kapital“).

Tabela 4.1: Očekivano trajanje života na rođenju (podaci razdvojeni po rodu) u Crnoj Gori od 1952–1954. do 2008. godine

Period	Rod		Prosjek
	Muškarci	Žene	
1952–1954.	58,4	59,9	59,1
1960–1962.	62,0	65,4	63,7
1970–1972.	68,1	73,1	70,6
1980–1982.	71,9	76,4	74,2
1990–1992.	71,5	78,6	75,1
2002–2004.	71,8	76,7	74,2
2004.	71,0	75,2	73,1
2005.	70,3	74,9	72,6
2006.	70,6	74,8	72,7
2007.	71,2	76,1	73,7
2008.	71,2	76,1	73,7

Izvor: Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) – Demografski trendovi u Crnoj Gori, tabela I-9 (str.36), podaci za period 2004–2008. godine – MONSTAT, (Žene i muškarci u Crnoj Gori, 2010. godine)

Čuvena pripovijetka crnogorskog pisca Nikole Lopičića govori o maloj porodici koja nije mogla sebi da priušti zdravstvenu zaštitu. Supruga se razboljela, a jedini način da je se spasi bila je amputacija noge. Da bi platio operaciju, suprug je morao da proda polovinu svog malog imanja i time ostavi čitavu porodicu da umre od gladi. Nakon unutrašnjeg sukoba, supruga je ostavljena da umre.

Nikola Lopičić je stvarao između dva rata, a život je izgubio u II svjetskom ratu. Kada se pogleda ova pripovijetka, koja prikazuje život običnih ljudi u Crnoj Gori, vidi se da je besplatni sistem zdravstvene zaštite bio jedno od najvećih postignuća socijalizma. Niko ne treba da prodaje imanje da bi mogao da priušti liječenje, te je kroz svoj sistem zdravstva Crna Gora doživjela zaštitu, sigurnost i vjeru.

To iskustvo bilo je isto za sve. Iz medicinske dokumentacije iz dalje prošlosti vidi se da su muškarci više išli na liječenja nego žene (podaci iz prve bolnice na Cetinju). Uvođenjem ravnopravnosti polova, socijalizam je uspostavio ravnopravan pristup uslugama zdravstvene zaštite i time smanjio stopu smrtnosti među ženama. Danas, u tržišnim okolnostima, važno je ne zaboraviti ove vrijednosti.

Izvor: Originalna priča: Lopičić, Nikola, Pripovijetke i drugi spisi, Stručna knjiga, Beograd, Podgorica, 2002
Nelević, Nataša, Istorijska čitanka – Žene u Crnoj Gori od 1790. do 1915, NOVA – Centar za feminističku kulturu, Podgorica, 2011

Zdravstveno osiguranje bilo je veoma obuhvatno i uključivalo je čitav niz usluga koje ne spadaju samo u one apsolutno neophodne. Građani su često pretjerano koristili sistem zdravstvene zaštite, budući da je bio besplatan. Neki aspekti ovog sistema imali su negativan uticaj na ljudski kapital u zemlji. Na primjer, dešavalo se da zaposleni zloupotrebljavaju pravo za korišćenje bolovanja pa su ga često koristili i neopravdano što je dovelo do gubljenja značajnog broja radnih dana. Takva praksa negativno se odrazila i na radnu etiku.

Na nivou sistema, tokom 90-ih godina prošlog vijeka, zdravstvene usluge bile su u određenom padu u smislu efektivnosti, efikasnosti i pravičnosti. Prije 1990-ih, stanovnici Crne Gore imali su lak pristup istaknutim ljekarima i klinikama u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, što je postalo gotovo nemoguće tokom sukoba i sankcija 1990-ih. Pacijenti često nijesu mogli dobiti ljekara po svom izboru, čekali su u dugim redovima, a često su davali i mito da bi dobili bržu i kvalitetniju uslugu. Ljekari i drugi zdravstveni radnici nijesu bili dovoljno ekonomski motivisani da poboljšaju svoj rad, jer su im zarade često bile niže od prosječne radničke zarade, a zvanično nijesu mogli zarađivati dodatni prihod. Postala je uobičajena praksa da ljekari od pacijenata traže/očekuju mito i druge vidove plaćanja, što je često činilo značajan dio njihovog prihoda.

UNDP istraživanje o integritetu zdravstvenog sistema u Crnoj Gori obuhvatilo je i temu neformalnog plaćanja.¹²⁰ Istraživanje

¹²⁰ Definicija: „... davanja individualnom ili institucionalnom pružaocu usluga, u naturi ili gotovini, van službenih kanala plaćanja ili kupovine čiji je trošak trebao da pokrije zdravstveni sistem. Ovo obuhvata plaćanja ljekarima u 'koverti' i svaku 'donaciju' bolnicama, kao i vrijednost medicinskih sredstava koje kupi pacijent i vrijednost lijekova kupljenih u privatnoj apoteci, a koja je trebala da bude pokrivena iz zdravstvenog osiguranja.“

je pokazalo da 49,4% pacijenata daje poklon ili mito medicinskom osoblju u zdravstvenim ustanovama u kojima se liječe, od čega 17% to radi prije pružene zdravstvene zaštite. Među pacijentima koji su izvršili neko neformalno plaćanje, 63% je potvrdilo da je to učinilo iz zahvalnosti i u formi poklona, dok je 24,5% mislilo da se to očekuje i da bi dobio/dobila goru njegu bez toga; u 10,8% je to predloženo/nagoviješteno, a u 0,5% posljedica je direktnog zahtjeva medicinskog osoblja. S druge strane, medicinsko osoblje navodi da se neformalna plaćanja prevashodno dešavaju kao izraz zahvalnosti koju pacijenti osjećaju za pruženu uslugu. Ova pojava se objašnjava mentalitetom naroda u Crnoj Gori koji u svojoj tradiciji ima potrebu da se zahvali za učinjenu uslugu u bilo kojoj sferi života. Ipak, priznaje se da postoji praksa da se „kod nekih doktora očekuje poklon u koverti“, odnosno da se „iz ponašanja zaposlenih vidi da očekuju poklon“¹²¹.

Crnogorsko zdravstvo suočilo se s brojnim izazovima u periodu tranzicije. Osim ekonomskih i društvenih teškoća, etničkih sukoba, povećane nezaposlenosti i drugih faktora povezanih s periodom tranzicije, sistem zdravstva morao je da rješava i pitanja zajednička svim evropskim zemljama, kao što je sve starije stanovništvo kome je potreban širi opseg i skuplji vidovi zdravstvene njege i usluga. Iako procenat stanovništva od 65 i više godina nije premašio procenat stanovništva ispod 15 godina starosti, kao što se to već desilo u nekim evropskim zemljama, sve veći broj starijih ljudi zahtijeva više i bolje zdravstvene usluge i socijalnu podršku.

Reforme u zdravstvu

Crna Gora je naslijedila obiman i neefikasan sistem zdravstva sa zastarjelom tehnologijom i neefikasnom raspodjelom rukovodilaca, zaposlenih i resursa. Visoki troškovi budžeta za zdravstvo, uvođenje tržišne ekonomije, opadanje pravičnosti, kvaliteta i dostupnosti, sve je to zahtijevalo reforme. Koje su to reforme realizovane? Da li su pomogle u razvoju ljudskog kapitala u Crnoj Gori?

Budući da je sistem zdravstva bio od velikog značaja za razvoj ljudskog kapitala u bivšoj Jugoslaviji, ostali su netaknuti mnogi elementi tog sistema, kao što je opšti pristup. Međutim, nadležni organi u zdravstvu nijesu imali dovoljno kapaciteta da upravljaju sektorom zdravstva u periodu ekonomskih teškoća tokom tranzicije, a često nijesu imali ni odgovarajuće politike, primjerene budžete i rukovodeće strukture da bi obezbijedili kvalitetnu, dostupnu i besplatnu zdravstvenu zaštitu. Da bi se riješili ovi sistemski nedostaci i osigurala dostupnost, pristup i kvalitet zdravstvenih usluga, uspostavljen je nacionalni sistem obaveznog zdravstvenog osiguranja s koordinacijom sa centralnog nivoa, koji se finansira iz doprinosa na zarade.

Crnogorski pristup zdravstvenom osiguranju zasnovan je na Bizmarkovom modelu po kome poslodavac i zaposleni plaćaju 50:50% doprinosa; državni penzioni fond pokriva premije za penzionere, a troškovi zdravstvenog osiguranja nezaposlenih pokrivaju se iz budžeta. Tako se jedinstveni Fond zdravstvenog osiguranja (FZO), u velikoj mjeri finansira iz socijalnog i zdravstvenog osiguranja koje plaćaju zaposleni i poslodavci. Prema procjenama FZO, pokrivenost stanovništva zdravstvenim osiguranjem je opšta. Rezultati istraživanja domaćinstava koje je UNDP sproveo 2008. godine ukazuju na to da više od 96% ispitanika ima zdravstveno osiguranje direktno ili preko člana porodice¹²².

FZO je zadužen za nadzor i sprovođenje obaveznog i dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja. Kao i u mnogim drugim jurisdikcijama koje koriste ovaj model, FZO prikuplja i objedinjava doprinose za osiguranje i ima ugovorne odnose s javnim i privatnim ustanovama za pružanje zdravstvenih usluga. Uvođenje ovog modela finansiranja pomoglo je da se povećaju budžetski prihodi na raspolaganju zdravstvu, poboljša centralna koordinacija i planiranje i unaprijedi konzistentnost u kvalitetu i dostupnosti usluga širom zemlje.

FZO plaća pružaocima usluga na osnovu stavki, kao što su plate i zarade, režijski troškovi, lijekovi i drugi materijal, na osnovu godišnjeg ugovora koji se pregovara između FZO i svakog pružaoca usluga ponaosob. Budući da budžet u jednoj godini umnogome zavisi od troškova materijala iz prethodne godine, uprave bolnica su stimulisane da iskoriste cjelokupan budžet svake godine, a ne da pokušaju da umanje rashode. Budući da je budžet vezan za „istorijske obrasce“, a ne broj i ozbiljnost slučajeva, nema stimulansa da se liječe teški slučajevi, već naprotiv, više su podstaknuti da takve slučajeve upućuju na više niveoe zdravstvene zaštite. To znači da institucije primarne zdravstvene zaštite ne mogu uvijek da djeluju kao djelotvorni

121 Izvor: Ocjena integriteta zdravstvenog sistema u Crnoj Gori, 2011, UNDP, SZO i Ministarstvo zdravlja.

122 Izvor: UNDP Istraživanje koje je pratilo izradu Nacionalnog izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka 2009. godine "Crna Gora: društvo za svakoga".

čuvari za prolaz ka višim nivoima zaštite, a razlozi su kompleksni. Posljednjih godina je sistem finansiranja postao više okrenut rezultatima, što bi na duže staze moglo pomoći da se poboljša efektivost i efikasnost sistema.

Ukupni rashodi FZO 2009. godine iznosili su 189,13 miliona eura i bili su veći od planiranih za 30,63 miliona eura ili 19,33%. Kao što je to slučaj s većinom zdravstvenih sistema, na bolnice u Crnoj Gori otpada najveći dio rashoda u zdravstvu. Tokom 2009. godine 48% rashoda FZO opredijeljeno je bolnicama (sekundarni i tercijarni nivo zaštite). U poređenju s 2008. godinom, rashodi su se povećali za 17%. (Tabele 4.2 i 4.3)

Tabela 4.2: Izdvajanja za zdravstvo¹²³

	2008.	2009.	% promjene	Procenat u ukupnim izdacima FZO 2009. godine
Primarna zdravstvena zaštita	58.042.107,31	63.248.263,16	9,0	33,44
Sekundarna zdravstvena zaštita	62.612.929,39	73.229.276,78	17,0	38,72
Tercijarna zdravstvena zaštita	15.371.355,81	18.009.561,30	17,2	9,52
Ostalo	14.952.114,64	13.758.197,63	-8,0	7,27
Ukupno – izdvajanja za zdravstvo	150.978.507,15	168.245.298,87	11,4	88,96

Izvor: Izvještaj o aktivnostima Fonda za zdravstveno osiguranje Crne Gore za 2009. godinu, str. 24

Tabela 4.3: Izdvajanja FZO kao procenat BDP od 2002. do 2009. godine

Godina	BDP* (u mil €)	Izdvajanja FZO – Fonda za zdravstveno osiguranje** (u milionima eura)	Izdvajanja FZO kao procenat BDP
2002.	1.360,35	92,08	6,77
2003.	1.510,13	96,57	6,39
2004.	1.669,78	95,58	5,72
2005.	1.814,99	108,89	6,00
2006.	2.149,00	117,94	5,49
2007.	2.680,47	138,52	5,17
2008.	3.085,62	172,48	5,59
2009.	2.980,97	189,12	6,34

* Izvor: MONSTAT, Sektor za makroekonomske statistike i nacionalne račune

** Izvor: Izvještaj o aktivnostima Fonda za zdravstveno osiguranje Crne Gore za 2009. godinu

Osim poboljšanja upravljanja zdravstvenom zaštitom i mehanizama finansiranja, smanjena je lista besplatnih liječenja i lijekova što je pomoglo da se spriječi eskaliranje troškova u zdravstvu. Uvedena je naknada za model usluge koja pokriva neke od tretmana koji su ranije bili besplatni, uz izuzetak nekih osjetljivih kategorija stanovništva, kao što su djeca školskog uzrasta. Sistem je postao mnogo restriktivniji i u pokrivanju troškova liječenja u inostranstvu. Smanjen je obuhvat profilaktičke i zdravstvene zaštite, posebno za osobe koje nijesu pokrivenne zdravstvenim osiguranjem. Pojavile su se privatne zdravstvene ustanove što je proširilo dostupne mogućnosti zdravstvene zaštite i smanjilo pritisak na javni zdravstveni sistem. Međutim, javni zdravstveni sistem ostao je besplatan za sve, što je osiguralo određeni nivo pravičnosti i osjećaja vlasništva i sigurnosti građana.

Reforma primarne zdravstvene zaštite fokusirala se na razvoj institucije ljekara opšte prakse (porodična medicina) da bi se zamijenio prethodni model primarne zdravstvene zaštite po principu poliklinika. Uvedeni su porodični ljekari koji poznaju kontekst porodice i zajednice da bi se pružila sveobuhvatna zdravstvena zaštita pojedincima i porodicama svih starosnih grupa i da bi se više usredsredilo na sprječavanje oboljenja i promovisanje zdravlja. Pacijenti mogu odabrati određenog ljekara opšte prakse, ginekologa i pedijatra. Izabrani ljekari treba da prate svoje pacijente i da ih po potrebi upućuju na dodatne nivoe sekundarne zdravstvene zaštite. Ljekari opšte prakse postali su čuvari sistema zdravstva, a domovi zdravlja, koji predstavljaju primarne zdravstvene institucije na lokalnom nivou, reorganizovani su da bi podržali rad timova izabranih

123 Podaci za 2010. i 2011. godinu još uvijek nijesu dostupni.

ljekara (odnosno, timovi ljekara i medicinskih sestara).

Finansiranje domova zdravlja promijenjeno je na kombinaciju kapitacije (na osnovu broja registrovanih pacijenata po odabranom ljekaru) i naknade za usluge (za pružanje prioriternih usluga), što bi trebalo da stimuliše veću efektivnost i efikasnost. Ovakve reforme podržane su i razvojem integrisanih informacionih sistema na nivou domova zdravlja. Realizovane su posebne sistematske edukacije kadra, kao i opšta edukacija za obavljanje djelatnosti izabranog doktora ali i edukacije da bi se unaprijedila informatička pismenost zdravstvenih radnika tako da se bolje mogu pratiti rashodi i zadržati fokus na pacijentima.

Strategija reforme bolničkog sektora predviđa značajno restrukturiranje tako što bi zdravstveni sistem s postojeće mreže domova zdravlja, bolnica i Kliničkog centra prešao na sistem s osam vertikalno integrisanih centara zdravstvene zaštite. Ti centri bi uključivali i primarni i sekundarni nivo zaštite, a na srednji rok do dugoročnog roka transformisali bi se u tri regionalna referentna centra za sjever, središnji region i jug Crne Gore.

Uticaj reformi na ljudski kapital

Ljudski kapital u Crnoj Gori bio je pod značajnim stresom 90-ih godina prošloga vijeka što se odrazilo i na smanjenje očekivanog trajanja života i povećanje stope mortaliteta, zbog starenja populacije. Od 1991. godine, na primjer, prosječni životni vijek muškaraca u Crnoj Gori smanjen je za 0,3 godine sa 71,5 – 1991. godine na 71,2 – 2008. Žene su propatile još i više tokom istog perioda, što se odrazilo na smanjenje prosječnog trajanja života za 2,5 godine sa 78,6 – 1991. godine na 76,1 – 2008.¹²⁴ To je niže od životnog vijeka u EU koji je 2008. godine iznosio 76,4 godina za muškarce i 82,4 za žene¹²⁵. Istovremeno, stopa smrtnosti se povećala sa 6,8 1991. na 9,3 osobe u hiljadu ljudi 2009. godine, dok su stopa nataliteta i fertiliteta značajno opale.

Mortalitet stanovništva – Prema posljednjim podacima kojima raspoložemo, preuzetih od Zavoda za statistiku Crne Gore – MONSTAT-a (za 2010. godinu ne postoje apsolutno sigurni publikovani podaci o umiranju stanovništva, jer su promijenjene nadležnosti u praćenju podataka o mortalitetu stoga su posljednji podaci o mortalitetu koje navodimo vezani za 2009. godinu) opšta stopa smrtnosti u 2009. godini je iznosila 9,28 promila. Opšta stopa mortaliteta nije relevantan pokazatelj zdravstvenog stanja stanovništva, jer ne upućuje na strukturu umrlih, ali se u analizama zdravstvenih stanja uvijek počinje od ovog pokazatelja. Značajno je povećana posljednjih godina zbog povećanja broja starih u populaciji. Najviše umrlih potiče iz grupacije starih i to: od 75 do 84 godine – 34,94%, zatim od 65 do 74 godine – 25,43%, dok je u dobnoj grupi 85 i više umrlo 12,79%. Pokazano je da je od ukupno umrlih u Crnoj Gori, gotovo tri četvrtine bilo starijih od 65 godina. Učešće odojčadi u umiranju je 0,84%, dok je učešće umrle djece od jedne do 14 godina u ukupnom broju umrlih 0,31%.

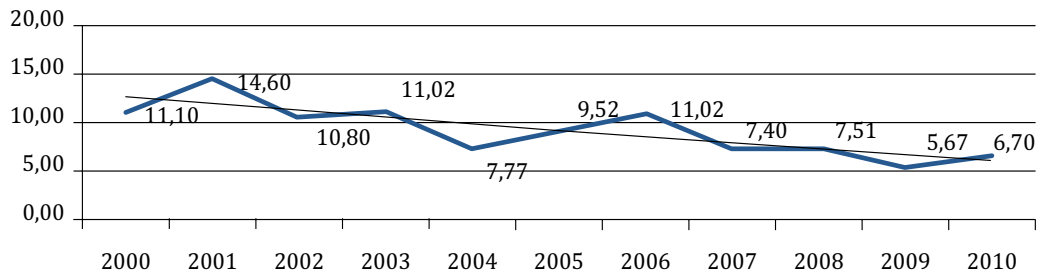
Struktura umiranja prema starosti značajno je promijenjena u smislu većeg učešća starijih i značajnog smanjenja učešća djece i mladih. Stopa mortaliteta prema uzroku smrti (grupe bolesti prema MKB-10) pokazuje da su na rang listi vodeće mjesto u 2009. godini zauzele bolesti sistema krvotoka – 54,86%, zatim slijede tumori – 15,20%, potom bolesti sistema za disanje i ostale bolesti s manjim učešćem. Zapažena je blaga tendencija smanjenja broja umrlih od vodećih bolesti, što se može objasniti promjenom ponašanja, većim učešćem preventivnih aktivnosti u sistemu zdravstvene zaštite (kao posljedica reorganizovanja sistema), unapređenjem mjera ranog otkrivanja i blagovremenog liječenja. U narednom periodu, kada se okonča reforma cijelog sistema zbog promjena u organizaciji očekuje se pad učešća umiranja od navedenih bolesti u godinama prije navršetka očekivanog trajanja života. Bolesti sistema krvotoka i karcinomi su oboljenja preventabilnog karaktera, te će se pravovremenim i adekvatnim mjerama prevencije i dalje uticati na smanjenje vrijednosti potencijalno izgubljenih godina života usljed navedenih oboljenja. Jedan od važnih zadataka u praćenju mortaliteta stanovništva je i unapređenje evidencije o umrlima ukupno i evidencije strukture u odnosu na različite karakteristike umrlih.

Mortalitet odojčadi je vrlo senzitivni pokazatelj rada zdravstvene službe, socio-ekonomskih karakteristika zajednice, individualnih odlika trudnice, ali i brige o ženama i njihovoj novorođenčadi. U Crnoj Gori je uz izvjesne oscilacije izražena tendencija pada stope umiranja odojčad (Grafikon 1).

¹²⁴ Još uvijek nijesu dostupne sve statističke informacije. Prema procjenama Ministarstva zdravlja, ima između 2000 i 2200 umrlih od kancera, ali prema MONSTAT-u, ta cifra je znatno niža – 500.

¹²⁵ Napomena: Postoji određena razlika između podataka Eurostata i MONSTAT-a u pogledu očekivanog životnog vijeka u Crnoj Gori 2008. godine

Grafikon 1. Mortalitet odojčadi u Crnoj Gori 2000-2010.

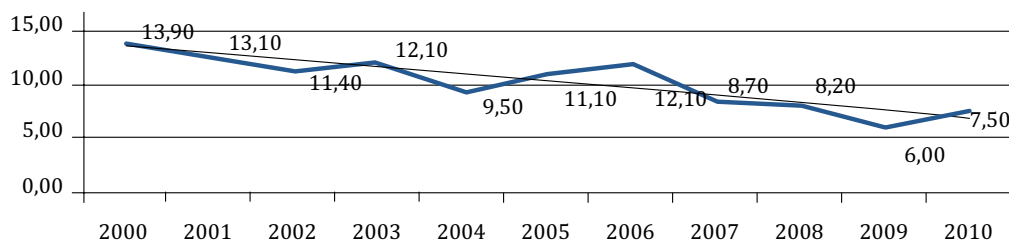
Izvor: MONSTAT, 2010.

Mortalitet djece do 5 godina starosti značajan je pokazatelj kako zdravlja djece tako i zdravstvenog stanja cjelokupne populacije i razvoja zemlje. Ovaj pokazatelj UNICEF je uvrstio u bazične indikatore stanja zdravlja djece svijeta rangirajući zemlje prema njegovim vrijednostima. Stopa mortaliteta djece do pet godina starosti izražava tendenciju pada u odnosu na prethodnu deceniju (Grafikon 2). Stopa mortaliteta djece od navršene prve do navršene četvrte godine starosti, takođe pokazuje trend pada a najniža vrijednost bila je u 2009. godini.

Crna Gora ostvaruje napredak u smanjenju smrtnosti djece i unapređenju njihovoga zdravlja. Planirani milenijumski razvojni cilj smanjenja smrtnosti djece do 5 godina starosti na 8‰ do 2015. godine je ostvaren, ali je vrlo značajno i dalje raditi na poboljšanju vrijednosti ovog pokazatelja, kako bi se odtigle vrijednosti zemalja razvijene Evrope.

Preventivnim aktivnostima više sektora omogućiće se smanjenje broja povreda kod djece, koje su čest uzrok umiranja pripadnika ove populacione grupe, dok se reforma sistema zdravstvene zaštite treba i dalje razvijati u cilju prioritete zaštite posebno osjetljivih kategorija stanovništva. U oblasti zaštite zdravlja kod djece treba da se radi na još većem unaprijeđenju aktivnosti promocije zdravlja i prevencije oboljenja, što je zagarantovano i definisanim paketom usluga i Zakonom o zdravstvenoj zaštiti stanovništva.

Grafikon 2. Mortalitet djece do 5 godina starosti 2000-2010.

Izvor: MONSTAT

Crna Gora je tokom protekle decenije stalno poboljšavala sve indikatore zdravlja. Stopa smrtnosti novorođenčadi, koja je jedan od indikatora djelotvornosti sistema zdravstvene zaštite, nastavlja je da pada sa 14,6 na 1000 živorođenih 2001. godine na 6,7 2010. godine (Vidi Tabelu 4.5).

Tabela 4.5: Prirodna promjena stanovništva, 1951–2010.

Godina	Prirodne promjene stanovništva			Stopa nataliteta, mortaliteta i feriliteta			
	Živorodenih	Umrlih	Smrtnost odojčadi	Stpa nataliteta (‰)	Stopa mortaliteta (‰)	Stopa smrtnosti odojčadi (‰)	Ukupna stopa feriliteta
1951.	12898	4416	1092	31,7	10,9	84,7	
1961.	12994	3335	798	27,4	7,0	61,4	3,5
1971.	10866	3278	378	20,5	6,2	27,8	2,7
1981.	10441	3556	227	17,9	6,1	21,7	2,1
1991.	9606	3970	107	16,5	6,8	11,1	1,89
2000.	9184	5412	102	15,0	8,8	11,1	1,85
2001.	8839	5431	129	14,4	8,8	14,6	1,79

2002.	8499	5513	92	13,8	8,9	10,8	1,89
2003.	8344	5704	92	13,5	9,2	11,0	1,83
2004.	7849	5707	61	12,6	9,2	7,8	1,71
2005.	7352	5839	70	11,8	9,4	9,5	1,60
2006.	7531	5968	83	12,1	9,6	11,0	1,64
2007.	7834	5979	58	12,5	9,6	7,4	1,69
2008.	8258	5708	62	13,1	9,1	7,5	1,8
2009.	8642	5862	49	13,7	9,3	5,7	1,85
2010.	7418	5633	50	12,0	9,1	6,7	1,66

Izvor: Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) – Statistički godišnjak za 2011. godinu

Stresovi i visoke stope nezaposlenosti tokom 90-ih godina prošloga vijeka, veće mogućnosti na tržištu rada za žene i opšta demografska struktura promijenili su stil života, a evropski trendovi uticali su na odluku mnogih parova da odlože rađanje djece dok im se ne poboljšaju uslovi života. Ljudskom kapitalu u Crnoj Gori pogodovala je visoka stopa fertiliteta, odnosno broja djece po majci, sve do sredine 60-ih godina prošloga vijeka kada je ukupna stopa fertiliteta konstantno bila iznad troje djece po ženi. Period tokom 1990-ih i ranih 2000-ih, međutim, karakteriše opadanje prosječnih stopa nataliteta. Od 2000. do 2005. broj živorođene djece se smanjio za 20%, a ukupna stopa fertiliteta pala je sa 1,85 na 1,6. Najvjerovatnije je da će se trend nižih stopa prirasta stanovništva nastaviti i tokom naredne dvije decenije uz povećanje očekivanog životnog vijeka. Niže stope fertiliteta znače da crnogorsko stanovništvo postaje sve starije i da njegova struktura sve više nalikuje na onu u evropskim zemljama. Pritisak na zdravstveni sistem će se pojačavati, jer će morati da pruža usluge sve starijem stanovništvu.

Svjedočenje jedne ljekarke

Bojana ima 60 godina, specijalista je mikrobiolog. Počela je kao ljekarka opšte prakse, zatim je radila kao specijalista, direktorka doma zdravlja, a sada radi u privatnoj klinici. Kaže da se može reći da je do devedestih godina zdravstveni sistem bio osmišljen ZA PACIJENTE.

Od 1990. do 2000, nastojali su se amortizovati brojni problemi (rat u okruženju, tranzicija, ekonomske sankcije svjetske zajednice...). Ljekari su pokušavali da sačuvaju pacijente, sistem, autoritet profesije, sebe same. „Izgubili smo što smo imali, a sad treba da učimo od EU”, dodaje.

Ljekar je sad raspolučen između javnog i privatnog sektora, i u pogledu zdravstvene zaštite i prepisivanja lijekova. Privatni sektor nije dobro utemeljen i inkorporiran u sistem javnog zdravstva. Postoje neka mišljenja da gotovo 80% ljekara radi i u javnom i u privatnom sektoru, bez odgovarajuće zaštite u oba. Sada rade samo za sebe, ne za kvalitet, kao što je to bilo prije devedesetih, ili da se bore protiv loših uslova kao 2000-ih, već samo zarađuju za život.

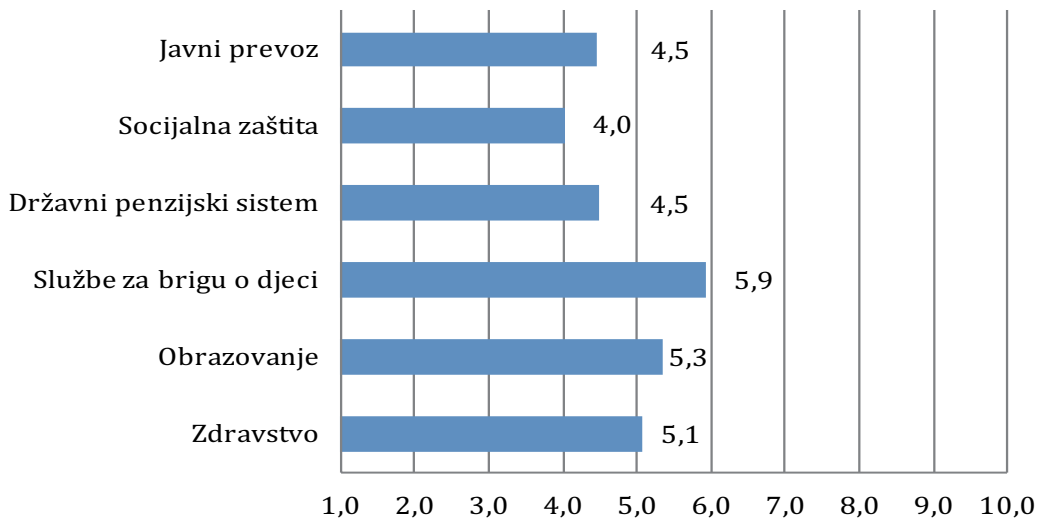
„Danas je prvi gubitnik pacijent, možda siromašni. A zbog teške tranzicije, rekla bih da ogromno korišćenje lijekova danas nije neophodnost, već način rješavanja društvenih problema. I to je naša tužna priča”, zaključuje.

Sprovedene reforme imale su pozitivan uticaj na djelotvornost zdravstvene zaštite i pomogle su da se ide u pravcu sistema koji treba da zadovolji potrebe razvoja i korišćenja ljudskog kapitala u XXI vijeku. U istraživanju koje je sproveo UNDP u saradnji sa SZO i Ministarstvom zdravlja 2011. godine, 40,6% ispitanika je ocijenilo reforme u zdravstvu kao uspješne, a 9% kao veoma uspješne, dok njih 39,3% smatra da je reforma djelimično uspješna. Oko 58% ispitanika vjeruje da se kvalitet zdravstvenih usluga poboljšao¹²⁶. Svaki peti ispitanik obuhvaćen istraživanjem ocijenio je kvalitet sistema zdravstva u Crnoj Gori kao ni dobar ni loš, s 10% ispitanika koji su kvalitet zdravstvene zaštite ocijenili ocjenom 3, a njih još 10% ocjenom 4 (Grafikon 4.1)

¹²⁶ Izvor: Ocjena integriteta zdravstvenog sistema u Crnoj Gori, 2011, UNDP, SZO i Ministarstvo zdravlja

Grafikon 4.1 Zadovoljstvo uslugama zdravstvene zaštite.

Procentualna distribucija odgovora po ocjenama (1 = veoma loš kvalitet, 10 = veoma dobar kvalitet)

Izvor: Ocjena integriteta zdravstvenog sistema u Crnoj Gori, 2011, UNDP, SZO i Ministarstvo zdravlja

Zadovoljstvo uslugama zdravstvene zaštite: lična iskustva

Pozitivna zapažanja:

Zadovoljan sam uslugama koje pružaju zdravstveni radnici. Država brine o ženama, djeci.

Uvijek sve uspijevam uspješno da završim. Zadovoljna sam.

Zadovoljan sam, (..) ima mnogo nedostataka, nije najbolje, ali sam zadovoljan.

Moja majka je imala hiruršku intervenciju zamjene kuka, mogu reći da smo zadovoljni [uslugom].

Negativna zapažanja:

Gore je jer ovaj sistem s izabranim ljekarima nije dobar.

Možda je premalo zaposlenih, pa imaju previše posla.

Kad odete u bolnicu i vidite gužvu, treba razumjeti i te ljude. Ljudi [ljekari] čekaju na birou rada, a u bolnicama je premalo osoblja i zato je gužva. Sigurno ima sredstava, pogledajte samo kakve se sve gluposti finansiraju.

Nema odgovarajućih uslova za majke i djecu, stajala sam i čekala dva dana, zabranjeno je da roditelji unutra spavaju, čak i ako ima slobodnih kreveta.

Ne mogu da vam posvete više od 5 minuta. Voljela bih da mi se ne uzima novac za zdravstveno osiguranje da to mogu sama da regulišem.

Nije dobro organizovano, često se dešava da ne možete da čekate svoj red pa idete kod privatne prakse.

Većina lijekova dobrog kvaliteta se plaća. Zdravstvo nije dobro, pa ni novac ne pomaže.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine – Razgovor u fokus grupama

Međutim, sistem zdravstvene zaštite ne zadovoljava u potpunosti potrebe razvoja ljudskog kapitala. Učesnici u kvalitativnoj studiji koju je sproveo UNDP 2011. godine u principu su bili zadovoljni zdravstvenim uslugama, ali su ukazali na to da su zbog velikih gužvi u državnim često prisiljeni da se obrate privatnim zdravstvenim ustanovama. Oni smatraju da vladu ne zanima zdravlje nacije (djece, starijih, trudnica, zaposlenih), te posebno pominju uslove u bolnicama, ukidanje dječijeg do-datka, prekomjeran broj djece u vrtićima, itd. Slijedi pregled najvažnijih izazova koji sprječavaju sistem zdravstvene zaštite da optimalno podrži potrebe razvoja ljudskog kapitala.

Održivost finansiranja zdravstva i efektivnost i efikasnost sistema. Crna Gora troši više na javno zdravstvo nego druge zemlje sa sličnim nivoima dohotka. Rashodi sistema javnog zdravstva u Crnoj Gori su 2008. godine iznosili 14,7 % ukupne javne potrošnje, što je iznad prosjeka kad se uporedi sa zemljama EU.

Osnovni cilj reforme je dovođenje zdravstvenog sistema u stanje optimalne funkcionalnosti da bi se u okviru raspoloživih sredstava postigao najveći pozitivan efekat na zdravstveno stanje stanovništva Crne Gore. Jednakost i materijalna sigurnost stanovništva u sistemu zdravstvene zaštite obezbijedena je kroz definisanje osnovnog paketa usluga na svim nivoima, kojim se garantuje spektar mjera i usluga dostupnih korisnicima. S obzirom na to da se paket usluga definiše prvi put u Crnoj Gori, nije restriktivan i uglavnom ne sužava obim prava na zdravstvenu zaštitu. Primjena principa dobre medicinske praksa garantovana je definisanjem vodiča za većinu vodećih oboljenja, čime se, uz definisanje nacionalnih indikatora zdravlja, obezbjeđuje kvalitet pružene zdravstvene zaštite. Poboljšanje kvaliteta i bezbjednosti jedan je od ključnih ciljeva reforme zdravstvenog sistema. Master planom razvoja zdravstva Crne Gore (2010) obuhvaćena je nacionalna vizija kvaliteta zaštite zdravlja. Strategija za optimizaciju sekundarnog i tercijarnog nivoa zdravstvene zaštite s akcionim planom za implementaciju (2011) dodatno naglašava potrebu uvođenja svih elemenata sistema kontrole i obezbjeđenja kvaliteta. Nacionalna strategija za obezbjeđivanje i poboljšanje kvaliteta u zdravstvu treba da osigura zakonodavni i institucionalni okvir kojim će se uspostaviti sistem kvaliteta zdravstvene zaštite, uspostaviti formalna struktura za upravljanje kvalitetom u zdravstvenim ustanovama i u cjelini, obezbijediti edukacija potrebnih ljudskih potencijala za primjenu sistema kvaliteta, za upravljanje sistemom kvaliteta i nadzorom nad poboljšanjem kvaliteta.

Osim osnovnog osiguranja koje pokriva standardni paket zdravstvenih usluga i programa, u narednom periodu uvodi se i *dopunsko osiguranje*. Dopunsko osiguranje pokrivaće usluge koje nijesu sastavni dio integrisanog osnovnog paketa usluga, pri čemu će usluge koje će se plaćati iz dopunskog osiguranja definisati i biće regulisane u smislu zaštite interesa osiguranika i garantovano kvalitetne.

Održavanje sadašnjeg nivoa usluga može predstavljati izazov, s obzirom na sve starije stanovništvo, poboljšanje zdravstvenih tehnologija i sve veću tražnju stanovništva za blagovremenom i kvalitetnom brigom. Rashodi po stanovniku su 2007. godine iznosili 170 eura, što je znatno niže nego u EU. Planirani budžet zdravstva za 2011. godinu iznosio je 163 miliona eura, 22 miliona manje od traženog iznosa.¹²⁷ Postoji mogućnost da troškovi eskaliraju i da će za deficit FZO biti potrebna značajna budžetska izdvajanja koja će možda biti teško ostvariva.

Sistem zdravstva nije dovoljno orijentisan ka rezultatima, ima slabe mehanizme raspodjele resursa koji promovišu veliki broj zaposlenih i neefikasno korišćenje infrastrukture. Nema medicinskih protokola kao u zemljama EU koji jasno razdvajaju odgovornosti primarnog i sekundarnog/tercijarnog nivoa za liječenje, pružanje usluga i lijekove. U postojećem modelu finansiranja malo je stimulansa da se smanjuju troškovi i da se teži uštedama. Još uvijek su nedovoljno razvijene veze između bolnica i primarnog nivoa zaštite u smislu kontinuiteta njege, upućivanja, standarda liječenja i razmjene informacija.

Ispitanici obuhvaćeni istraživanjem u sektoru zdravstva utvrdili su nedostatak ljekara kada su im potrebni da zakažu pregled (41,8%), preopterećenost ljekara (23%) i teškoće u zakazivanju specijalističkog pregleda (10%) kao neke od osnovnih izazova. Pacijenti naglašavaju važnost unapređenja materijalnih i tehnoloških uslova u sistemu javnog zdravstva, a zaposleni u zdravstvu naglašavaju da treba unaprijediti stepen osposobljenosti i dostupnost obuka za zdravstvene radnike. Istovremeno, ispitanici smatraju da je kvalitet odnosa ljekar – pacijent unaprijeđen (61,6%), a da je vrijeme čekanja smanjeno (53,3%) kao rezultat reformi.¹²⁸

Postoji određena neefikasnost u kadrovskom popunjavanju sektora zdravstva, sa 25,3% nemedicinskog osoblja u ukupnom broju zaposlenih u zdravstvu 2008. godine. Iako je taj procenat sličan onome u susjednim zemljama (npr. procenat nemedicinskog osoblja u Srbiji bio je 26% 2007. godine¹²⁹), a i smanjen je za 3,5% u odnosu na 1991. godinu, čini se da je došlo do blagog rasta procenta nemedicinskog osoblja (za 0,6% u odnosu na 2003. godinu), tako da taj procenat ostaje prilično visok. Osim toga, koeficijent broja ljekara na 100.000 stanovnika u Crnoj Gori (204,5) još uvijek je značajno ispod koeficijenta zemalja EU (321).¹³⁰ Procenat nemedicinskog osoblja može se još smanjiti putem optimizacije rukovođenja i

¹²⁷ 2010. godine: 168,51 miliona eura, ili 14,37% ukupnih tekućih rashoda i budžetskih sredstava opredijeljeno je za finansiranje javnog zdravstva, zdravstvene zaštite nezaposlenih osoba i finansiranje javnih zdravstvenih institucija ili institucija čiji osiguranici imaju pravo na zdravstvenu zaštitu na primarnom, sekundarnom i tercijarnom nivou, kao i na finansiranje aktivnosti Instituta za javno zdravlje, Agencije za lijekove i medicinsku opremu i Udruženje ljekara i farmaceuta. (Obrazloženje budžeta za 2010. godinu)

¹²⁸ Ocjena integriteta zdravstvenog sistema u Crnoj Gori, 2011, UNDP, SZO i Ministarstvo zdravlja

¹²⁹ MONTENEGRO: After the Crisis: Towards a Smaller and More Efficient Government, Public Expenditure and Institutional Review, Main Report, World Bank, October 2011, p.86 (CRNA GORA: Nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj vladi, Pregled javne potrošnje i institucija, Glavni izvještaj, Svjetska banka, oktobar 2011)

¹³⁰ Master plan za razvoj zdravstva u Crnoj Gori 2010–2013, str.19

većeg obima korišćenja informaciono-komunikacionih tehnologija (Tabela 4.6).

Tabela 4.6 Zdravstveni radnici (medicinsko i ostalo osoblje) 1991, 2003. i 2008. godine

Profil	1991.	2003.	2008.	2010.
Ljekari i ljekari specijalisti	917	1.139	1.312	1344
Stomatolozi	275	265	98	30
Farmaceuti	120	103	99	91
Ostali				
Svi zdravstveni radnici i saradnici	3.485	5.464	5.405	5134
Administrativno i tehničko osoblje	1.961	1.787	1.826	1607
Svi zaposleni u zdravstvu	6.815	7.251	7.231	6741
% administrativnog i tehničkog osoblja u ukupnom broju zaposlenih u zdravstvu	28,77%	24,64%	25,25%	23,8%

Izvor: Tabela br 2. iz Master plana za razvoj zdravstva u Crnoj Gori 2010–2013, str.19

Ograničen kapacitet instituta porodičnog ljekara. Napredak u preorjentisanju zdravstvenog sistema s dominacije bolničkog liječenja na model primarne zaštite s porodičnim ljekarom još uvijek se sporo odvija. Izabrani ljekar nije uvijek dostupan, a pošto su oni „čuvari sistema“ koji daju upute za specijalističke preglede, dešava se da često dolazi do odlaganja zakazivanja specijalističkih pregleda. Kada pacijentu bude određeno liječenje i mora da nastavi s odlascima kod ljekara specijaliste, ponovo bi trebalo da se javi svom porodičnom ljekaru da dobije novi uput, čak i u nekim hitnim situacijama. Pojedini ispitanici su izjavili da se mora pribjegavati „vezama“, mitu kako bi skratili vrijeme čekanja ili se obratiti privatnim klinikama. Nema čvrstih pokazatelja da je došlo do značajnog povećanja kvaliteta, pristupa, blagovremenosti i lepezi usluga vezano za uvođenje instituta porodičnog ljekara. Ipak, ranije spomenuto istraživanje potvrđuje da je dosadašnja reforma zdravstvene zaštite doprinijela ostvarenju kvalitetnijeg odnosa s ljekarom (61,6%) i da je uticala na skraćivanje vremena čekanja na pregled (53,5%). Takođe, da je smanjila čekanje u redovima (18,6%) i omogućila bolje praćenje pacijenata (16,0%).

Cilj smanjenja pritiska na sekundarni i tercijarni nivo zdravstvene zaštite i pružanje 85% zdravstvenih usluga na primarnom nivou još nije ostvaren. Domovi zdravlja imaju ograničene kadrovske kapacitete u smislu broja ljekara i njihovih kompetencija, tako da se veliki broj pacijenata upućuje na sekundarni, čak i tercijarni nivo zdravstvene zaštite. Sekundarni i tercijarni nivou su pretrpani i ne mogu pružiti odgovarajuće liječenje kada je potrebno.

Svakog ponedjeljka zakazujem pregled kod mog izabranog ljekara jer ne znam kad ću da se razbolim. Nemoguće je zakazati pregled telefonom jer se danima ne javljaju na telefon. Kada je izabrani ljekar odsutan, niko drugi ne želi da prihvati njegovog pacijenta na pregled.

Izvor: Ministarstvo zdravlja. 2011. Istraživanje integriteta u zdravstvu Crne Gore. Podgorica.

Ograničen i neujednačen pristup osnovnim usugama zdravstvene zaštite za socijano isključene kategorije stanovništva. Da bi se postigli održivi i djelotvorni rezultati na polju ljudskog kapitala, sve društvene grupe, kao što su starije osobe, nezaposleni, osobe s niskim nivoom prihoda, etničke manjine i osobe s invaliditetom, moraju imati pristup kvalitetnim uslugama zdravstvene zaštite. Iako oko 20% prihoda FZO potiče iz opredijeljenih sredstava iz budžeta, od čega jedan dio predstavljaju namjenska sredstva za pokrivanje zdravstvenog osiguranja određenih marginalizovanih grupa stanovništva (nezaposleni, korisnici socijalnih davanja ili raseljena lica), te društveno isključene grupe suočavaju se sa značajnim preprekama u pristupu zdravstvenoj zaštiti.

Romi, na primjer, pokazuju lošije zdravstvene indikatore u poređenju s ostalim kategorijama stanovništva, budući da su izloženi nizu nepovoljnih strukturnih faktora koji utiču na zdravlje, kao što su siromaštvo, neodgovarajuće obrazovanje i nizak nivo socijalne integracije. Većina Roma živi u malim, kompaktnim naseljima s lošim uslovima stanovanja, često i bez osnovnih sanitarnih uslova, što doprinosi njihovom lošijem zdravstvenom stanju. Pristup zdravstvenoj zaštiti im je otežan činjenicom da mnogi od njih ne posjeduju dokumenta i da njihov zakonski status u Crnoj Gori ostaje neutvrđen. Postoje i izražene predrasude i stereotipi kod pružalaca usluga zdravstvene zaštite koji stvaraju barijere za Rome.

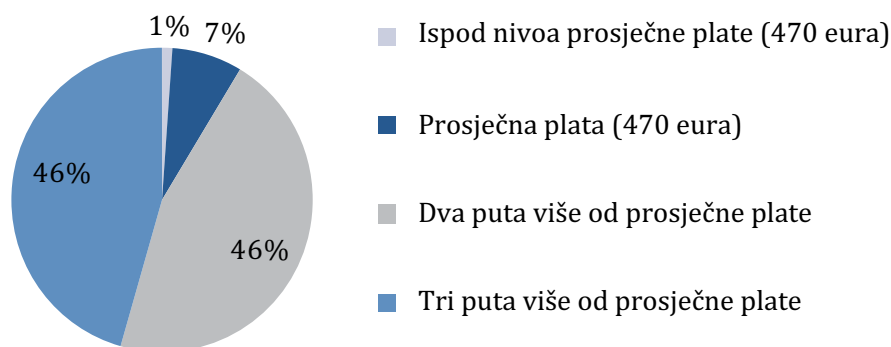

Široko rasprostranjena neformalna plaćanja u sistemu zdravstvene zaštite. Tokom proteklih decenija plate zaposlenih su stalno održavane na ne baš visokom nivou što je potaklo korupciju na svim nivoima. Nivoi naknada za medicinske radnike relativno su niski. Takve relativno niske plate zdravstvenih radnika uticale su na vrijednosti, uvjerenja i poštovanje opšte javnosti prema medicinskom osoblju. Izgleda da su neformalna plaćanja u sektoru zdravstva postala prilično raširena pojava i dešavaju se na nekoliko načina, a opstaju iz više razloga. Variraju od naknadnog poklona (npr. za dobro obavljenju hiruršku intervenciju) do nenovčanih i prethodnih novčanih plaćanja (npr. da se zakaže raniji pregled kod ljekara specijaliste).

Mnogi građani Crne Gore doživljavaju praksu neformalnih plaćanja i poklona kao nezvanične naknade za korisnike koje se daju zdravstvenim radnicima za zvanično besplatne usluge. Rasprostranjena pojava neformalnih plaćanja podriiva povjerenje javnosti u zdravstveni sistem, a ima i negativan uticaj na efektivnost i efikasnost. Takva plaćanja podstiču postojanje nezvanične privatne prakse u javnim ustanovama i preusmjeravanje pacijenata od javnog ka privatnom sektoru, što nekad rezultira radom nakon radnog vremena i nelegalnim profitom koji se generiše iz javnih resursa. Takođe, ovakva praksa dodatno diskriminiše najugroženije strukture stanovništva koji ne mogu priuštiti poklon ili mito da bi sebi obezbijedili adekvatnu zdravstvenu zaštitu.

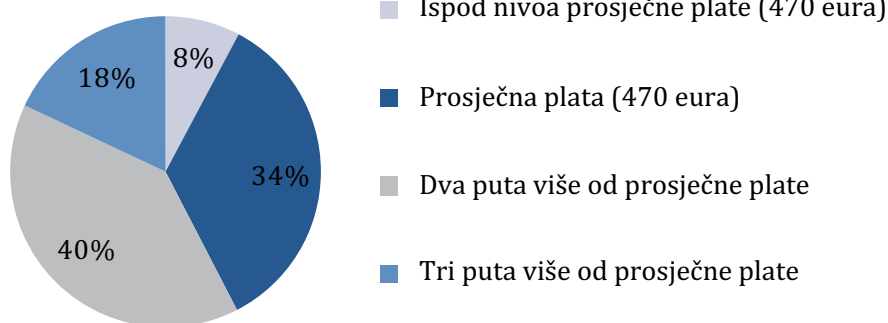
Neformalna plaćanja i pokloni postali su dio kulture i široko su prihvaćeni kao uobičajena praksa. Kao rezultat toga, privatna plaćanja „iz džepa“ predstavljaju značajan procenat ukupnih izdvajanja za zdravstvo. Više od polovine ispitanika obuhvaćenih istraživanjem Ministarstva zdravlja navelo je da su dali novac/poklon u zamjenu za usluge, s naknadom koja se kreće od 112 eura za hirurge do 30 eura za medicinske sestre. Gotovo isti procenat ljekara (49%) naveo je da su primili poklon/novac; 42,2% ispitanika navelo je da su osjećali zahvalnost i da su imali druga očekivanja kada su davali novac/poklone¹³¹. Jedno potencijalno rješenje za ovaj problem jeste povećanje plata zdravstvenim radnicima. Ogromna većina ispitanika obuhvaćenih istraživanjem UNDP iz 2011. godine smatra da prosječna plata ljekara i medicinskog osoblja treba da bude najmanje dvaput, čak i triput veća od prosječne plate u zemlji (grafikoni 4.2 i 4.3).

Grafikon 4.2 Kolike bi trebalo da budu mjesečne zarade ljekara?

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011.

Grafikon 4.3 Kolike bi trebalo da budu mjesečne zarade medicinskog osoblja (izuzev ljekara)?

Izvor: Kvantitativno istraživanje, 2011.

131 Izvor: Ocjena integriteta zdravstvenog sistema u Crnoj Gori, 2011, UNDP, SZO i Ministarstvo zdravlja

Neformalna plaćanja u sistemu zdravstva podrivaju sisteme zvaničnih plaćanja, opštost, dostupnost i pravičnost sistema zdravstvene zaštite, pa otuda imaju negativan uticaj na ljudski kapital u Crnoj Gori. Ukoliko se djelotvorno ne riješi pitanje neformalnih plaćanja, ona se mogu perpetuirati i institucionalizovati kao norme i vrijednosti zajednice pri čemu će pojedinci i dalje nastaviti da zaobilaze zvanične kanale time što će pribjegavati vezama, plaćanju naknada, protivuslugama.

Kapacitet ljekara i ostalih zdravstvenih radnika. Medicinski fakulteti otvarani su u brojnim gradovima širom bivše Jugoslavije, pa na kraju i u Podgorici što je pomoglo u stvaranju kadrova ljekara i medicinskih sestara u Crnoj Gori. Kao što se to često dešava kod osnivanja novih visokoškolskih ustanova, ti fakulteti nijesu bili u stanju da pruže obuku onog nivoa koja postoji u medicinskim ustanovama velike vidljivosti u naučnom svijetu. Budući da je Crna Gora mala zemlja, ljekari nemaju uvijek mogućnosti da unapređuju svoje vještine na većem broju pacijenata. Zbog toga, studenti medicine nemaju mogućnost da vide oboljele od brojnih oboljenja i nauče kako da ih liječe u praksi. Istovremeno, izuzetno je skupo finansiranje medicinskog fakulteta, možda čak i veće nego što bi iznosilo plaćaje školarina određenom broju ljekara specijalista koji bi sticali medicinska zvanja u inostranstvu. Preporučljivo je ispitati da li je djelotvornije dati stipendije ili plaćati finansijski zahtjevni fakultet sa svim potrebnim stručnim osobljem i materijalnim sredstvima u Crnoj Gori.

Izgradnja ljudskog kapitala putem reformi zdravstvene zaštite: Što se može uraditi?

Budući da pružanje zdravstvenih usluga utiče na nivo ljudskog kapitala u zemlji, postoji potreba da se preispita obim i priroda intervencija javnih politika u sektoru zdravstva, utvrde konkretni elementi socijalističkog sistema zdravstvene zaštite koje treba sačuvati i razviju nove strategije i pristupi koji će služiti potrebama ljudskog kapitala u XXI vijeku. Sledeće sugestije se mogu uzeti u obzir prilikom razmatranja daljeg povećanja efektivnosti i efikasnosti sektora zdravstva i unapređenja njegovog pozitivnog uticaja na ljudski kapital zemlje:

Unaprijediti kapacitet sistema da razvija i sprovodi javne politike i programe zasnovane na jasnim pokazateljima i usmjerene na rezultate, te ujedno usaglašene s modelima zdravstvene zaštite u EU. Treba osnažiti kapacitete Ministarstva zdravlja i lokalnih organa za osmišljavanje, realizaciju i evaluaciju zdravstvenih politika i programa u pravcu unapređenja ljudskog kapitala zemlje. Donosiocima odluka treba redovno stavljati na raspolaganje odgovarajuća saznanja i analize zdravstvenog stanja stanovništva i njegovih osnovnih determinanti razdvojenih po kategorijama stanovništva. Treba detaljno ispitati zdravstvene implikacije svih važnih javnih politika, prijedloga i alternativa s uticajem na zdravlje i zdravstvenim determinantama. Da bi se olakšalo istraživanje i analiza podataka, treba razviti čvrste baze podataka radi praćenja trendova u zdravlju stanovništva i njihove uzročne zdravstvene determinante i učiniti ih lako dostupnima podjednako i donosiocima odluka i opštoj javnosti.

Treba osnažiti kapacitete MZ i lokalnih organa za osmišljavanje, realizaciju i evaluaciju zdravstvenih politika i programa u pravcu unapređenja ljudskog kapitala zemlje. Treba detaljno ispitati zdravstvene implikacije svih važnijih javnih politika, prijedloga i alternativa. Neophodno je definisati uslove za proklamovanje zdravlja kao osnova sveopšteg razvoja, da bi se svi društveni segmenti uključili u realizaciju politike „Zdravlje za sve“. Osnovna pretpostavka ovakvom razvoju je implementacija strateških dokumenata i realizacija akcionih planova nastalih kao rezultat angažovanja više društvenih sektora.

Realizacijom projekta integrisanog informacionog sistema zdravstva planirano je da se pokrije cijeli sistem i tako omogući efikasnost u radu, unaprijedi nivo kvaliteta usluge ali i da se obezbjede značajne uštede kako za sistem tako i za korisnike. Pored ovoga, ovakav sistem generiše analitičko-instraživačku bazu koja treba da omogući praćenje trendova zdravlja stanovništva i zdravstvenih determinanti kao i faktora rizika neophodnih za vođenje zdravstvene politike. Na ovaj način moguće je uraditi kvalitetnu evaluaciju programa sistema zdravstva, u smislu njihove operativne efektivnosti, efikasnosti i isplativosti radi izbora najefikasnijih i najefektivnijih zdravstvenih usluga.

Započeti procesi akreditacije zdravstvenih institucija, kao i definisanje standarda i normativa usluga u javnom zdravstvenom sistemu i licenciranje pružalaca usluga u zdravstvu mogu da značajno utiču na unapređenje kvaliteta, jednakosti, dostupnosti i pristupačnosti zdravstvene zaštite.

U narednom periodu treba nastaviti s dobrom praksom prioritetizacije primarne zdravstvene zaštite, koji naglasak stavlja na porodičnu medicinu. Izabrani doktori (specijalisti porodične medicine) treba da budu „čuvari“ ostatka zdravstvenog sistema, te da svoju funkciju obavljaju vodeći računa o najboljem interesu pacijenata. Sistem pružanja zdravstvenih usluga treba da ima

preventivu i primarnu zaštitu kao bazične principe na kojima se razvija, te da povećava efikasnost bolnica uspostavljanjem infrastrukture, opreme, kadrova i standarda usluge koji važe na čitavoj teritoriji zemlje.

Naglasak na finansijskoj održivosti i unapređenju efektivnosti i efikasnosti korišćenja resursa davanjem više moći odlučivanja lokalnim nadležnim organima i bolnicama. Neophodno je nastaviti s povećanjem efikasnosti i održivosti izdvajanja za zdravstvenu zaštitu i nastaviti s prebacivanjem finansiranja zdravstva sa sistema zasnovanog na ulaznim vrijednostima ka sistemu zasnovanom na izlaznim vrijednostima na nivou primarne, sekundarne i tercijarne zdravstvene zaštite. Jedan fleksibilniji sistem finansiranja, koji nije više utemeljen na striktnim normama zasnovanim na ulaznim vrijednostima, prerasporedio bi kapacitete pružalaca usluga i unaprijedio efikasnost.¹³² Prelaz ka budžetiranju zasnovanom na rezultatima može biti dugotrajan proces, ali ga vrijedi uraditi jer će to promijeniti način razmišljanja donosilaca odluka u MZ, FZO i lokalnim nadležnim organima. Budžetiranje zasnovano na rezultatima povećava transparentnost i odgovornost jer će građani biti svjesniji ciljeva MZ i zahtijevaće rezultate zdravstvenih politika i programa vlade. Važno je održati u fokusu participatorne procese u razradi javnih politika i naglašavati participatorno budžetiranje koje će ostaviti više prostora za NVO i javnost u određivanju prioriteta javne potrošnje na centralnom i lokalnom nivou, što će na kraju krajeva voditi ostvarenju ciljeva razvoja ljudskog kapitala.

Kada bi pacijenti vraćali ljekove koje nijesu iskoristili, budžet bi bio mnogo bolji.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine. Diskusija u fokus grupi zaposlenih iz Nikšića i Berana

Razvoj novog modela finansiranja može se povezati s davanjem veće rukovodne i budžetske autonomije bolnicama i Fondu zdravstvenog osiguranja, kao i određivanjem klasifikacionih medoda plaćanja da bi se obezbijedila efikasnost stitema. Neophodno je osnažiti vještine i kapacitete rukovodstva i opremiti rukovodne kadrove ovih organizacija neophodnim vještinama planiranja, budžetiranja i računovodstva. Lokalne zdravstvene uprave treba da razviju vještine vođenja svojih knjigovodstvenih računa u skladu sa standardima. Nedostatak kompetentnog rukovođenja javnom potrošnjom može dovesti do toga da lokalni organi nagomilavaju dugove, što bi vodilo njihovoj nemogućnosti da djelotvorno pružaju usluge zdravstvene zaštite. Mogu se revidirati načini zapošljavanja kadrova, sistemi obuke i kadrovske prakse da bi se privukli i zadržali djelotvorni i motivisani rukovodioci. Rukovodeće kadrove u zdravstvu treba zapošljavati i omogućavati njihovo unapređenje na osnovu zasluga. Može se pripremiti i organizovati posebna obuka o tome kako rukovoditi zdravstvenim ustanovama na osnovu iskustava zemalja EU.

U budućnosti, kada se institucionalizuje sistem zasnovan na izlaznim rezultatima, moglo bi biti korisno istražiti mogućnost uvođenja nekih organizacionih podsticaja tako da se budžeti mogu mijenjati zavisno od kvaliteta i kvantiteta pruženih usluga. Od pružalaca usluga zdravstvene zaštite može se zahtijevati i sistematskije izvještavanje o rezultatima rada, rangiranje i drugi instrumenti za praćenje.

Postoji mogućnost da se opseg usluga koje se finansiraju preko FZO vremenom poveća što se može pripisati napredovanju medicinske tehnologije, većoj svijesti javnosti i povećanoj tražnji za pristupom inovacijama na polju zdravstvene zaštite i drugim faktorima. Pružaoci usluga zdravstvene zaštite, koji nauče nove procedure i prođu sofisticiraniju obuku mogu zagovarati potrebu da FZO pokriva nove usluge. Treba rješavati i izazove kao što je osiguravanje dostupnosti neophodnih materijala za laboratorije da bi se mogli sprovesti potrebni testovi.

„Strategije koje imaju za cilj smanjenje konzumiranja soli među čitavim stanovništvom izuzetno su troškovno efikasne i poboljšavaju opšte zdravstveno stanje stanovništva. Kod gotovo svih populacija pretjeran je unos soli. S obzirom na negativan uticaj prekomjernog konzumiranja soli na zdravlje, a pogotov na visok krvni pritisak i kardiovaskularna oboljenja, sve zemlje treba hitno da realizuju javne politike za smanjenje unosa soli putem ishrane među cjelokupnim stanovništvom.”

Izvor: Smanjenje unosa soli kod stanovništva, Izvještaj SZO Foruma održanog 2006. u Parizu, Francuska

Promovisanje zdravlja i prevenciju odrediti za prioritete. Promovisanje zdravlja jeste važan temelj modernog pristupa javnom zdravlju, kojim se teži ne samo zaštititi zdravlja i prevenciji bolesti, već i aktivnom unapređenju zdravlja pojedinaca i cjelokupnog stanovništva, a time i samog ljudskog kapitala. Dostupni podaci o pušenju kod muškaraca, recimo, ukazuju

¹³² MONTENEGRO: After the Crisis: Towards a Smaller and More Efficient Government, Public Expenditure and Institutional Review, Main Report, World Bank, October 2011, str.82 (CRNA GORA: Nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj vladi, Pregled javne potrošnje i institucija, Glavni izvještaj, Svjetska banka, oktobar 2011)

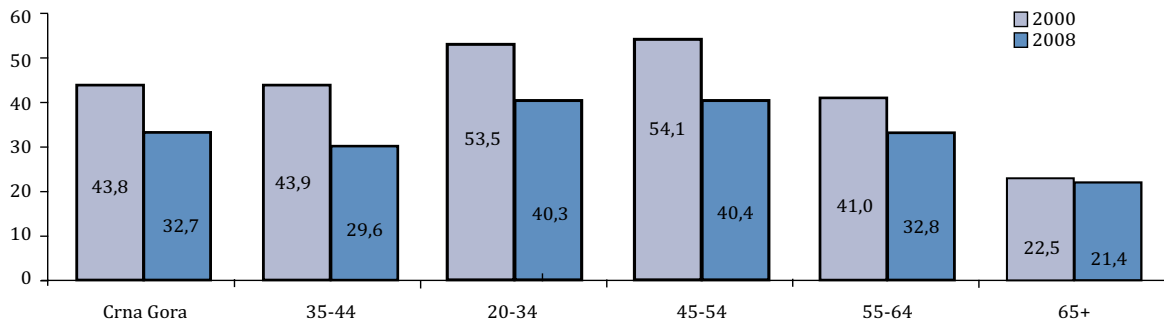
na to da se radi o veoma preovladavajućem rizičnom ponašanju i ukorijenjenoj zavisnosti, sa stopama preko 40% u Crnoj Gori. Da bi se unaprijedio ljudski kapital zemlje na duže staze, neophodno je za prioritete odrediti ciljeve promovisanja zdravlja, prevencije bolesti i profilakse koji često ostaju van osnovnog fokusa zdravstvenih reformi. Prevencija bolesti radije nego kurativni pristup mogla bi da smanji izdatke sektora zdravstva i pruži mogućnost da sistem svima bolje služi, čime se čuvaju prednosti socijalističkog sistema i pružajući opcije privatnom sektoru da proširi mogućnosti građana da vode zdrave i dugotrajne živote. Ispitanici obuhvaćeni istraživanjem koje je 2011. sproveo UNDP veoma su hvalili uobičajenu praksu redovnih kontrola koja se sprovodila u Jugoslaviji, kao i upućivanje radnika u odmarališta.

Promjena davno uspostavljenih obrazaca pojedinačnog i društvenog ponašanja jeste dugotrajan proces koji se može uspješno mijenjati samo ako se realizuje niz dobro koordiniranih mjera kojima se jača javna svijest i gradi institucionalni kapacitet i nacionalna posvećenost promovisanju zdravlja. Promjene javnih politika, zakona, poreza, kao i kampanje podizanja nivoa svijesti treba iskoordinirati radi postizanja maksimalnog uticaja.

Neke od promjena mogu uključivati takozvane „poreze na grijeh“ za konzumiranje alkohola i duvana, aktivnosti promovisanja zdravlja u oblasti prenosivih bolesti, prvenstveno HIV/AIDS, kao i programe o alkoholu i duvanu, sa školama u žiži interesovanja i podizanje javne svijesti o značaju dobre ishrane, fizičke aktivnosti i vitamina. U školama se mogu sprovoditi ciljane aktivnosti podizanja javne svijesti kojima se učenici edukuju o tome kako da čitaju etikete na hrani i utvrde, a samim tim, i izbjegavaju nezdrave stvari s visokim sadržajem šećera, soli i/ili masnoća.

Ponašanje stanovništva Crne Gore globalno nije u skladu sa zdravljem, ali se prepoznaju promjene kao rezultat djelovanja mjera i aktivnosti na promociji zdravlja. U 2008. godini prevalenca pušenja (Grafikon 6) spuštena je s vrijednosti od 42,9% u ukupnoj populaciji na 32,8% (isto istraživanje, 2008. godine). U navedenom periodu zabilježano je smanjenje vrijednosti prevalencije pušenja u svim starosnim kategorijama.

Grafikon 6. Prevalencija pušenja među odraslima, po starosnim grupama, Crna Gora, 2000. u odnosu na 2008. (%)

Izvor: LSMS istraživanje – Nacionalna zdravstvena anketa 2004. godine

Vrijednost prevalencije pušenja među mladima je, takođe, smanjena (Tabela 6), takođe eksperimentisanje sa duvanom, kao i izloženost mladih pogubnom uticaju duvanskog dima u 2008. godini u odnosu na 2004. godinu (Globalno istraživanje o potrošnji duvana među mladima - GYTS, SZO).

Tabela 6: Prevalenca pušenja kod učenika u Crnoj Gori (starosti od 13 do 15 godina)

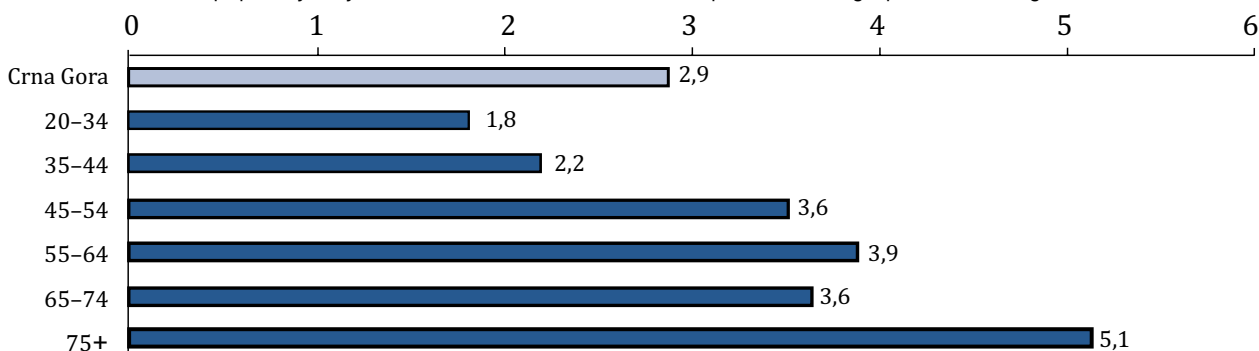
Prevalenca	2004.			2008.		
	Ukupno	Dječaka	Djevojčica	Ukupno	Dječaka	Djevojčica
Ikada pušili cigarete	35,9%	35,9%	38,9 %	31,3%	30,7%	31,9%
Prvi put pušili prije 10. godine	46,0%	46,0%	54,8%	39,6%	40,6%	38,8%
Stalni pušači cigareta	5,6%	5,6 %	6,0%	5,1%	5,7%	4,4%
Stalni korisnici drugih duvanskih proizvoda	4,1%	4,1%	4,1%	3,6%	3,7%	3,5%
Nepušači koji smatraju da će početi da puše sljedeće godine	18,2%	18,2%	19,9%	16,0%	15,7%	16,5%

Izvor: Izvještaj o rezultatima GYTS-a u Crnoj Gori, 2008.

Nacionalna zdravstvena anketa stanovništva pokazuje da je udio stanovnika Crne Gore koji povremeno piju bio znatno veći 2000 (26,7%) nego 2008. godine (22,2%). Istraživanje je, takođe, pokazalo da je slična zastupljenost svakodnevnih korisnika alkoholnih pića u navedenim godinama, uglavnom, kao posljedica ustaljene navike konzumiranja alkohola uz obroke (oko 3% odraslih pili su alkohol svakog dana i to 0,4% žena i 5,6% muškaraca). Sa starenjem povećava se broj konzumenata alkohola i najviše ih ima u najstarijoj populacionoj grupi (Grafikon 7).

Grafikon 7. Odrasla populacija koja svakodnevno konzumira alkohol, po starosnim grupama, 2008. godina

Izvor: LSMS istraživanje Nacionalna zdravstvena anketa stanovništva 2008.

U 2009. godini (posljednoj za koju imamo podatke zbog već navedenih razloga registrovanja podataka o umiranju stanovništva), prema podacima dostavljenim Institutu za javno zdravlje, bilo je ukupno pet smrtnih slučajeva uzrokovanih mentalnim poremećajima i poremećajima ponašanja usljed upotrebe psihoaktivnih supstanci (F10-F19). U strukturi ukupnog mortaliteta učešće umiranja prouzrokovano mentalnim poremećajima i poremećajima ponašanja iznosilo je oko 8%.

Indikator „potražnja za tretmanom bolesti zavisnosti“ podrazumijeva organizaciju i prikupljanje podataka iz bolničkih i vanbolničkih, institucionalnih i vaninstitucionalnih centara za tretman zavisnosti o drogama, o klijentima koji započinju tretman i o klijentima koji su već na tretmanu (Tabela 7). Trenutno je u toku je uvođenje registra korisnika droga u zdravstvene ustanove, što bi omogućilo dosljednu i preciznu evidenciju.

Tabela 7. Pacijenti liječeni usljed upotrebe droga u Crnoj Gori u 2007, 2008. i 2009. godine

Godina	Broj posjeta			Stopa na 1000 stanovnika
	Vanbolničke službe	Bolničke službe	Ukupno	
2007.	420	204	603	0,96
2008.	328	197	525	0,83
2009.	388	160	548	0,87
2010.	296	98	394	0,63

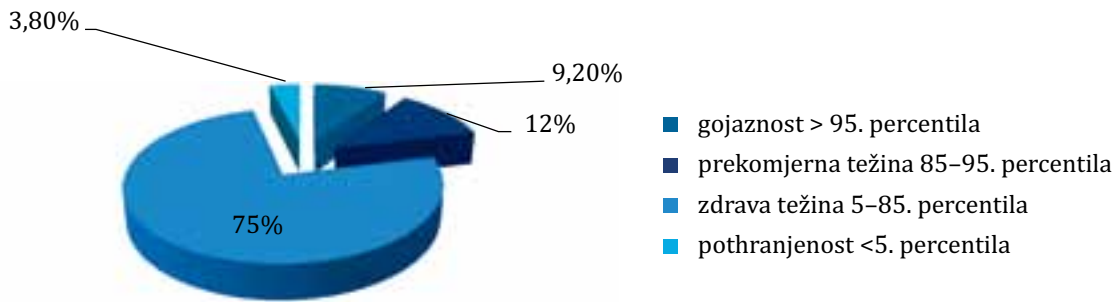
Izvor: LSMS istraživanje: Nacionalna zdravstvena anketa stanovništva 2008.

Prema podacima Nacionalne zdravstvene ankete stanovništva, 2008. godine djeca i adolescenti u Crnoj Gori provodili su svoje slobodno vrijeme najvećim dijelom s drugom djecom i prijateljima, u igranju društvenih igara (šah, karte, itd.), s učestalošću od 71%, u bavljenju timskim sportovima (fudbal, košarka, odbojka, itd.) s učestalošću od 22,6%, zatim u obavljanju svakodnevnih kućnih poslova ili radu na otvorenom (19,1%), pojedinačnim sportovima (8,7%) i šetanju svojih kućnih ljubimaca (7,3%).

Blizu jedno od troje djece uzrasta 7–14 godina (30,8%) izjavilo je da upražnjava fizičku aktivnost van škole najmanje dva puta nedjeljno, kao što je to činilo više od jednog od četiri adolescenta uzrasta 15–19 godina. Djeca i adolescenti u Crnoj Gori uzrasta 7–19 godina provode u prosjeku 2,5 sati dnevno gledajući TV, kompakt-diskove ili video-kasete školskim danima, kao i 3,6 sati dnevno tokom vikenda. U prosjeku djeca provode 1,5 sati dnevno ispred kompjutera.

Prema podacima pomenute Nacionalne zdravstvene ankete stanovništva Crne Gore (2008), tri četvrtine djece i adolescenata uzrasta 7–19 godina u Crnoj Gori imalo je normalnu težinu (Grafikon 8). Rezultati ankete pokazali su da je u odnosu na BMI 3,8% djece bilo pothranjeno, dok je ukupno 21,2% imalo prekomjernu težinu, odnosno bilo gojazno (najviše u odnosu na sva prethodna istraživanja uhranjenosti djece). Procenat gojazne djece školskog uzrasta dosta je visok i zahtijeva kontinuirano praćenje uhranjenosti i edukaciju u vezi sa pravilnom ishranom.

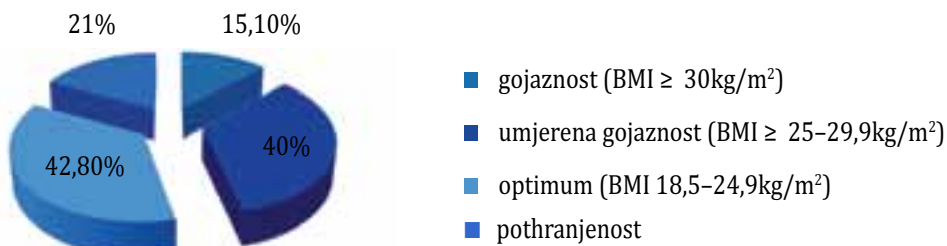
Grafikon 8. Djeca i adolescenti uzrasta 7–19 godina prema stanju uhranjenosti, Crna Gora 2008. godina.

Izvor: LSMS istraživanje- Nacionalna zdravstvena anketa stanovništva, 2008.

Rezultati Nacionalne zdravstvene ankete stanovništva Crne Gore iz 2008. godine pokazuju da je u proteklih osam godina došlo do daljeg porasta prevalencije prekomjerne tjelesne mase u ukupnoj populaciji Crne Gore. Naime, u 2008. godini prevalenca osoba čija je tjelesna masa prekomjerna iznosila je 40% (32,2% žene i 48,4% muškarci) dok je prevalenca gojaznih osoba iznosila 15,1% (14,5% žene i 15,8% muškarci). Ovo znači da 55,1% odraslih osoba u Crnoj Gori (46,7% žena i 64,2% muškaraca) ima neku formu prekomjerne tjelesne mase što predstavlja zabrinjavajući podatak (Grafikon 9).

Grafikon 9. Vrijednosti uhranjenosti odraslog stanovništva u Crnoj Gori

Izvor: LSMS istraživanje- Nacionalna zdravstvena anketa stanovništva, 2008.

Postojeće aktivnosti promocije zdravlja u oblasti prenosivih bolesti, prvenstveno HIV/AIDS-a, kao i programa o alkoholu i duvanu, sa školama kao mjestima realizacije od posebnog interesovanja, zatim podizanje javne svijesti o značaju dobre ishrane, fizičke aktivnosti i sl. – treba i dalje unapređivati. U školama se mogu sprovesti ciljane aktivnosti podizanja javne svijesti kojima se edukuju učenici o tome kako da čitaju etikete na hrani da utvrde i izbjegavaju nezdrave stvari s visokim sadržajem šećera, soli i/ili masnoća. Gojaznost se prepoznaje kao zdravstveni problem u Crnoj Gori i ovakve intervencije mogle bi da budu djelotvorna strategija za njeno rješavanje. Treba nastaviti već uspostavljenu praksu sistematskih pregleda mlađe djece školskog uzrasta, kao i pojedinaca zaposlenih u određenim profesijama.

Naša djeca se sve manje kreću, jedu nezdravu hranu. Ali to je sistemski program, morate uvesti programe koje djecu tjeraju da se kreću, zdravo se hrane. U škole je uveden predmet Zdravi stilovi života, mada je moje lično mišljenje da djeca već od prvog razreda uče o zdravom načinu života. Ne znam da li u regionu ima slučaja da je u škole ušao taj predmet. Ali to nije dovoljno, imamo puno dokaza da se navike ne mogu promijeniti znanjem. Djeca neće da idu na fizičko, kratko traje, treba se svući, njih je puno na malom prostoru, naša škola je sve više zatrpana časovima i sve je manje vremena da se kreću. Sjede po sedam časova, preopterećeni su nastavom, previše teoretskog znanja koje im možda neće ni trebati u životu. Djeca treba da idu samo u jednu smjenu, da tamo imaju zdrav obrok, da kad odu kući mogu s roditeljima da provedu vrijeme. Za ljude koji rade u sjedećem položaju, savjetuje se da neko vrijeme provode u šetnji.

Ekspertski intervju – doc. dr Boban Mugoša, dir. Instituta za Javno zdravlje Crne Gore

Promjena davno uspostavljenih obrazaca pojedinačnog i društvenog ponašanja jeste dugotrajan proces koji se može uspješno mijenjati samo ako se realizuje niz dobro koordiniranih mjera kojima se jača javna svijest i gradi institucionalni kapacitet i nacionalna posvećenost promovisanju zdravlja. Promjene javnih politika, definisanje strateških dokumenata, zakona, poreza, treba iskoordinisati radi postizanja maksimalnog uticaja na zdravlje. Navedene mjere nijesu ingerencija sektora zdravstva, ali se, vrlo često, iz ovih sektora inicira njihovo definisanje, da bi i normativna akta, kao podržavajući faktori pozitivno detriminirali zdravlje. Vrlo je značajno raditi na organizacionim strategijama vaspitanja za zdravlje, u prvom redu kroz sprovođenje kampanja za podizanje nivoa svijesti populacije o uticaju ponašanja na zdravlje.

Osigurati pravičnost pristupa kvalitetnoj zdravstvenoj zaštiti

U Crnoj Gori opstaju nejednakosti u pogledu zdravlja uprkos stalnom povećanju opredijeljenih sredstava za zdravstvo. Društveno isključene grupe suočavaju se s višestrukim i raznorodnim preprekama u pristupu zdravstvenoj zaštiti. Ruralno stanovništvo, na primjer, suočava se s nizom izazova povezanih s nižom gustoćom naseljenosti, većim putnim udaljenostima koje prevaljuju korisnici i pružaoce usluga i nepostojanjem ekonomije obima za pružaoce usluga zdravstvene zaštite. Romi, Aškalijski i Egipćani suočavaju se s izazovima povezanim s neposjedovanjem ličnih dokumenata koja bi potvrdila njihov zakonski status i, nerijetko, predrasudama zdravstvenih radnika. Kako se različite grupe suočavaju s drugačijim barijerama, neophodno je utvrditi, pratiti i uklanjati takve barijere, olakšavajući pristup osnovnim uslugama svima.

Roditelji dvogodišnjeg Igora Kovačevića iz Bara tek su jedna od mnogih porodica koje su uz podršku medija i građana prikupile novac kako bi stigli do čuvenih međunarodnih zdravstvenih institucija za određene bolesti. Prije njega, uporne majke Jovane, Andree i Sare sa Cetinja uz podršku crnogorskih građana prikupile su sredstva za liječenje u Moskvi. Upućivanje osiguranika na liječenje van Crne Gore odobrava se na prijedlog konzilijuma ljekara Kliničkog centra Crne Gore. Međutim, spor i često rigorozan odabir predstavlja prepreku. Istovremeno, takvi slučajevi motivišu građane na djelovanje, a ujedno smanjuju nivo povjerenja u javno zdravstveno osiguranje.

<http://www.vijesti.me/vijesti/niko-ne-zna-cega-mali-igor-boluje-clanak-74858>

<http://www.vijesti.me/vijesti/ivana-andrea-sara-utorak-putuju-liječenje-moskvu-clanak-36460>

Pravičnost se može promovirati uspostavljanjem medicinskih standarda za čitavu teritoriju države. Mehanizam akreditacije za pružaoce zdravstvenih usluga može osigurati zadovoljenje ovih minimalnih standarda opreme i brige. Mogu se utvrditi zdravstveni subjekti u oblastima s ograničenom pokrivenošću i pristupom, te se mogu realizovati dodatne mjere izgradnje kapaciteta kako bi se rješavale njihove specifične okolnosti. Može se obezbijediti dodatna podrška time što će se zahtijevati od osoba koje su završile školovanje za ljekare i medicinske sestre da određeni dio vremena provedu u službi u oblastima koje nijesu dovoljno pokriveno uslugama zdravstvene zaštite.

Ako se uvedu novi modeli djelimičnog plaćanja za odabrane usluge i uvedu/povećaju cijene za određene bolničke ili specijalističke usluge, dijagnostičke testove i lijekove, važno je razviti i konkretne programe podrške da bi se spriječilo dalje otuđenje društveno isključenih grupa.

Aspekt pravičnosti treba rješavati realizacijom djelotvorne strategije za borbu protiv korupcije u čitavom sistemu. Neka od temeljnih pitanja javnih politika koja treba rješavati jesu kako spriječiti da zdravstveni radnici koriste javne kapacitete za privatnu korist i da traže neformalna plaćanja i kako zadržati najbolje ljekare u javnom sektoru. Tokom 2011. godine pokrenuta je kampanja za suzbijanje korupcije, a pojedini ljekari i njihovi saradnici su uhapšeni. Treba snažno nastaviti s takvim intervencijama sa širokim uključivanjem i podrškom javnosti.

Istražiti mogućnosti privatnog osiguranja i privatnih pružalaca usluga

Država treba da nastavi s preuzimanjem primarne odgovornosti za osnovne usluge zdravstvene zaštite, za bolju pokrivenost i pristup za društveno isključene grupe koje su najizloženije rizicima po zdravlje. Ostali osnovni prioriteti države mogu da uključuju aktivnu prevenciju, vakcinaciju i profilaktičke servise.

Uključivanje privatnog sektora i u finansiranje i u pružanje zdravstvenih usluga treba dalje istražiti zbog potencijalnog povećanja efikasnosti i većih mogućnosti izbora koje se nude korisnicima usluga. Privatni sektor kliničkih usluga i dalje je ograničen zbog oslanjanja na plaćanje direktno iz džepa i nedovoljno razvijenog tržišta osiguranja, kao i zbog visokih ulaznih troškova. Tražnja je ograničena na urbana okruženja u kojima je i veća sposobnost plaćanja. Liberalizacija postojećeg pružanja usluga umnogome je ograničena na farmaceutski sektor i ambulantnu brigu. Iako nije preporučljiva privatizacija bolnica radi očuvanja društvene funkcije bolnica i osiguranja njihove dostupnosti za sve, treba podstaći diverzifikovaniji model pružanja zdravstvenih usluga s komponentama privatnog sektora. Može se istražiti mogućnost širenja privatne prakse u javnim ili privatnim kapacitetima, za šta je opet potrebna snažnija uloga države u licenciranju, akreditaciji i obezbjeđivanju kvaliteta.

Dva sektora, javni i privatni, treba povezati i upotrebiti na najkorisniji način. Tekuća reforma sektora zdravstva predviđa potpisivanje ugovora s privatnim pružiocima usluga da bi se u slučajevima kada neko ne može dobiti uslugu u javnim zdravstvenim ustanovama, osiguralo da je može dobiti kod privatnog pružaoца usluga, a da za to refundaciju dobije od FZO. Ostali pristupi mogu ispitati korišćenje direktnih plaćanja iz džepa kao vid djelimičnog plaćanja ili su-osiguranja – koje se plaća za usluge djelimično pokrivene zdravstvenim osiguranjem i osmišljene tako da destimulišu nepotrebnu konzumaciju usluga zdravstvene zaštite, ili u vidu cjelokupnog iznosa plaćenog gotovinski, od strane neosiguranih lica ili za usluge koje izlaze van paketa usluga pokrivenih osiguranjem. Privatno osiguranje može mobilisati dodatne resurse i na minimum svesti obim sive ekonomije u pružanju zdravstvenih usluga. Preporučljivo je promovisati dobrovoljno osiguranje da bi se povećao obuhvat i smanjio odvrćajući uticaj direktnih formalnih i neformalnih plaćanja iz džepa za pružene usluge. Širenje privatnog osiguranja može imati pozitivan uticaj na ljudski kapital u zemlji time što bi podstaklo poslodavce da kupuju planove za zdravstveno osiguranje svojih zaposlenih da bi ih održali zdravima.

Sprovođenje politika usmjerenih na povećanje stopa nataliteta. Tokom protekle dvije decenije stope nataliteta su u opadanju u Crnoj Gori. Iako je taj nepovoljan demografski trend preokrenut u periodu 2005–2007. godine, treba sprovesti dodatne mjere da bi se na duže staze održao postojeći nivo stanovništva. Niske stope nataliteta imaju značajan negativan uticaj na ljudski kapital u zemlji. Biće sve manje mladih odraslih osoba koje brinu o starijim članovima porodica i plaćaju doprinose socijalnim programima, radna snaga će biti starija i manje konkurentna, a praksa rađanja jednog ili dva djeteta može se institucionalizovati kao društvena norma na duži rok. Da bi se stvorili povoljni uslovi za parove da imaju više djece, može se realizovati niz intervencija koje uključuju unapređenje prava žena na polju zaštite zdravlja, posebno reproduktivna prava; obezbjeđivanje većih povlastica po osnovu porodijskog i roditeljskog odsustva predviđenih zakonom, kao što su mogućnost vođenja računa o djetetu kod kuće dok je još veoma malo; odjeća i hrana za djecu i direktni transferi porodicama s niskim primanjima koje imaju djecu; te unaprijeđena radna prava majki zaposlenih u privatnom sektoru. Dodatne mjere mogu uključivati povećanje broja ustanova za brigu o djeci po prihvatljivim cijenama i širenje vannastavnih aktivnosti.¹³³

Crnogorski zdravstveni sistem treba da osnaži svoj kapacitet da odgovori na izazove životne sredine. Crna Gora se 2009. godine nalazila na 154. mjestu u smislu emisija ugljen(IV)oksid (ugljendioksida (CO₂) po zemljama, proizvedeći 1,88 mil. tona (1,81 2008 godine), sa 2,80 tone po stanovniku i povećanjem od 4,3% od 2008. do 2009. godine.¹³⁴ Neophodno je voditi računa o faktorima životne sredine prilikom osmišljavanja i realizacije reformi u sektoru zdravstva.

Osnovni indikatori zagađenja vazduha su: SO₂, dim i azot oksid. Izmjerene vrijednosti SO₂ u vazduhu 2010. godine nešto je veća u odnosu na predthodnu godinu. Osim u Pljevljima gdje je zabilježen veći broj prekoračenja srednjih jednočasovnih vrijednosti azot dioksida (NO₂), koncentracija ovog polutanta u vazduhu tokom 2010. godine bila je na nivou izmjerenih vrijednosti u 2009. godini. Registrovane vrijednosti u navedenim godinama su bile ispod propisanih normi. Maksimalne vrijednosti polutanta su evidentirane tokom ljeta, što upućuje na postojanje uticaja emisije iz saobraćaja. Kvalitet vazduha u Crnoj Gori, ocjenjivan s aspekta globalnog pokazatelja sumpor dioksida (SO₂) u Podgorici, Nikšiću i Baru ispod je donje granice ocjenjivanja, odnosno veoma dobrog kvaliteta (Izvor: Izvještaj o stanju životne sredine 2010. Agencija za zaštitu životne sredine Crne Gore). Vazduh u urbanim zonama najopterećeniji je s PM₁₀ česticama (praškaste materije radijusa manjeg od 10µm), koje se javljaju najčešće kao rezultat sagorijevanja goriva u velikim i malim ložištima, kao i u motorima s unutrašnjim sagorijevanjem. Na svim stanicama izmjerene su niske vrijednosti sadržaja dima.

Na osnovu rezultata ispitivanja higijenske ispravnosti vode za piće i sanitarno higijenskog stanja vodovodnih objekata u 2010. godini na teritoriji Crne Gore, pokazano je da 7,19% ispitanih uzoraka hlorisane vode ne zadovoljava propisane norme higijenske ispravnosti, najčešće zbog povećanog ukupnog broja bakterija i identifikacije fekalnih indikatora. Na osnovu rezultata fizičko-hemijskih ispitivanja 16,6% ispitanih uzoraka hlorisanih voda nije odgovaralo. Najčešći uzrok je nedovoljna koncentracija ili potpuno odsustvo rezidualnog hlora. Osim toga, na pojedinim vodovodima, naročito u periodu malih voda, na Primorju dolazi do zaslanjivanja. Takođe u manjem broju ispitanih uzoraka konstantovano je povećanje sadržaja gvožđa.

¹³³ Za više instrumenata javnih politika, pogledati OECD, Can Policies Boost Birth Rates, Policy Brief, (Mogu li javne politike podstaći rast nataliteta, Informativni dokument za donošenje javnih politika), novembar 2007.

¹³⁴ <http://www.guardian.co.uk/news/datablog/2011/jan/31/world-carbon-dioxide-emissions-country-data-co2>

Tabela 8. Prikaz kontrole higijenske ispravnosti vode

Godina	Voda			
	Hemijske analize		Mikrobiološke analize	
	Ukupan broj uzoraka	% neispravnih uzoraka	Ukupan broj uzoraka	% neispravnih uzorka
2008.	6053	13,25%	5957	17,98%
2009.	6465	16,42%	6826	16,98%
2010	6613	16,6%	7 265	7,19%

Izvor: Institut za javno zdravlje Crne Gore

Prema Strateškom master planu za upravljanje čvrstim otpadom, planirano je odlaganje otpada na osam regionalnih deponija širom zemlje. Spalionice u skladu sa zapadnim standardima predviđene su nakon 2020. godine. Neadekvatno odlaganje otpada ima za posljedicu degradaciju zemljišta. Na osnovu analize Centra za ekotoksikološka ispitivanja Crne Gore rezultati analiziranih uzoraka zemljišta izuzetih s deponija komunalnog i industrijskog otpada konstatovana je povećana koncentracija neorganskih polutanata (olova, kadmijuma, nikla, hroma i arsena) kao i organskih polutanata (PAH-ova i PCB-a), što ima za rezultat negativan uticaj na sve aspekte životne sredine.

Poglavlje 5.

Društveni kapital

Društveni kapital i njegov značaj za ljudski kapital

Crna Gora prošla je kroz dramatičnu tranziciju u kojoj su stare institucije, politike i procesi stvaranja i korišćenja ljudskog kapitala dijelom ili u potpunosti zamijenjeni novima. Da li to znači da nastavak reformi i više sredstava koja se opredjeljuju iz budžeta za obrazovanje i obuku, zdravstvenu zaštitu i socijalnu zaštitu automatski vode ka povećanom ljudskom kapitalu i poboljšavaju mogućnosti za razvoj po mjeri čovjeka za sve? Ovo poglavlje pokazuje da je ljudski kapital u Crnoj Gori pod velikim uticajem društvenog kapitala i da je neophodan da bi podržao razvoj društvenog kapitala.

Stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala društvena je aktivnost koja se odvija kroz interakciju ideja i pojedinaca. Društvene interakcije su neophodne da bi se stvorio i koristio ljudski kapital. Robert Putnam, na primjer, vidi društveni kapital kao mreže i norme građanskog angažmana. Bez učešća u javnom životu, osjećaj povjerenja, veze i uzajamno pomaganje podrivani su, a oslabljena je mogućnost rješavanja problema i održavanja prosperiteta. Putnam takođe tvrdi da bogate zajednice njeisu postale 'građanske' zato što su bile bogate, već da su postale bogate jer su bile 'građanske'. Mekdauel (McDowel) podržava ovu tezu, ukazujući na to da kvalitet građanskih odnosa podstiče povjerenje i preduzetničke inicijative.¹³⁵

Fukujama definiše društveni kapital kao niz neformalnih institucionalizovanih vrijednosti i normi u okviru nekog društva koji olakšavaju saradnju među članovima društva.¹³⁶ Termin društveni kapital je previše multidimenzionalan i poprimio je toliko značenja da mu nedostaje analitička preciznost.¹³⁷ On može da se doživi kao prijatelji, kolege i, generalnije, kao kontakti preko kojih ljudi dobijaju mogućnosti da koriste druge oblike kapitala.¹³⁸ Obaveze, povjerenje, tok informacija, organizacija, prijatelji, članovi, kultura, norme, mreže i građanski angažman, samo su neki od aspekata koji pripadaju kategoriji društvenog kapitala.¹³⁹

Na nivou pojedinca, društveni kapital karakteriše mogućnost pojedinca da pokrene i koristi mrežu društvenih kontakata na efikasan način da bi postigao svoje ciljeve. Da bi posjedovao društveni kapital, pojedinac mora da bude povezan sa drugima, jer drugi i veze koje ima predstavljaju pravi izvor njegove prednosti.¹⁴⁰ Društveni kapital se formira u okviru raznih grupa: porodica, lokalnih zajednica, država, preduzeća, nacionalnih i administrativnih jedinica, ili različitih grupa na nivou građanskog društva. Na nivou pojedinca, društveni kapital bazira se na odnosima povjerenja, reciprociteta i časti, dok se na nivou društva on određuje vladavinom prava i poštovanjem ugovornih obaveza i građanskih sloboda. Pošto ove karakteristike variraju od zemlje do zemlje, različita društva imaju različit nivo društvenog kapitala. Jedan od najznačajnijih faktora koji određuju nivo društvenog kapitala jeste radijus povjerenja. Ukoliko je uzajamno povjerenje koncentrisano na nivou malih društvenih grupa kao što su porodica i društvene organizacije, društveni kapital tog društva je relativno mali. Ukoliko su odnosi povjerenja rašireni u cijelom društvu, ta zemlja ima veći nivo društvenog kapitala što je preduslov za ekonomski prosperitet i razvoj po mjeri čovjeka.

135 McDowell, G.R. 1995. "Some communities are successful, others are not: Toward an institutional framework for understanding the reasons why". In D.W. Sears and J.N. Reid, Rural Development Strategies. Chicago, Nelson Hall.

136 Fukuyama, F. (2000) Social Capital and Civil Society. IMF Working Paper 213; <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>.

137 O značaju društvenog kapitala v. Robert Putnam. 1993. Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. Princeton, New Jersey: Princeton University Press; Robert Putnam. 2000. Bowling alone: The collapse and revival of American community. New York: Simon & Schuster.

138 Burt, G. 1992. Structural Holes, Cambridge: Harvard University Press.

139 Lindon J., Robison, A. Allan Schmid and Marcelo E. Siles. 2002. "Is social capital really capital?", Review of Social Economy 60.1 (March 2002)

140 Portes Alejandro. 1998. "Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology". Annual Review of Sociology, No. 22.

Značajan broj istraživanja potvrđuje pozitivne korelacije između društvenog kapitala i rezultata koji su od ključnog značaja za ljudski kapital kao što su bolji uspjeh u školi, niže stope kriminala i bolje javno zdravlje. Ljudski kapital neraskidivo je vezan sa društvenim kapitalom pri čemu oni jačaju jedno drugo. Ograničeni društveni kapital zemlje onemogućava djelotvorno stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala i na kraju ograničava prilike za razvoj po mjeri čovjeka za sve. Ovo poglavlje istražuje nekoliko ključnih elemenata društvenog kapitala.

- **Društvena mreža.** Ako zemlja ima guste mreže društvenog i građanskog angažmana i učešća onda je veća vjerovatnoća da će članovi zajednice saradivati za opšte dobro. Društvene mreže postoje na mikro nivou među prijateljima i u porodici; na srednjem nivou u kvartovima, na radnom mjestu, u lokalnoj zajednici; a na makro nivou na nivou države. Guste društvene mreže olakšavaju saradnju među različitim društvenim grupama koje možda imaju zajedničke probleme i bojazni. Kroz kolektivne akcije, uključivanjem više partnera i resursa, mogu se pronaći zajednički odgovori i osmisliti i sprovesti djelotvorna rješenja. Političko učešće, koje je takođe odraz gustoće društvenih mreža, može da pomogne da se poboljša uspjeh vlade i da se promoviše razvoj po mjeri čovjeka za svakoga. Djelotvornost svakog kolektivnog djelovanja pod uticajem je znanja i nivoa učešća većeg broja građana u odlučivanju.
- **Povjerenje.** Visok nivo povjerenja između pojedinaca u zajednici, na tržištu ili u organizaciji smanjuje transakcione troškove 'poslovanja' i tako pozitivno doprinosi stvaranju i korišćenju fizičkog i ljudskog kapitala.¹⁴¹ Mnogo je lakše, na primjer, voditi bilo kakvo poslovanje ukoliko se može vjerovati poslovnim partnerima i vladinim institucijama. U zemljama gdje je visok nivo povjerenja, jači je kredibilitet državne uprave, što ima pozitivan efekat na investicije i obim privrednih djelatnosti. Takva društva manje se oslanjaju na zvanične institucije koje se bave zaštitom imovinskih prava i ugovora što dalje smanjuje troškove transakcija. U oblasti zapošljavanja, na primjer, visok nivo povjerenja omogućuje poslodavcima da donose odluke o angažovanju i unapređenjima na osnovu objektivnih kriterijuma kao što su obrazovna postignuća, vještine i reference, a manje se oslanjaju na subjektivne karakteristike kao što su porodične i krvne veze. Stiven Nak (Stephen Knack) i Filip Kifer (Philip Keefer) pokazali su svojim istraživanjem na osnovu uzorka od 29 zemalja da nivo povjerenja i građanske saradnje jeste u pozitivnoj korelaciji s ekonomskom efikasnošću i rastom.¹⁴² Oni su pokazali, konkretno, da povećanje povjerenja od 10% odgovara ekonomskom rastu od 0,8%.
- **Zajedničke norme i vrijednosti.** Zajedničke norme i vrijednosti određuju raspoloženje i očekivanja. Društvene norme u jednoj zajednici djeluju kao prepreka usko ličnim interesima, čime se podstiče društveno poželjno ponašanje pojedinaca. Ograničavajući štetno ponašanje, društvene norme utiču na smanjenje troškova transakcija i gotovo je nemoguće da se zamisle transakcije među anonimnim pojedincima bez društvenih normi. Društvene norme razvijaju i održavaju složene kodekse ponašanja koji regulišu ko treba što da radi i oslobađaju sve članove društva potrebe da se lično uključuju u procese odlučivanja i kontrole konfliktata. Svi članovi zajednice imaju znanje o očekivanjima i kodeksu ponašanja koji su povezani sa određenim institucijama koje pomažu da se situacije razumiju na pravi način i da se anticipira što je vjerovatnije, a što manje vjerovatno da će se dogoditi.

Društvene norme su stabilnije i lakše ih je primjenjivati tamo gdje su društvene mreže gušće, što u isto vrijeme utiče na povećanje povjerenja u društvu. Kada je gustina mreže manja, veća je mogućnost da nepoštovanje normi prođe neopaženo i nekažnjeno. Pojedinci tada uglavnom imaju manje povjerenja jedni u druge, što izaziva slabljenje društvenog kapitala. Formalna pravila i institucije takođe imaju veliki uticaj na društveni kapital. Ljudi vjeruju institucijama kada postoji slijed interakcija koje se ponavljaju, formalnih pravila i ugleda, koji podstiču povjerenje i osjećaj sigurnosti kod pojedinca. Sistem vrijednosti i normi može biti takve prirode da oni u potpunosti ili dijelom ometaju saradnju među članovima društva. To može da smanji ekonomska postignuća zajednice i da doprinese sporijem rastu i upotrebi ljudskog kapitala.

141 OECD Insights. Brian Keeley. 2007. Human Capital. How What You Know Shapes Your Life.

142 Kvantifikacija društvenog kapitala teška je pošto metodologija još uvijek nije dovoljno razvijena. V. Solow Robert (1970): "A Contribution to the Theory of Economic Growth", Penguin

Društveni kapital Crne Gore: Nasljeđe prošlosti i sadašnje stanje

Što je društveni kapital Crne Gore? Ima Crna Gora guste društvene mreže i odnose povjerenja među građanima koji pozitivno doprinose djelotvornom razvoju i korišćenju ljudskog kapitala? Da li je socijalistički model koji se bazira na konceptima ideološki obojenog kolektivnog djelovanja i volonterizma preživio tranziciju? Kako su reforme tržišta i stratifikacija kao i mješovita nacionalna, etnička i vjerska struktura stanovništva uticale na društvene mreže i odnose povjerenja u Crnoj Gori? Kako su se norme i vrijednosti članova društva promijenile i kako to utiče na ljudski kapital društva? Tekst koji slijedi pokušava dati odgovor na ova obuhvatna pitanja i da prikazati sadašnju situaciju u Crnoj Gori.

Istorijsko nasljeđe i njegov uticaj na društveni kapital

Društveni kapital koji se razvio u starom socijalističkom sistemu značajno je oslabljen i izmijenjen procesima tranzicije i globalizacije. Crna Gora uspješno se tranzicionirala iz dominantno plansko centralizovanog privrednog sistema i jednopartijskog komunističkog sistema u tržišnu ekonomiju i demokratiju. Usvojen je novi Ustav i niz zakona kojima se postavljaju formalni temelji demokratije. Reforme javne uprave su sprovedene, a civilni sektor se pojavio i brzo proširio.

Društvene mreže, norme i vrijednosti uspostavljene u socijalističkoj Jugoslaviji dramatično su promijenjene ali neki od njihovih elemenata su preživjeli i nastavili da znače čak i danas. Iako su uvedene nove institucije i procesi koji oblikuju formiranje i korišćenje društvenog kapitala, stare norme i vrijednosti kao što je personalizacija veza i državni paternalizam i dalje imaju važnost. Kao u svim socijalističkim sistemima, u Jugoslaviji su sve strane koje su bile uključene u privredne djelatnosti pokušale da personalizuju razmjene da bi do maksimuma dovele svoje mogućnosti. U demokratskom kapitalističkom sistemu, gdje je raznovrsnost i broj razmjena veliki, personalizaciju razmjena je teško postići, dok je socijalistički sistem sa svojim ograničenim brojem razmjena i vertikalnom integracijom olakšavao takvu personalizaciju. Zbog jake fuzije političke, društvene i ekonomske moći u socijalističkom sistemu, gusta mreža neformalnih veza i personalizovane razmjene igrale su značajnu ulogu za lično blagostanje i napredovanje u karijeri. Lični kontakti koji su povezivali donosiocje odluka u Komunističkoj partiji, sindikatima, savjetima regionalnih ili lokalnih uprava i preduzećima, postali su izuzetno važne za pojedinačni uspjeh i bili su vrijedniji od pojedinačnog ekonomskog kapitala.

Socijalistički ekonomski sistem sa svojim poremećenim sistemom podsticaja i personalizovanim vezama podrio je radnu etiku tako da vrijedan rad, marljivost, pouzdanost i inicijativa često nijesu bili nagrađivani unapređenjem ili većom platom. Tokom osamdesetih, a naročito devedesetih postalo je jasno da će mnogo vremena proći prije nego što mnoge kategorije radnika počnu da poštuju svoje radno vrijeme dok su ciljevi postizanja inovativnosti na radnom mjestu izgledali gotovo nedostižni.

Na društvene mreže, odnose povjerenja, vrijednosti i norme u Crnoj Gori takođe je uticao niz ekonomskih i političkih događaja u periodu osamdesetih i devedesetih godina prošlog vijeka. Ekonomska kriza u Jugoslaviji osamdesetih dovela je do značajnog smanjenja produktivnosti radne snage, smanjenja ličnih prihoda i drastičnog povećanja nezaposlenosti. Loše upravljanje ekonomijom i nedjelotvorne reforme sprovedene devedesetih, etnički oružani sukobi i produženi period međunarodnih ekonomskih sankcija, te štete nanesene infrastrukturi i industriji Jugoslavije tokom NATO bombardovanja 1999. godine doveli su do toga da se ekonomija smanji do polovine onoga što je bila 1990. godine. Industrija je koristila samo 20–30% svojih kapaciteta a bankarski sektor bio je na ivici bankrota. Zvanična stopa nezaposlenosti premašila je 30%. Ekonomska izolacija favorizovala je razvoj sive ekonomije, korupciju i organizovani kriminal koji su negativno uticali na procese formiranja i korišćenja društvenog kapitala.

Tokom tog perioda izuzetnih teškoća mnogi građani izgubili su svoju ušteđevinu i postali žrtve prevara počinjenih putem piramidalnih bankarskih šema. Prevaranti toga vremena vodili su lažne investicione aktivnosti, a ulagačima su plaćali povraćaj na investiciju od svog novca ili novca kojeg bi uplatili investitori koji su se kasnije uključili u šemu, a ne iz profita koji su zaista zaradili. Povjerenje pojedinaca u druge ljude, u bankarski sistem i sposobnost države da zaštiti njihove investicije i dobit generalno gledano bila je poljuljana.

Društveni kapital zemlje bio je značajno oštećen ratovima, etničkim i vjerskim sukobima kada su ljudi nestajali i nije im se moglo ući u trag. Suočeni s teškim ekonomskim poteškoćama izazvanim ratom i međunarodnim sankcijama, neki ljudi kršili su zakone i opšteprihvaćene društvene konvencije. Čak su i državni organi morali pribjeći švercovanju cigareta da bi obezbijedili penzije i socijalna davanja najugroženijim grupama građana i otvoreno su to priznali. Period tranzicije, sukoba i ratova, privatizacije i novoformljene partitokracije bili su politički procesi kojima su dominirale političke partije, a učešće građana je ograničeno, što je gotovo u potpunosti uništilo povjerenje građana u druge ljude i njihovu moć da utiču na donošenje odluka koje utiču na njihov život.

Jesmo li zadovoljni svojim životom?

Cilj razvoja po mjeri čovjeka jeste da se povećaju sposobnosti koje će ljudima omogućiti da postignu svoje individualne i kolektivne ciljeve i da im obezbijedi slobodu da to učine. Jedna od potencijalnih mjera da se postigne razvoj po mjeri čovjeka jeste da se ocijeni zadovoljstvo pojedinaca. Takva ocjena mogla bi se uporediti sa stetoskopom koji koriste doktori da bi ocijenili zdravstveno stanje pacijenta.

Fokus grupa nastavnika i profesora rekla je da zdravlje i porodica „čine svakoga srećnim“. „Porodična harmonija i skromnost vrijednosti su koje doprinose zadovoljstvu svakog pojedinca“.

UNDP Kvalitativna studija 2011. Nastavnici, Podgorica, diskusija fokus grupe

Da li posjedovanje automobila i kuće i posao koji volimo garantuje da ćemo biti srećni? Koji su faktori koji određuju našu sreću? Neki ljudi vrednuju materijalne stvari i novac, neki daju prioritet porodici i djeci, drugi vjeruju da je ljubav jedina stvar koja je važna u životu. Generalno gledano, faktori kao što su materijalno blagostanje, zdravlje, posao i zaposlenost, obrazovanje, bezbjednost, zajednica, emocionalno blagostanje, duhovni i porodični život i situacija u zemlji utiču na naše zadovoljstvo životom. Na zadovoljstvo životom značajno utiču lične vrijednosti pojedinca i društveni odnosi. Zato je mjerenje zadovoljstva životom važno ne samo za ocjenu napretka Crne Gore u razvoju po mjeri čovjeka već i da bi se utvrdilo koliki je društveni i ljudski kapital zemlje.

U Crnoj Gori, kao u svim zemljama centralne i istočne Evrope, tranzicija od socijalizma do kapitalizma donijela je drastično smanjenje zadovoljstva životom nakon pada BDP-a. Nažalost, nivo zadovoljstva životom nije se povratio proporcionalno s rastom BDP-a. Generalno gledano, veće zadovoljstvo materijalnom stranom života do koga je došlo zbog rasta BDP-a došlo je na uštrb manjeg zadovoljstva poslom, zdravljem i porodičnim životom. Razlike u zadovoljstvu životom značajno su se povećale, s tim što su najteže pogođeni najslabije obrazovani i stariji od 30 godina, dok se može reći da su jednako trpjeli i muškarci i žene.¹⁴³ Dvije hiljade jedaneste godine, prema rezultatima opsežne studije EBRD, zadovoljstvo životom u mnogim zemljama u tranziciji ostaje značajno manje nego u zemljama zapadne Evrope. Viši nivo zadovoljstva životom povezuje se sa zaposlenjem, većim nivoom obrazovanja i dobrim zdravljem, te rastom prihoda i privrednim rastom.¹⁴⁴

U Crnoj Gori, zadovoljstvo životom značajno je poraslo od 2006. godine. Prema istraživanju EBRD iz 2011. godine, više od 40% ljudi izjavljuje da je zadovoljno životom. Poređenja radi pomenućemo da ih je u istraživanju 2006. godine bilo manje od 30%. Nivo zadovoljstva najveći je među mladima, a najmanji kod ljudi starijih od 60 godina. Zadovoljstvo raste po vrlo oštroj krivulji kako raste nivo prihoda, i gotovo 70% ljudi koji pripadaju grupi s većim prihodima tvrdi da su zadovoljni svojim životom.¹⁴⁵

Prema istraživanju UNDP iz 2011. godine više od jedne trećine ispitanika su veoma zadovoljni svojim životom (8, 9 i 10), a 16.6% nisu ni zadovoljni ni nezadovoljni (ocjena 5 na skali od 1 do 10).¹⁴⁶ Jedna petina građana su veoma nezadovoljni svojim životnim standardom, a 15,0% nijesu ni zadovoljni ni nezadovoljni. Građani Crne Gore izražavaju zadovoljstvo svojim radnim mjestom (44,1% svoje radno mjesto ocjenjuje ocjenama 8, 9 i 10), porodičnim životom (43.3% ih je veoma zadovoljno, a 3.3% veoma nezadovoljno), stanovanjem (46.3% ocjenjuju svoje uslove stanovanja ocjenama 8, 9 i 10) i društvenim životom

143 Easterlin, Richard A. 2008. Lost in transition: life satisfaction on the road to capitalism. IZA discussion papers. No. 3409

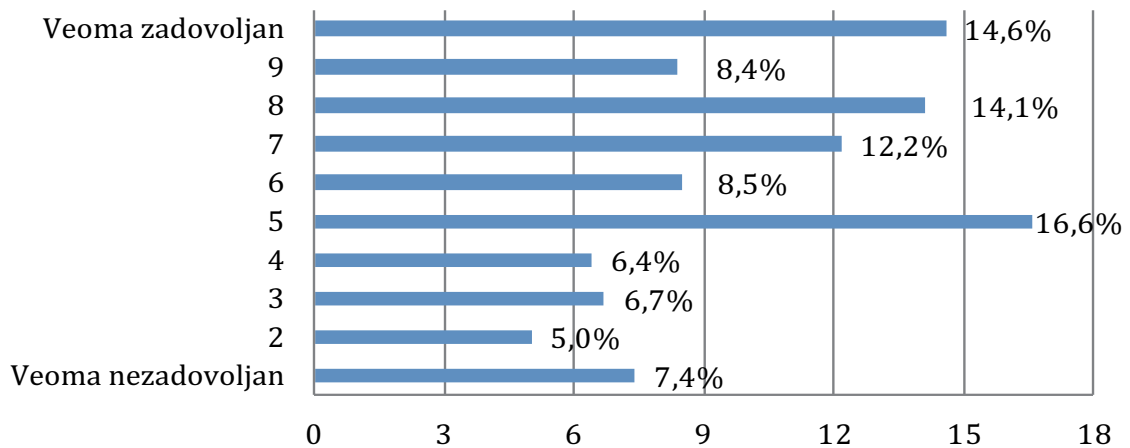
144 European Bank for Reconstruction and Development. 2011. Life in Transition: After the Crisis.

145 European Bank for Reconstruction and Development. 2011. Life in Transition: After the Crisis. Montenegro.

146 Mjereno na skali od 1 do 10, gdje je 1 = veoma nezadovoljan, a 10 = veoma zadovoljan.

(39,2% su veoma zadovoljni), a mali je broj onih koji su veoma nezadovoljni ovim aspektima svoga života (Grafikon 5.1). Većina ispitanika vjeruje da imaju slobodu u donošenju odluka i da kontrolišu svoj život. Zadovoljstvo životom ne povećava se kako se povećava uspjeh u obrazovanju pošto je samo 15,1% onih koji završe fakultet/višu školu veoma zadovoljno, a 19,6% onih sa srednjim obrazovanjem je veoma zadovoljno svojim životom.¹⁴⁷

Grafikon 5.1 Zadovoljstvo životom (na skali od 1 do 10)

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011.

Postoje značajne regionalne razlike u smislu zadovoljstva životom pošto stanovnici srednjeg i južnog regiona Crne Gore imaju veći nivo zadovoljstva. Interesantno je da su rezultati visoki na jugu Crne Gore zbog zadovoljstva standardom života dok su stanovnici središnjeg dijela Crne Gore zadovoljniji porodičnim životom i obrazovanjem (Tabelu 5.1). Muškarci su zadovoljniji svojim životom u svim domenima, osim kada je u pitanju zadovoljstvo poslom /radnim mjestom gdje su malo veće zadovoljstvo izrazile žene.

Tabela 5.1 Zadovoljstvo životom: Regionalne razlike.

	Sjever	Središnji region	Jug
% udio u ukupnom uzorku:	27,4%	46,3%	26,3%
Zadovoljstvo:			
Životom generalno gledano	6,02	6,22	6,23
Obrazovanjem	6,04	6,46	6,15
Poslom/radnim mjestom	7,21	6,57	6,64
Standardom života	4,27	4,33	5,28
Uslovima stanovanja	6,63	6,68	6,67
Porodičnim životom	7,97	8,12	7,73
Zdravljem	7,10	7,46	7,36
Društvenim životom	7,89	8,07	7,99

Prosječan broj bodova na skali od 1 do 10, gdje je 1 = veoma nezadovoljan, a 10 = veoma zadovoljan.

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011.

Jedan od značajnih rezultata Istraživanja UNDP-a iz 2011. godine jeste da zadovoljstvo životom kod stanovnika Crne Gore raste u svim domenima ako imate bliske prijatelje. Zadovoljniji smo svojim obrazovanjem, poslom, standardom života, uslovima stanovanja, porodičnim životom, zdravljem i društvenim životom ako imamo bliske prijatelje (Tabela 5.2). Ovi rezultati potvrđuju značaj društvenog kapitala za razvoj po mjeri čovjeka.

147 Treba uzeti u obzir da su dimenzije ove dvije grupe ispitanika bile dosta različite. 40% Istraživanja UNDP-a iz 2011. Godine završili su srednje obrazovanje, dok je samo 11,8% završilo fakultet.

Tabela 5.2 Zadovoljstvo životom i prijateljstva

	Da, imam bliske prijatelje	Nemam bliskih prijatelja, samo poznanike
% udio u ukupnom uzorku	89,7%	10,3%
Zadovoljstvo:		
Životom generalno gledano	6,33	4,82
Obrazovanjem	6,39	5,20
Poslom/radnim mjestom	6,80	5,34
Standardom života	4,68	3,54
Uslovima stanovanja	6,77	5,66
Porodičnim životom	8,11	6,83
Zdravljem	7,47	6,20
Društvenim životom	8,17	6,55

Prosječan broj bodova na skali od 1 do 10, gdje je 1 = veoma nezadovoljan, a 10 = veoma zadovoljan.

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011

Ispitanicima su zajedničke i bojazni. Godine tranzicije i nepravilne (stvarne i doživljene) privatizacije, korupcija i nepotizam koje se povezuju s tim procesima narušile su društveni kapital i povećale zabrinutost za budućnost djece. Najveća bojazan ispitanika je nesigurna budućnost njihove djece. Mnogi ispitanici vjeruju da su resursi Crne Gore rasprodati i da toj djeci nije ništa preostalo (41% ispitanika su veoma zabrinuti). Druga pitanja koja izazivaju zabrinutost su korupcija (40% ispitanika su veoma zabrinuti) i organizovani kriminal (35% ispitanika su veoma zabrinuti). Ostala pitanja zbog kojih su ispitanici zabrinuti su nedostatak finansijskih resursa za život (33,4%), bolest (gotovo 34,5%), gubitak radnog mjesta (27%), nemogućnost pristupa zdravstvenoj zaštiti (22,7%), gubitak stana (19%), glad (17,5%) i nedostatak pristupa obrazovanju (17%). Na pitanje koji su ključni problemi koje treba riješiti da bi naša djeca mogla da žive u boljoj zemlji, ispitanici su se uglavnom fokusirali na privredu i naglašavali smanjenje nezaposlenosti i ekonomski razvoj (Tabelu 5.3).

Tabela 5.3 Koji su najznačajniji problem koje treba riješiti da bi vase dijete/unuče moglo da živi u boljoj zemlji?

	Učestalost	%
Smanjenje nezaposlenosti	814	14,7
Ekonomski razvoj	683	12,4
Smanjenje siromaštva i socijalna isključenost ugroženih grupa	370	6,7
Bolja zdravstvena zaštita	363	6,6
Vladavina prava, ukidanje svakodnevnog kršenja propisa, završavanje poslova na „regularan“ način, a ne „prečicama“ i vezama	352	6,4
Bolji sistem obrazovanja	321	5,8
Manje korupcije	310	5,6
Bolja, efikasnija javna i državna uprava i bolji rad javnih institucija, službi (prevoz, komunalne usluge, inspekcije, itd.)	255	4,6
Zdravo okruženje (ekologija)	221	4
Očuvati sistem vrijednosti	203	3,7
Bolja socijalna zaštita	205	3,7
Razvoj demokratije i ljudskih prava	200	3,6
Bolja unutrašnja bezbjednost	194	3,5
Bolje upravljanje ekonomskim i prirodnim resursima zemlje	182	3,3
Bolji međunarodni odnosi (uključujući i odnose sa susjednim zemljama)	172	3,1
Pristupačniji krediti	165	3
Nove tehnologije	167	3
Prevazići negativne demografske trendove (niska stopa nataliteta, starenje populacije)	118	2,1
Efikasnije sudstvo	102	1,8
Poboljšanje položaja manjina	67	1,2
Pitanja nacionalnog identiteta (jezik, državni simboli, promovisanje crnogorske istorije i vrijednosti, itd.)	61	1,1
Ukupno	5525	100,0

Napomena: Ispitanici su imali mogućnost da odaberu do 5 odgovora

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011.

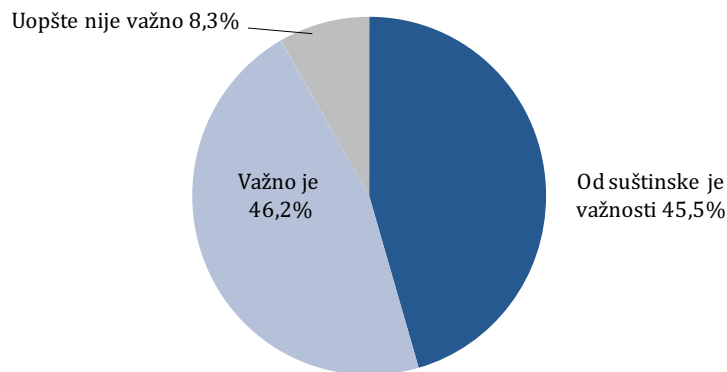
Koje su trenutno naše vrijednosti?

Stanovnici Crne Gore i dalje vjeruju da država treba da riješi mnoge od njihovih problema. Mnoge vrijednosti starog socijalističkog sistema nisu izgubile svoju tradicionalnu legitimnost gubitkom legalnosti. Značajan dio stanovnika Crne Gore, naročito starije generacije, nisu spremni da usvoje ideale demokratije i slobodnog tržišta i da preuzmu odgovornost za svoju vlastitu sudbinu.

Značajan dio ispitanika (23,7%) smatra da je vlast u potpunosti odgovorna da obezbijedi da je svako zbrinut, dok 8,3% ispitanika smatra da su ljudi sami odgovorni da se brinu za sebe. Svaki peti ispitanik je neopredjeljen po ovom pitanju. Gotovo jedna petina ispitanika vjeruje da plate treba da budu uravnoteženije. Samo 14,5% vjeruje da su veće razlike u prihodima neophodne da bi se ljudi bolje stimulisali da rade.

Građani Crne Gore vjeruju da su za karijeru važnije veze nego znanje, vještine i radno iskustvo. Kao dio procesa evropskih integracija državni organi Crne Gore sproveli su niz mjera za jačanje vladavine prava, transparentnost i odgovornost u svim oblastima. Uprkos ovim mjerama, 45,5% ispitanika vjeruje da je od suštinskog značaja da imate dobre veze sa ljudima na pozicijama moći da bi napredovali u životu, a 46,2% smatra da je to važno. Ovi odgovori potvrđuju da lične veze koje su sastavni dio socijalističkog sistema vrijednosti i dalje imaju značaj.

Grafikon 5.2 Koliko je u Crnoj Gori značajno da ste blisko povezani s ljudima na položaju koji imaju političku moć da vam pomognu da napredujete u životu?

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011

Pošto veze igraju tako značajnu ulogu u ličnom napredovanju, važnost vrijednog rada, posvećenosti i radne etike je umanjena. Više od četvrtine ispitanika (27,5%) vjeruje da vrijedan rad ne garantuje lični uspjeh u životu. Samo 8% ispitanika vjeruje da će ukoliko čovjek vrijedno radi, imati dobar život dugoročno gledano.

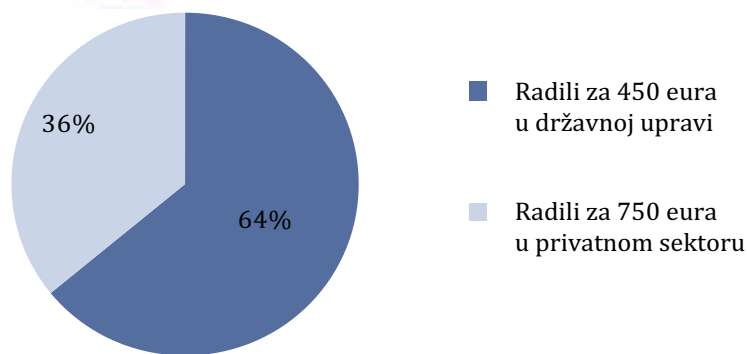
Ispitanicima je traženo da rangiraju tri sektora u kojima bi željeli da radi njihovo četrnaestogodišnje dijete. Prva četiri sektora koje su izabrali ispitanici su: finansijske djelatnosti (17,7%), javna uprava i društvena bezbjednost (10,7%), saobraćaj, skladištenje i komunikacija (9,0%) i proizvodnja (8,7%).

Učesnici u diskusijama fokus grupe zaposlenih iz Podgorice i Berana saglasili su se da izraz „dobar posao” ne znači samo posao koji je dobro plaćen (oko 1000 eura) kao što je rad u državnim institucijama, upravnim odborima i odborima direktora. Neki učesnici su ukazali na to da to treba da bude „posao koji im pruža ličnu satisfakciju, napredovanje i usavršavanje.”

Izvor: UNDP – Kvalitativna studija - 2011. godina

Stanovnici Crne Gore više vole posao u javnom sektoru sa manjom platom nego u privatnom sektoru. Mnogi građani Crne Gore vjeruju da biti državni službenik predstavlja odličan izbor karijere pošto oni uživaju značajne povlastice. Gotovo dvije trećine ispitanika (64%) više bi voljelo da radi u javnoj upravi za platu od 450 eura nego u privatnom sektoru za platu od 750 eura mjesečno (Grafikon 5.3). Uz duboko usađeno vjerovanje u značaj ličnih veza, ovi odgovori mogu se pripisati relativnoj sigurnosti radnog mjesta u javnom sektoru i ekonomskoj nesigurnosti sa kojom se Crna Gora suočava usljed globalne ekonomske krize.

Grafikon 5.3 Javna uprava ili privatni sektor?

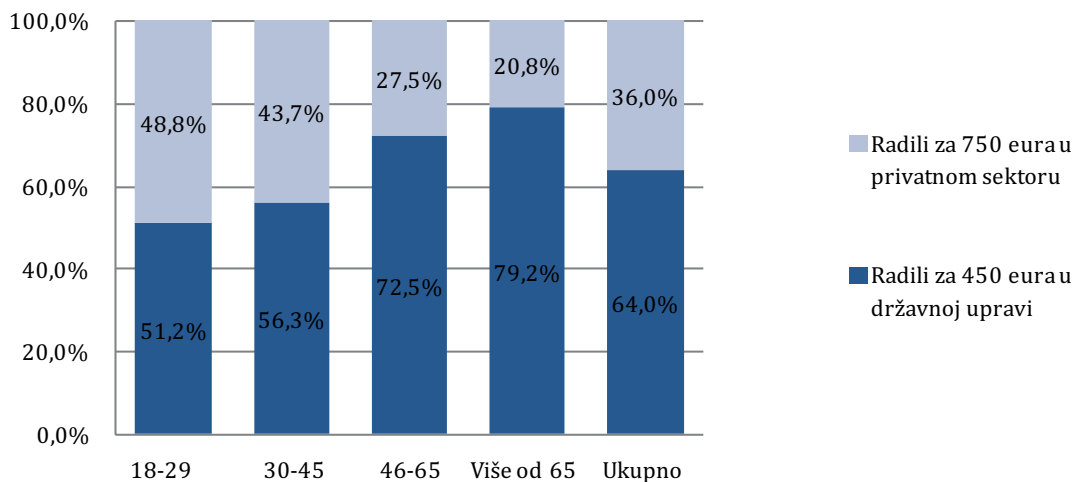

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011

Čijenica da ispitanici radije biraju zaposlenje u javnom sektoru pokazatelj je koji nam govori da kultura preduzetništva i vrijednosti poslovnih inovacija nisu dovoljno ugrađeni u društveni kapital zemlje. Detaljnija analiza pokazuje da su lica koja su zaposlena u javnom sektoru prilično zadovoljna s onim što imaju pošto 78,6% ispitanika koji su zaposleni u državnoj upravi radije biraju rad za 450 eura u javnom sektoru. Zaposleni u privatnom sektoru nijesu zadovoljni pošto bi 42,3% od njih više voljelo da radi u javnom sektoru za 450 eura, a 57,7% daje prednost zapošljavanju u privatnom sektoru.

Ispitanici starosti 18 do 29 godina gotovo su jednako podijeljeni u svom raspoloženju između privatnog i javnog sektora. Što su građani Crne Gore stariji sve više im se sviđa posao u javnom sektoru tako da bi se samo 27,5% ispitanika starosti između 46 i 65 godina odlučilo za posao u privatnom preduzeću (Grafikon 5.4).

Grafikon 5.4 Javna uprava ili privatni sektor: opšte razlike

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011

Rodne razlike u raspoloženju prema određenim radnim mjestima nijesu značajne i većina nezaposlenih (62,9%) radije bi radila u javnom sektoru za 450 eura mjesečno. Stanovnici sjevera dominantno bi radije radili u javnom sektoru (68,3%) dok su stanovnici južnog regiona (41,7%) otvoreniji prema mogućnosti rada u privatnom sektoru.

Većina učesnika fokus grupe na pitanje da li bi radije imali državni posao sa platom od 450 eura, ili posao u privatnom sektoru za 750 eura, ističe da bi radije radili za državu jer bi to bio siguran prihod. „Lijepo je raditi u javnoj upravi, uprkos malim platama.“ S druge strane oni vjeruju da „Crna Gora nema dobre privatne firme osim operatora mobilne telefonije.“

Izvor: Kvalitativna studija UNDP-a, 2011. godina

Učesnici fokus grupe UNDP-a ukazuju na to da su najznačajnije prednosti rada u državnim institucijama slobodni vikendi, mogućnost obuke i obrazovanja i poštovanje kolektivnih ugovora. Ključna ograničenja obuhvataju male plate i činjenicu da napredovanje u karijeri ne zavisi od kvaliteta rada. Prednost rada u privatnim preduzećima su veći prihodi, a ključna ograničenja velika izloženost stresu i nesigurnost radnog mjesta, te malo slobodnog vremena i nemogućnost planiranja na osnovu sigurnog radnog vremena.

Izvor: UNDP – Kvalitativna studija, 2011. godina

Niz je činilaca koji oblikuju naše vrijednosti i raspoloženja u odnosu na zaposlenje. Naše vještine i znanje možda nisu dovoljno dobri za zahtjevni privatni sektor, a možda nijesmo spremni ni da učimo i da se kontinuirano obrazujemo i nadmećemo na tržištu rada. Često nemamo dovoljno preduzetničkog duha i vještina da preuzmемо rizik i višestruku odgovornost. Drugi faktori su ograničenja radnog zakonodavstva i loše sprovođenje, gdje vlasnici firmi stalno krše prava zaposlenih, kao što je pravo na porodiljsko odsustvo. Zaposleni u privatnom sektoru, čak iako imaju veće plate, mogu biti izloženi stresu na poslu, većim mogućnostima da budu otpušteni i možda nemaju beneficije koje uživaju zaposleni u javnom sektoru.

Radio sam u preduzeću koje je prošlo kroz traniziciju od javnog ka privatnom. Mnogo je gore sada nego što je bilo ranije, u finansijskom smislu, u smislu nepoštovanja prava i kolektivnih ugovora. Novi zaposleni bolje prihvataju sadašnje uslove jer ne znaju kako je bilo ranije. Ali prednost je fleksibilnost u dolasku na posao i odlasku kući i to što imamo dobre međuljudske odnose.

Izvor: UNDP – Kvalitativna studija, 2011. godina. Diskusija fokus grupe – Zaposleni u Beranama i Podgorici.

Istraživanje UNDP-a iz 2011 godine pokazalo je da su lica kojima se više sviđa posao u privatnom sektoru zadovoljnija svojim životom u svim dimenzijama nego lica koja se radije odlučuju za posao u javnom sektoru (Tabela 5.4).

Tabela 5.4 Zadovoljstvo životom lica koja radije biraju posao u javnom sektoru za 450 eura mjesečno u odnosu na lica koja bi odabrala posao u privatnom sektoru za 750 eura mjesečno.

(prosječan broj bodova na skali 1–10 gdje je 1 = veoma nezadovoljavajuće, a 10 = veoma zadovoljavajuće)

	Za 450 eura u javnom sektoru	za 750 eura u privatnom sektoru
% udio u ukupnom uzorku	64%	36%
Zadovoljstvo:		
Životom generalno gledano	5,95	6,58
Obrazovanjem	6,03	6,75
Radnim mjestom/poslom	6,66	6,92
Standardom života	4,18	5,15
Uslovima stanovanja	6,68	6,68
Porodičnim životom	8,11	7,99
Zdravljem	7,15	7,98
Društvenim životom	8,01	8,23

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011.

Socijalni partneri o fenomenu „450 vs. 750“

Upitani da komentarišu fenomen „450 eura u državnom, prije nego 750 eura u privatnom sektoru“, socijalni partneri imaju različit pogled na moguće uzroke ovakvog stava crnogorskih građana. U **Uniji slobodnih sindikata Crne Gore (USSCG)** smatraju da su „uslovi za rad kod velikog broja privatnih firmi u Crnoj Gori izuzetno loši, gledano sa aspekta prava zaposlenih. Poseban problem predstavljaju ugovori o radu na određeno vrijeme, što zaposlene dovodi u ekonomsku i socijalnu nesigurnost. U državnom sektoru, s druge strane, u potpunosti se poštuju prava zaposlenih, a i ugovori o radu su stabilni.“ Mišljenje Saveza samostalnih sindikata (SSSCG) je slično, gdje smatraju da se u državnom sektoru poštuju pozitivne zakonske norme iz oblasti rada i kolektivnog ugovora, da postoji veća sigurnos radnog mjesta i redovnost iplate zarade, a samim tim i mogućnost kreditnog zaduženja zaposlenog i dugoročnog egzistencijalnog planiranja“. Od posebnog je značaja kvaliteta socijalni dijalog sindikata i poslodavaca, što nije slučaj u privatnom sektoru, gdje nerijetko postoji i zabrana sindikalnog organizovanja u pojedinim privatnim preduzećima.

Mišljenje poslodavaca je dijametralno suprotno gdje je akcenat na „tromosti državne uprave, koja od pojedinca ne zahtijeva inicijativnost i preduzimljivost, već da se uklopi u birokratke structure...takođe, mnogo je lakše zaposliti se u državnoj upravi jer su u privatnim firmama oči uprte u vještine, znanja i kompetencije zaposlenog, te u njegovu sposobnost da doprinese boljitku firme, dok u državnom aparatu to nije slučaj“ (**Unija poslodavca Crne Gore, UPCG**). U **Privrednoj komori Crne Gore (PKCG)** i u Montenegro Biznis Alijansi (MBA) su saglasni da uticaj prošlih vremena kada su mladi vaspitavani tako da je „pravi“ posao državni i kada se na privatno preduzetništvo gledalo sa nepovjerenjem, još uvijek jak. Smatraju da je potrebno snažnije promovisati značaj preduzetništva, posebnom među mladim strukturama društva, i podsticati samozapošljavanje, umjesto „čekanje na posao“. U MBA takođe ističu da veliki broj građana smatra da zaposleni u javnoj upravi imaju i druge prenaprednosti koje nisu novčano izražene, ali utiču da se ovih „450 eura“ poveća. To se prije svega odnosi na korišćenje službenih automobila i telefona i u private svrhe, te službena putovanja koja nerijetko dopunjavaju mjesečnu zaradu državnih činovnika, pogotovo na višem nivou menadžmenta.

Izvor: Direktna komunikacija s predstavnicima socijalnih partnera

Građani Crne Gore shvataju da je korupcija štetna, a ipak je prihvataju kao dio svoje svakodnevice. Korupcija se često doživljava kao „racionalno“ ponašanje, a sramota se javlja samo kada nekoga uhvate. Svijest građana je ograničena. Iako je, barem deklarativno, država posvećena rješavanju pitanja korupcije na sistemski način, pored rijetkih izuzetaka, korumpirani zvaničnici su često zaštićeni od detaljnije policijske istrage i krivičnog gonjenja. Ispitivanja javnog mnjenja koja se redovno sprovode potvrđuju da je korupcija rasprostranjena pojava.¹⁴⁸ Ogromna većina (90%) građana Crne Gore doživljava korupciju kao štetnu, što je pokazatelj da pozitivne vrijednosti dominiraju u društvenom kapitalu.

Korupcija nesrazmjerno pogađa siromašne i ometa razvoj po mjeri čovjeka tako što smanjuje pristup socijalnim službama i odvlači resurse od investiranja u infrastrukturu, institucije i socijalne službe, Korupcija takođe podriva demokratiju i vladavinu prava, vodi do povreda ljudskih prava, poremećaja na tržištima, narušava kvalitet života i omogućava cvjetanje organizovanog kriminala, terorizma i ostalih opasnosti.

Društvena stvarnost razlikuje se od naših vrijednosti, međutim, građani i dalje imaju sklonost da opravdavaju poklone ili davanje novca u mnogim oblastima života.

Čak i jezik koji se koristi u jednom društvu može da nam govori o vrijednostima tog društva i o društvenom kapitalu. Sintagma „snašao se“ je ključna definicija situacije kada ljudi definišu kako je neki pojedinac popravio svoje imovno stanje. To dolazi na prvo mjesto, prije vrijednog rada, dobrog obrazovanja, vještina, profesionalizma ili struke, radne etike, marljivosti i posvećenosti ili mogućeg nasljedstva, kada se objašnjava porijeklo bogatstva koje su stekli biznismeni tranzicije. Ta sintagma zamjenjuje sve ove vrijednosti i implicira drugačije „vještine“: veze sa kreatorima politike i partijama na vlasti; izbjegavanje zakonitih koraka u registrovanju firmi i u radu, prevare i izvlačenje. „Snalaženje“ ne znači nagradu na osnovu zasluga ili učešća u fer tržišnoj igri gdje svako igra po istim pravilima sa otprilike istim ili sličnim mogućnostima. „Snašao se“ je, takođe, dijagnoza posljedica ratnih dešavanja u regionu, ekonomskih sankcija i bolne tranzicije. Ona ne obuhvata cjeloživotno učenje i dodatna ulaganja u nova znanja i vještine koje su neophodne na tržištu rada koje se stalno mijenja. To je dijagnoza jakih neformalnih „crnih“ veza, koje se zasnivaju na korupciji i nepotizmu.

148 Za više detalja vidi „Ocjena integriteta i kapaciteta lokalnih vlasti u Crnoj Gori“ – Rezultati istraživanja - UNDP, Podgorica, maj, 2009.

Davanje poklona najčešća je praksa u zdravstvenoj zaštiti i 22,7% ispitanika Istraživanja UNDP-a smatra tu praksu prihvatljivom. A prihvatljiva im je i u drugim oblastima: u interakcijama sa saobraćajnom policijom (11,5%), za svrhe dobijanja zvaničnih/ličnih isprava i dokumenata (7,8%), građevinskih dozvola i dozvola za poslovanje (10,4%), za napredovanje u karijeri (7,8%), upis u srednju školu i na univerzitet (9,3%), za ostvarivanje prava na socijalna/invalidska davanja (7,6%) ili za procesuiranje sudskog predmeta (7,6%). Više od 13% ispitanika vjeruje da je prihvatljivo ponuditi novac ili poklon da bi se dobio posao. To je potvrda rasprostranjeno priznatog značaja veza za uspjeh u životu.

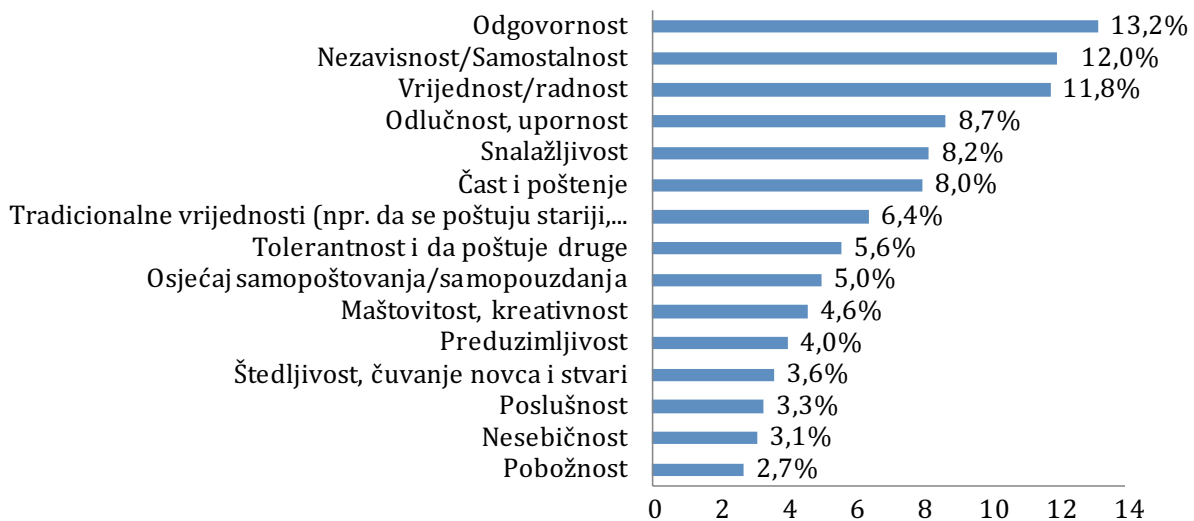
Građani Crne Gore imaju snažnu želju da postoji „socijalna pravda”, ali oni znaju da je društvena stvarnost drugačija i da moraju da poštuju postojeća široko prihvaćena pravila ponašanja. Potvrđena je činjenica da je udio ispitanika koji osuđuju korupciju i onih koji priznaju značaj veza gotovo ista. Društveni kapital u Crnoj Gori još uvijek nije postao dobro tkivo koje ujedinjuje zajedničke vrijednosti, norme i institucije.¹⁴⁹

Građani Crne Gore imaju neke tradicionalne vrijednosti koje možda nijesu uvijek dobre za razvoj ljudskog kapitala.

Jedna četvrtina ispitanika vjeruje da je konkurencija dobra jer stimuliše ljude da vrijedno rade, da razvijaju i promovišu nove ideje i da postanu aktivniji u donošenju odluka koje su značajne za njihov život. Kada je riječ o spremnosti da se pohađaju obuke i da se iskoriste ostale prilike za zaposlenje, mobilnost građana je mala pošto gotovo četvrtina ispitanika vjeruje da je promjena radnog mjesta nešto što nije odgovarajuće, a gotovo 40% vjeruje da to treba raditi jednom ili dva puta tokom života.

Društvene norme i vrijednosti građana Crne Gore vide se kroz stavove ispitanika o vrijednostima koje treba njegovati kod djece. Prema mišljenju ispitanika, sljedeće vrijednosti je poželjno razvijati kod djece po sljedećem redoslijedu od najvažnijih do najmanje važnih: odgovornost, samostalnost, marljivost, upornost, snalažljivost, te čast i poštenje. Društvo ne favorizuje vrijednosti koje su tipične za autoritarne režime kao što su poniznost i poslušnost. U isto vrijeme neke vrijednosti koje su od ključnog značaja za djelotvoran razvoj društvenog kapitala neophodnog u jednoj demokratskoj zemlji sa privredom slobodnog tržišta takođe nisu prioritet. Samo relativno mali broj ispitanika vjeruje da nesebičnost, preduzetništvo i samopoštvanje i samopouzdanje treba razvijati kod djece kao poželjne osobine (Grafikon 5.5).

Grafikon 5.5 Koje od sljedećih vrijednosti smatrate poželjnima i mislite da ih treba razvijati kod djece?

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011.

Napomena: Ispitanici imaju mogućnost da odaberu do pet odgovora.

149 Narayan, Deepa (1999) „Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty“ Policy Research Working Paper 2167, Poverty Reduction and Economic Management Network, Washington, D.C.: The World Bank

Koje su naše sadašnje društvene mreže?

Društveni kapital Crne Gore obuhvata guste neformalne mreže, a neke od njih krše principe vladavine prava i njeguju korupciju i organizovani kriminal. Uvođenje tržišne ekonomije u okruženju etničkih konflikata, ratova i tranzicije nije bilo praćeno uspostavljanjem mehanizama odgovornosti i transparentnosti kojima se uvode jednaka pravila za svakoga. Kao rezultat toga, stanovništvo vjeruje da njihovi interesi i težnje ne predstavljaju na pravi način politički akteri što podrija povjerenje ljudi u političke institucije. Nepromijenjena dvadesettrogodišnja vlast jedne političke koalicije doprinijela je zamrzavanju mreža koje su formirane unutar te vlasti i tako se značajno smanjio nivo povjerenja, a povećala pasivnost građana. Postojeće političke institucije i prakse ne osnažuju prosječnog građanina Crne Gore da učestvuje u političkim procesima i isključuju građane iz procesa elaboracije društveno relevantnih odluka, uključujući i one koje imaju na njih direktan uticaj. Mnogi građani ne vjeruju da njihov glas ili njihovo djelo imaju bilo kakav značaj. Pošto građani Crne Gore ne vide da mogu da utiču na donošenje odluka kroz zvanične institucije, oni se najčešće oslanjaju na svoje personalizovane mreže.

Na nivou pojedinaca, građani Crne Gore vrednuju porodične odnose i u velikoj se mjeri oslanjaju na svoje mreže rođaka i prijatelja. Iako većina ispitanika ne vjeruje ljudima (64% ispitanika) ogromna većina (89.7%) izjavila je da ima bliske prijatelje. Više od 43% ljudi su veoma zadovoljni svojim porodičnim životom, a 67% ispitanika visoko ocjenjuje svoj porodični život. Sve u svemu, građanin Crne Gore usmjeren je na nivo najmanjih društvenih grupa koje mu pomažu da riješi razne problem i pitanja.

Učesnici u fokus grupama vjeruju u prijateljstvo i naglašavaju da provode mnogo vremena sa prijateljima sa kojima se druže od djetinjstva.

Izvor: UNDP –Kvalitativna studija, 2011. godina

Istraživanje pokazuje da ukoliko porodične, prijateljske i etničke veze dominiraju među ljudima iz manjinskih društvenih grupa, oni imaju manje mogućnosti i za zapošljavanje i za razvoj svojih kapaciteta, ne nužno zbog diskriminacije, već zbog nedostatka informacija i iz drugih razloga.¹⁵⁰ Postoje istraživanja koja pokazuju da visok nivo povjerenja u okviru porodice stoji u pozitivnoj korelaciji sa nivoom povjerenja u lica van porodice. To otežava cirkulaciju ideja, informacija i resursa između grupa i doprinosi ekonomskim, društvenim i političkim podjelama u društvu, što ima negativan uticaj na rast društvenog kapitala.

U Crnoj Gori dominiraju veoma jake porodične, „čak i plemenske“ veze. Gusta mreža neformalnih veza i personalizovane razmjene su veoma česte na svim nivoima društva. Lični kontakti, rođачke veze i ostali neekonomski faktori spajaju političku, društvenu i ekonomsku moć. U oblastima zapošljavanja, lične veze često su i dalje važnije od stručnosti ili iskustva. U nekim malim gradovima, na primjer, izabrani političari zapošljavaju svoje rođake, kao što su supružnici, braća i sestre na ključnim pozicijama u gradskoj upravi. Takva praksa ne samo da krši postojeća pravila o konfliktu interesa već podrija i društveni kapital, podgrijavanjem učestalog uvjerenja da su veze jedina stvar koja je bitna za napredovanje u karijeri.

Ovi rođачki odnosi i praksa formalnog, a često i neformalnog umrežavanja stvaraju grupu ljudi za koje se može očekivati da se upotrijebe kada dođe do problema u životu pojedinca. Normalan život podrazumijeva i različite teške situacije koje pojedinac ne može da riješi sam. On ili ona oslanjaju se u značajnoj mjeri na društvene mreže u svom ekonomskom opstanku i zaštiti, ali najveći izazov koji se mora riješiti jeste da se obezbijedi da se ovaj društveni kapital ne koristi previše kao kanal moći i uticaja u postizanju privatnih ciljeva čime se krše postojeća pravila i norme. Šire horizontalne društvene mreže koje se zasnivaju na principima povjerenja i vladavine prava nisu dovoljno razvijene u Crnoj Gori što ograničava društveni kapital zemlje. Kao rezultat, „produktivni“ društveni kapital često zamjenjuje „iskrivljeni“ društveni kapital, koji je izvor korupcije, nepotizma i drugih sličnih pojava. Ovo slabi povjerenje i podrija nepristrasnost i efikasnost javnih institucija.¹⁵¹

Na nivou zajednice i društva, građani Crne Gore ne vjeruju u svoju vlastitu sposobnost i kolektivnu sposobnost da se utiče na donošenje odluka, pa je i njihov nivo učešća u nevladinim organizacijama, udruženjima, klubovima i drugim oblicima građanskog društva relativno mali. Vrijednosti patriotizma, kolektivnog djelovanja za javno dobro, volonterizma i osjećanja pripadnosti zajednici u kojoj svako treba da pomogne drugome koje su dominirale socijalističkom

¹⁵⁰ U teoriji društvene veze dijele se na jake (porodične i prijateljske) i slabe (poslovne). Iako pojedinci povezani jakim vezama imaju veću motivaciju da pomognu, smatra se da nam slabe veze obezbjeđuju korisne informacije i pristup tim informacijama. (Granovetter, Mark. 1973. "The Strength of Weak Ties". American Journal of Sociology)

¹⁵¹ Schleifer, A. and Vishney, R (1993) "Corruption" Quarterly Journal of Economics, 108:599 -617

Jugoslavijom, nestale su tokom tranzicije. Te vrijednosti zamijenili su privatni interesi i sa njima povezane vrijednosti individualizma. Nespremnost uključivanja u bilo koji oblik kolektivnog djelovanja polako se prelila i na druge sfere, podrivajući održiv razvoj zajednica.

Lidija Leovac poslala je svoju ušteđevinu samohranj majci koja je radila u jednoj kompaniji koja je bila pred bankrotom nakon što je ova očajna žena zaprijetila da će počiniti samoubistvo. Ljudi iz njenog okruženja njeno su djelo nazvali „ludošću”. Međutim, 2009. godine Lidija je dobila je specijalnu nagradu za filantropiju od Fondacije za aktivno građanstvo (fACT). Lidija je prvobitno odbila da prihvati nagradu, tvrdeći da je sve to bila njena sasvim lična stvar, ali je na kraju, nakon mnogo ubjeđivanja, ipak pristala. Kada je primila nagradu na Cetinju, rekla je da je zadovoljna jer je to dokaz da „Ja nijesam luda, već možda samo dobra i da mogu da budem dobar primjer drugim ženama, domaćicama i ljudima dobre volje i da pokažem svima njima da ne moraju imati svoje firme ili dovoljno novca niti posjedovati materijalno bogatstvo da bi pomagali drugima.”

Izvor: http://www.nvfcanokoprivica.org/docs/Dobri_ljudi_2009.pdf
<http://faktcg.org/files/lzvjestaj2009.pdf>

U Crnoj Gori kolektivno djelovanje postoji samo u trenucima velikih katastrofa i drugih nesreća kao što su poplave u Zeti i na Biočima. Bilo je samo nekoliko građanskih akcija u kojima su ujedinjeni građani djelovali zajedno, a jedna od njih bila je kampanja protiv izgradnje brane za hidro-elekttranu na rijeci Tari. Lokalno stanovništvo utvrdilo je niz potencijalno negativnih uticaja koji su bili u vezi sa izgradnjom ovog resursa zajednice i pobrinuli se da njihov glas čuju donosioci odluka.

Iako vertikalne veze koje povezuju donosiocje odluka i građane jesu od ogromnog značaja, horizontalne mreže su od ključnog značaja za djelotvorno formiranje i korišćenje društvenog kapitala. Društva koja imaju raširene horizontalne mreže, bazirane na povjerenju i zajedničkim vrijednostima imaju više stope učešća građana u dobrovoljnim organizacijama i udruženjima. Horizontalne mreže doprinose i prevazilaženju podjela u društvu (vjerskih, etničkih, socijalnih i ekonomskih) i obično uz njih dolazi i veći uspjeh javne uprave i bolji ekonomski rezultati. Nažalost, vertikalne veze i dalje dominiraju u Crnoj Gori, a one ograničavaju protok ideja i smanjuju osjećaj pripadnosti zajednici i doprinose sumnjičavosti i nepovjerenju kod građana.¹⁵²

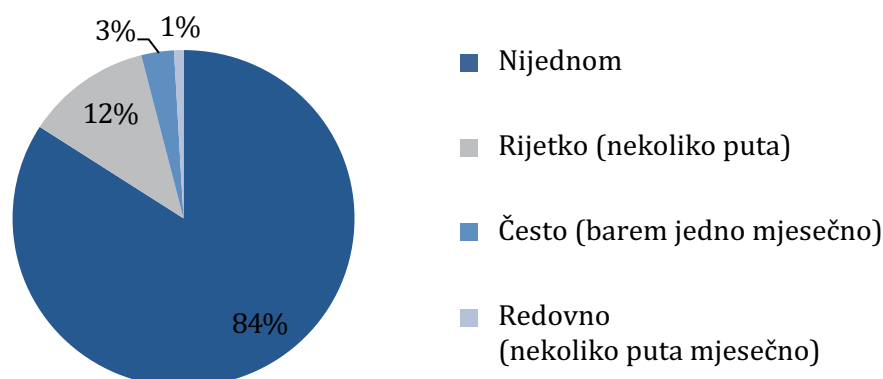
Podaci o članstvu u dobrovoljnim udruženjima, koji predstavljaju dobar pokazatelj društvenog kapitala zemlje ukazuju na to da samo neznatan broj građana Crne Gore učestvuje u organizacijama građanskog društva.¹⁵³ Samo 2% ispitanika u Istraživanju UNDP-a iz 2011. godine članovi su umjetničkih, kulturnih, muzičkih ili obrazovnih i naučnih organizacija, a manje od jedan odsto nisu članovi, ali učestvuju. Više od 90% ispitanika nijesu članovi i ne učestvuju u političkim partijama. Učešće u sindikatima takođe je veoma malo: među potencijalnim članovima sindikata samo 2,3% jesu članovi i aktivno učestvuju. Učešće u ekološkim organizacijama je još manje: manje od 1% ispitanika su članovi i aktivno učestvuju, a gotovo 5% nisu članovi, ali učestvuju. Relativno veliki udio ispitanika uključen je u crkve i vjerske organizacije: više od 9% učestvuje a 2,5% su članovi i aktivno učestvuju. Građani Crne Gore takođe su uključeni u dobrotvorne organizacije, pri čemu su 1,3% ispitanika aktivni članovi, a 7,4% ispitanika nisu članovi, ali aktivno učestvuju. Mladi su najaktivnija grupa: 12% mladih ispitanika u istraživanju su članovi i aktivno učestvuju u studentskim organizacijama, dok 13% nijesu članovi, ali aktivno učestvuju. Gotovo 11% penzionisanih ispitanika su članovi i aktivno učestvuju u udruženjima penzionera i boračkim udruženjima, dok 6,5% nisu članovi, ali aktivno učestvuju. Najpopularnija društvena aktivnost je, međutim, učešće u društvenim mrežama (npr. Facebook) gdje 22% ispitanika članovi i aktivno učestvuju. Samo 18% ispitanika uključeni su u dobrovoljni rad, što je pokazatelj relativno niskog stepena društvenog kapitala u zajednici (Grafikon 5.6).

¹⁵² Analyzing Social Capital in Context, World Bank Institute, Washington, D.C. 2006 V. takođe: Putnam, Robert with Robert Leonardi and Raffaella Nanetti. 1993. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton, N.J.: Princeton University Press;

¹⁵³ Sigurno je više razloga za neučestvovanje, počevši od najjednostavnije mogućnosti da ljudi nemaju vremena zbog loše ekonomske situacije, do činjenice da Crna Gora i dalje ima problema sa funkcionisanjem nezavisnih medija i uspostavljanjem stabilnih demokratskih institucija.

Grafikon 5.6: Da li ste tokom protekle godine bili uključeni u bilo kakvu dobrovoljnu aktivnost u okviru neke organizacije, udruženja ili vjerske grupe?

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011

U posljednjih nekoliko desetljeća društvene vrijednosti volonterizma i filantropije podsticane su u Crnoj Gori uglavnom iz nevladinog sektora na nivou pojedinaca, lokalnom nivou ili nivou preduzeća.¹⁵⁴ To, međutim, nije dovoljno da se uliju vrijednosti volonterizma do te mjere da građani budu spremni da redovno volontiraju u svojim zajednicama.

Početkom devedesetih, u višepartijskom okruženju, građanski se sektor širio dramatično ali je ostao slab i loše strukturiran. Iako broj nevladinih organizacija raste, broj ljudi koji učestvuju u nevladinim organizacijama relativno je mali. Uprkos ovim ograničenjima trećeg sektora, nevladine organizacije postaju izvor suštinskog iskustva, stručnosti i informacija koje jačaju horizontalne društvene mreže. Nevladine organizacije uključene su u različitoj mjeri u donošenje upravljačkih odluka na državnom i lokalnom nivou. Ima pozitivnih dešavanja na lokalnom nivou gdje nevladine organizacije koje predstavljaju različite socijalno ugrožene grupe, kao što su lica sa invaliditetom, sprovode efikasne kampanje prikupljanja sredstava, pružaju usluge svojim ciljnim grupama i rade sa lokalnim vlastima.

Vjerujemo li našim sugrađanima?

Građani Crne Gore imaju nizak stepen povjerenja u svoje sugrađane. Povjerenje je značajna komponenta društvenog kapitala koja odražava lično životno iskustvo. Tranzicioni procesi u Crnoj Gori narušili su povjerenje među članovima zajednice. Više od 64% ispitanika smatra da danas, generalno gledano, ljudima ne može da se vjeruje.

Po pravilu, vjerujemo ljudima kojima možemo pozajmiti novac. Na pitanje, "kada bi hitno morali da pozajmite 500 eura – od koga biste ih tražili?", 20,6% ispitanika ili ne zna ili nema nikoga od koga da pozajmi 500 eura, dok bi 40% ispitanika novac pozajmilo od članova porodice.¹⁵⁵ Pojedinaac će pomoći ako vjeruje da bi i njemu bila pružena pomoć u sličnoj situaciji. Princip reciprociteta temelj je mnogih društvenih normi koje pomažu građenju horizontalnih mreža.

Prema studiji EBRD, nivo opšteg povjerenja u ljude naglo je porastao od 2006. godine. Oko 40% ispitanika vjeruje drugim ljudima. Ovakav rezultat je povoljan kada se napravi poređenje sa regionom koji je u tranziciji i blizak je nivou koji dominira u zemljama zapadne Evrope.¹⁵⁶ Postoje određene grupe koje su isključene iz društva kojima mi ne vjerujemo i koje ne želimo da nam budu susjedi. Većina ispitanika u Istraživanju UNDP-a iz 2011. godine ne bi željela da živi u blizini narkomana, iza kojih slijede homoseksualci, bivši zatvorenici, zatim bivši narkomani i ljudi koji žive sa HIV-om (Tabelu 5.5). Relativno dobar pokazatelj društvenog kapitala zemlje je i da nakon perioda ratova, etničkih tenzija, raseljavanja i tranzicije, samo mali broj lica ne želi da živi u blizini ljudi drugačije etničke ili vjerske pripadnosti, lica sa invaliditetom ili ljudi različite političke opredjeljenosti, siromašnih, socijalnih slučajeva, raseljenih lica ili doseljenika.

¹⁵⁴ Pet godina ADP „ZID“ dodjeljuje godišnju nagradu za volonterizam, a tri godine „fAKT“ dodjeljuje nagradu „Iskra“ za filantropiju.

¹⁵⁵ UNDP Montenegro. 2009. National Human Development Report 2009. Montenegro: Society for All.

¹⁵⁶ European Bank for Reconstruction and Development. 2011. Life in Transition: After the Crisis. Montenegro.

Tabela 5.5 Možete li izdvojiti nekoga čiji susjed ne biste voljeli da budete?

	Učestalost odgovora	%
Zavisnici, narkomani	1098	24,2
Homoseksualci (seksualne manjine)	799	17,6
Bivši zatvorenici	619	13,7
Bivši narkomani, zavisnici	588	13,0
Ljudi koji žive sa HIV-om	443	9,8
Novopečeni bogataši, skorojevići	327	7,2
Imigranti / stranci na radu/ sa firmom u Crnoj Gori (Kinezi, Rusi, itd.)	98	2,2
Policajci	86	1,9
Kolege sa posla	71	1,6
Ljudi koji pripadaju drugim etničkim i vjerskim grupama	66	1,5
Porodica/rođaci	61	1,3
Interno raseljena lica, izbjeglice	49	1,1
Siromašni, socijalni slučajevi	45	1,0
Majka /otac vanbračne djece	34	0,8
Podržavaoci/članovi političkih partija koji su suprotstavljeni partiji kojoj vi pripadate ili je podržavate	37	0,8
Ljudi koji pripadaju vašoj etničkoj ili vjerskoj grupi	32	0,7
Lica sa invaliditetom	32	0,7
Nevjenčani parovi koji žive zajedno	27	0,6
Bliski prijatelji	20	0,4
Ukupno	4532	100,0

Izvor: UNDP Kvantitativno istraživanje, 2011.

Napomena: Ispitanici imaju mogućnost da odaberu do pet odgovora.

Povjerenje crnogorskih građana u javne institucije poraslo je tokom proteklih godina.

Ratovi devedesetih, ekonomske reforme i proces privatizacije, nemogućnost (ili nespremnost u nekim slučajevima) države da sprovede vladavinu prava doprinijeli su širenju kriminala, a naročito organizovanog kriminala i teške korupcije koja podrija povjerenje građana u državne institucije. Na primjer, neodrživa izgradnja nije rađena u skladu sa zakonom, a bila je raširena u regionima koji su atraktivni za turizam. Većina radne snage u građevinarstvu dolazi iz inostranstva i često ne plaća poreze.

Tokom proteklih godina, međutim, povjerenje u institucije se poboljšalo i sada se može sa pozitivnim ishodom porediti sa povjerenjem u institucije u zapadnim zemljama. Više od dvije petine ispitanika u ispitivanju EBRD-a povoljno je ocijenilo rezultate Vlade Crne Gore, dok je jedna petina ustvrdila da su se rad i rezultati Vlade poboljšali u protekle tri godine.¹⁵⁷ Najviši nivo povjerenja uživaju vjerske institucije, nakon čega slijede banke i finansijski sistem. Političke partije i sindikati uživaju relativno nizak nivo povjerenja.

Izgradnja društvenog kapitala Crne Gore: Pogled u budućnost

Dostupna istraživanja potvrđuju koliko je za promovisanje razvoja ljudskog kapitala značajno da se ne vodi računa samo o obrazovanju i zdravlju. Veliki niz različitih činilaca objašnjava razliku u stvaranju i korišćenju ljudskog kapitala tamo gdje razlike u društvenoj infrastrukturi u različitim dijelovima zemlje imaju veliku ulogu.¹⁵⁸ Takva društvena infrastruktura obuhvata

¹⁵⁷ European Bank for Reconstruction and Development. 2011. Life in Transition: After the Crisis. Montenegro.

¹⁵⁸ Hall, R. E. & Jones, C. I. 1999. "Why do some countries produce much more output per worker than others?" The Quarterly Journal of Economics 114 (1), 83-116.

institucije i politike vlade koje oblikuju ekonomsko okruženje, u okviru koga pojedinci akumuliraju vještine, a firme rade. Nedostatak društvene infrastrukture koja će dovesti do djelotvornog stvaranja i korišćenja ljudskog kapitala dovodi do gubitaka u proizvodnji i na kraju ograničava mogućnosti razvoja po mjeri čovjeka za svakoga.

Ovo poglavlje pokazuje da je društveni kapital od ključnog značaja za djelotvorno formiranje i korišćenje ljudskog kapitala u Crnoj Gori. Zbog toga je važno da kreatori politike u Crnoj Gori i društvo generalno gledano osmisli i zajedno implementira radnje na nivou države, zajednica i pojedinaca koje će doprinosti razvoju modernih vrijednosti, normi, odnosa povjerenja i horizontalnih mreža kojima se njeguje razvoj društvenog kapitala. Oblasti djelovanja koje ističemo u tekstu koji slijedi mogle bi se rješavati u okviru širokog procesa evropskih integracija.

Jačanje društvenog kapitala na nacionalnom nivou kroz izgradnju povjerenja i pouzdanja u državne institucije.

Vlada mora da sprovede niz intervencija usmjerenih ka jačanju vladavine prava, transparentnosti, odgovornosti i povjerenja građana u državne institucije. Građani vjeruju da problemi korupcije, nepotizma, favorizovanja, pristrasnosti, neefikasnosti i nedjelotvornosti i dalje postoje. Da bi se izgradilo povjerenje i proširile socijalne mreže, treba proširiti demokratske mehanizme koji bi omogućili da se birokratija podvrgne djelotvornoj kontroli demokratske javnosti. Na primjer, svi građani Crne Gore treba da znaju za važeće zakone o slobodi informisanja i da budu podstaknuti da ih koriste. Biće potrebno dosta vremena da se izgradi povjerenje građana i zato treba primjenjivati univerzalnu transparentnost djelovanja Vlade, uz nekoliko izuzetaka kao što su pitanja nacionalne bezbjednosti. Građani moraju da znaju kako se donose odluke i moraju biti u mogućnosti da traže svaku informaciju koju žele od svake službe Vlade. Kampanja izgradnje svijesti treba da informiše građane o važećim zakonima i drugim propisima o slobodi informisanja i pravima građana. Ako zahtjevi za pristup informacijama postanu uobičajena praksa, službenici vlade će znati da njihovo djelovanje može da bude podvrgnuto analizi javnosti. Svi ključni segmenti društva će biti osnaženi i shvatiće da su i njihov glas i mišljenje važni.

Povjerenje u državne institucije može se graditi kroz široku interakciju državnih zvaničnika i građana. Centralna i lokalne vlasti mogu da po ugovoru angažuju nevladine organizacije da pripreme studije o pitanjima koja su od posebnog javnog interesa, uključujući, na primjer, budžetske prioritete, strateške planove za društveni i ekonomski razvoj, projekte kapitalnih investicija, planove namjene zemljišta i planove za bolje pružanje javnih servisa, uključujući, na primjer, vodu, struju i prevoz. Takav bi angažman podstakao nevladine organizacije da grade jače društvene mreže na lokalnom nivou i osnažio bi pojedince tako što bi obezbijedio da se njihov glas i težnje čuju i da dopru do donosioca odluka. O inicijativama u oblasti politike trebalo bi raspravljati u velikoj mjeri i to različitim kanalima kao što su javne rasprave, tako da se dobije input građana. Iako Vlada Crne Gore bilježi dobre rezultate u sprovođenju konsultacija i u uključivanju građana u donošenje odluka i praćenje njihovog sprovođenja, ta praksa treba da bude dosljednija, a asortiman mogućnosti da se građani uključe u dijalog treba da se proširi.

Centralne vlasti i vlasti na lokalnom nivou treba da uvedu transparentnije politike i procedure vezane za ljudske resurse kako bi se pozabavili rasprostranjenom percepcijom korupcije i zaštite pojedinaca. Profesionalna i neutralna državna služba u kojoj se zapošljavanje i napredovanje bazira na rezultatima rada može se promovisati putem usvajanja sistema upravljanja koji bi se bazirao na rezultatima rada i koji bi promovisao objektivne kriterijume u zapošljavanju i napredovanju. Funkcije ljudskih resursa na centralnom nivou Vlada može centralizovati da bi obezbijedila politički neutralne odluke vezane za ljudske resurse, sa čim se otpočelo osnivanje Uprave za kadrove. Elementi kao odabir zaposlenih/popunjavanje upražnjenih radnih mjesta, angažovanje, klasifikacija radnih mjesta, naknada, ocjena uspješnosti rada, bolovanje, radni uslovi, disciplina, učenje i razvoj zaposlenih mogu da se propišu i da se postave na vebsajt Vlade. Iako se centralizovane funkcije vezane za ljudske resurse povezuju sa rigidnošću, složnošću i neosjetljivošću na potrebe za ljudskim resursima koje se mijenjaju, Vlada bi mogla da iskoristi ovaj pristup da bi izgradila povjerenje građana i pouzdanje u državne institucije.

Širenje elektronske vlade takođe može da bude pozitivan doprinos izgradnji povjerenja u vladu. Ako građani imaju pozitivne utiske o svojim iskustvima sa elektronskom vladom, to će doprinijeti izgradnji povjerenja u vladu. Karakteristike strategija elektronske vlade kao što su efikasnost, transparentnost i interaktivnost mogu direktno da utiču na zadovoljstvo elektronskom vladom i da dovedu do većeg povjerenja.

Mediji mogu da igraju aktivniju ulogu u izgradnji društvenog kapitala i u olakšavanju saradnje građana i donosioca odluka. Mediji postaju sve djelotvorniji instrument društvenih promjena. Oni predstavljaju katalizator za promjenu razmišljanja, podstiču građane da budu proaktivniji u promovisanju svojih društvenih vrijednosti, braneći njihove interese i stavove u interakciji sa organima vlasti i izgrađujući zajednicu. Vrijeme koje se provede u čitanju novina i posmatranju stvari vezanih za javne poslove na televiziji može da pomogne građanima da donose svjesne odluke i da učestvuju u političkom

životu. Mediji mogu da oforme društvene pokrete i da im daju novu energiju, te da uključe građane u društvena pitanja kroz kvalitetne i na dokazima bazirane javne debate o temama koje su važne za zajednicu.

U Crnoj Gori mediji često stvaraju utisak da postoje moćne i nesavladive interesne grupe koje ne mare za održivi razvoj zemlje i koje se vode isključivo svojim kratkoročnim ekonomskim interesima. Je li to zaista tako ili je riječ uglavnom o tome da mediji žele da budu senzacionalistički? Da li opis društvene stvarnosti na televiziji potkrepljuje naša uvjerenja da je svijet jedno grozno mjesto i da se nikome ne može vjerovati? Da li mediji imaju potreban kapacitet i vještine da sprovedu temeljite istrage i da se fokusiraju na one oblasti koje su od ključnog značaja za razvoj ljudskog kapitala zemlje? S obzirom na značaj medija za formiranje društvenog kapitala i razvoj zemlje po mjeri čovjeka, potrebno je detaljno istražiti kako medijima može da se pomogne da igraju svoju značajnu društvenu ulogu. Mediji treba da sarađuju sa vladom, poslovnim sektorom, nevladinim organizacijama i školama na promovisanju lokalnog razvoja.

Pošto se tako aktivno učestvuje u društvenom umrežavanju, onlajn medije treba koristiti i da bi osnažili mnogi članovi zajednice da aktivno učestvuju u razvoju zajednice. Novosti iz zajednice mogu se objavljivati tim putem, a diskusije o pitanjima važnim za zajednicu mogu se podržavati na Fejsbuku i Twitteru. I društveno isključene grupe treba da dobiju potrebne vještine i podršku da predstave svoje stavove kroz društvene medije.

Jačanje građanskog društva i promovisanje vrijednosti volonterizma.

Postoji dobar pravni okvir sa potrebnim mehanizmima i procesima koji su potrebni za promovisanje građanskog društva. Razvoj građanskog društva dugoročno gledano iziskuje održivo funkcionisanje ekonomskog sistema čime se obezbjeđuje blagostanje pojedinaca. Ekonomska nesigurnost, politički i društveni izazovi perioda tranzicije i pogoršavanje društvenog kapitala zemlje ograničili su mogućnosti za razvoj građanskog društva.

Treći sektor i kultura volonterizma mogu se podržati tako što će se davati donacije dobrotvornim društvima uz to da se za takve izdatke odbijaju porezi. Te donacije smanjiće oporezivi prihod i iznos poreza koji treba da plaćaju pojedinci i dovešće do toga da se pojedinci jače uključe u aktivnosti zajednice. Treba utvrditi jasan set pravila vezanih za registrovana dobrotvorna društva koji treba da obezbijedi da ona funkcionišu isključivo za dobrotvorne svrhe (tj. za pomoć siromašnima, napredak u obrazovanju, napredak u oblasti religije ili za druge svrhe koje donose dobro zajednici) i moraju da posvete svoje resurse dobrotvornim aktivnostima.

Uz izgradnju kapaciteta nevladinih organizacija da se bave problemima važnim za cijelo društvo, postoji i stalna potreba da se razvijaju kapaciteti ovih organizacija da obezbjeđuju djelotvorna i održiva rješenja za potrebe njihovih članova i grupa sa kojima rade i da zastupaju njihove interese pred organima vlasti. Uključenost nevladinih organizacija može da pomogne da se vlada informiše o implikacijama njene politike i programa i da se utvrde prioritetne oblasti za intervenisanje. Nevladine organizacije mogu da razvijaju vještine analize, ispitivanja i praćenja odluka o javnim izdacima i investicijama. One mogu takođe da se uključe u praćenje kvaliteta javno obezbijedenih dobara i usluga i njihovog uticaja ili čak i same mogu da obezbjeđuju neke od takvih programa.

Obrazovni sistem treba da promoviše pozitivne društvene vrijednosti i kulturu učešća u životu zajednice.

Kursevi o građanskom obrazovanju, o građanstvu i EU treba da budu više fokusirani na nivo zajednice i treba da podstaknu djecu da istražuju kako nacionalne javne politike i lokalni programi direktno utiču na njihovu zajednicu i na sve ljude koje oni znaju. Učenicima treba obezbijediti višestruke mogućnosti da se ponašaju društveno odgovorno u različitim okruženjima. Nasuprot popularnom uvjerenju, djeci je mnogo stalo do politike i života zajednice i njih treba podstaći da svoje ideje sprovedu u djelo. Teme o kojima treba da se raspravlja su, između ostalog, budućnost Crne Gore, ekološka pitanja, obrazovanje i kako ono treba da se promijeni da bi ispunilo potrebe 21. vijeka. Učenici se mogu povesti na sjednicu skupštine opštine ili mogu učestvovati u drugim važnim događajima u zajednici. Škole treba da traže mogućnosti za dobrovoljni rad u zajednici i da podstiču učenike da volontiraju.

Zaključci

Mi smo društvena bića i naše zadovoljstvo životom zavisi od našeg društvenog kapitala, koji oblikuju naše vrijednosti i lični odnosi. Društvene mreže pružaju potrebnu materijalnu i emotivnu podršku u vrijeme potrebe, kao i pristup radnim mjestima i druge mogućnosti. Kao što ovo poglavlje pokazuje, društveni kapital utiče na ljudski kapital naše zemlje. Moramo da poboljšamo naše društvene veze i da promoviramo društvene vrijednosti koje će da generišu povjerenje u druge ljude, olakšaju razmjenu informacija i naše kapacitete da živimo i radimo u XXI vijeku.

Istražili smo različite dimenzije i utvrdili određene pokazatelje društvenog kapitala u Crnoj Gori. Mjerenje društvenog kapitala i ocjena njegove uloge i uticaja na ljudski kapital zemlje izazov je pošto su ljudski životi sačinjeni od višestrukih društvenih veza koje variraju u kontekstu i intenzitetu. Stupamo u interakcije sa porodicom, prijateljima, susjedima, kolegama, klijentima i rukovodiocima i činimo to poštom, telefonom, internetom i drugim direktnim kontaktima. Imamo raznovrsne vrijednosti, odnose povjerenja i društvene mreže i odlučujemo za sebe da li smo zadovoljni njima i što može da se uradi da obezbijedimo da društveni kapital zemlje daje pozitivan doprinos našem ljudskom kapitalu i razvoju koji svima koristi.

Poglavlje 6.

Zaključci i preporuke

Ljudski kapital i razvoj po mjeri čovjeka

Sve veća globalna konkurentnost znači da Crna Gora neće moći da bude konkurentna u smislu troškova i cijene, te će kao i sve evropske zemlje morati da nudi visokokvalitetne proizvode i usluge. To je moguće postići samo ako se unapređuje ljudski kapital zemlje. Dobro obrazovano i obučeno stanovništvo jeste cilj sam po sebi, a ujedno i presudni faktor koji doprinosi ubrzanom društveno-ekonomskom razvoju, te na kraju krajeva i razvoju po mjeri čovjeka.

Ljudski kapital igra presudnu ulogu u ostvarenju ciljeva razvoja po mjeri čovjeka. Razvoj po mjeri čovjeka odnosi se na širenje mogućnosti izbora. Ti izbori su raznovrsni, ali najsušastvenije su one mogućnosti izbora koje vode dugom i zdravom životu, obrazovanju i uživanju pristojnog standarda života. Ostali izbori mogu uključivati slobodu izražavanja, udruživanja i kretanja, kao i socijalnu pravdu i zaštitu od diskriminacije na osnovu rasnog, vjerskog ili etničkog porijekla, sposobnost uticaja na donošenje odluka i doprinosa društvenom životu.

Ljudski kapital je najveći resurs kojim Crna Gora raspolaže. Zavisno od broja građana, taj resurs može se brzo povećati.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Montenegro biznis alijansa

Na društvenom nivou, razvoj po mjeri čovjeka vodi ka većoj sposobnosti zemlje da apsorbuje moderne tehnologije, boljem kvalitetu i produktivnosti radne snage, što neizostavno dovodi do veće produktivnosti i ekonomskog rasta koji su od temeljnog značaja za razvoj po mjeri čovjeka. Na nivou pojedinaca, to je ključ za uspješnu karijeru u modernoj ekonomiji zasnovanoj na znanju. Unaprijeđene vještine i znanja pojedinaca postaju sve važnije za pojedinačni razvoj po mjeri čovjeka jer pomažu ostvarenju potreba i težnji pojedinca, održavanju društvenih mreža, odabiru zdravih životnih izbora i postizanju čitavog niza ostalih ciljeva. Ekonomski rast postignut preko unaprijeđenog ljudskog kapitala ne samo da rezultira povećanim raspoloživim prihodom domaćinstava, već povećava i budžetske prihode koji se mogu opredijeliti za važne društvene prioritete koji proširuju mogućnosti razvoja po mjeri čovjeka za sve.

Stvaranje ljudskog kapitala treba da postane strateški prioritet društva. Vlada i privatni sektor treba da strateški ulažu u razvoj ljudskog kapitala koji će stvoriti nova radna mjesta, razviti nove vještine i kompetencije, te pomoći ljudima u Crnoj Gori da srećno rade i žive u Evropi XXI vijeka. Naš uspjeh, i današnji i sutrašnji, te razvoj po mjeri čovjeka, zavise od kvaliteta ljudskog kapitala, vještina i produktivnosti. Prave vještine i sposobnost da se zajednički radi predstavljaju ključ za kretanje u pravcu prosperiteta. Osim izgradnje odgovarajućih znanja i vještina, moramo stvarati kohezivni društveni kapital tako da se svako osjeća uključenim, te da pozitivno doprinosi rastu zemlje, bez obzira na svoje porijeklo, nacionalnost ili obrazovanje.

„Gdje sebe vidite 2030. godine?“

U Norveškoj sam, prvenstveno zato što je standard (života) viši, poštuje se zakon i nema veza.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Fokus grupa studenata iz Nikšića

Tranzicija i njen uticaj na ljudski kapital u Crnoj Gori

Prije početka procesa tranzicije, zdravstvo, prosveta i drugi sektori koji oblikuju ljudski kapital u Crnoj Gori imali su relativno dobre rezultate i služili su tadašnjem političkom i ekonomskom režimu. Ekonomska tranzicija, ratni sukobi i duži period nesigurnosti u pogledu prioriteta zemlje ostavili su negativan trag na stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala.

Ljudi su se nekada trudili da rade više na poslu. Bilo je mnogo istraživača koji su razvijali nove tehnologije. Još uvijek postoje pojedini (istraživači) u određenim kompanijama, ali zaposleni u javnim preduzećima su najopušteniji i izlaze sa posla kad hoće.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Udruženje penzionera Crne Gore

Povećavao se procenat BDP-a opredijeljen za javne politike koje podstiču razvoj ljudskog kapitala, ali nije mogao da obezbijedi dovoljno prihoda za nastavnike, ljekare i druge profesionalce presudne za stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala, te za postojanje neohodne infrastrukture. Prelazak sa planske na tržišnu ekonomiju negativno se odrazio na opšti pristup osnovnim obrazovnim i zdravstvenim uslugama koje imaju presudni značaj za ljudski kapital.

Tranzicija i globalna ekonomska kretanja doveli su do sve većeg nesklada sektorskih vještina i smanjenja raspoloživosti i dostupnosti zdravstvene zaštite i obrazovanja. Mnogi nastavnici ostali su zatečeni i nepripremljeni za prenošenje znanja i vještina u oblastima kao što su informaciono-komunikacione tehnologije i tržišna ekonomija. Osim toga, zemlja je morala i da se nosi sa nepovoljnim demografskim trendovima, kao što je starenje stanovništva i smanjenje stopa fertiliteta, te ekonomske i društvene teškoće povezane sa tranzicijom. Tranzicija se negativno odrazila na sistem društvenih vrijednosti i odnosa povjerenja, te je dovela do sve većeg raslojavanja u društvu, gubitka socijalne sigurnosti za građane, rasprostranjene korupcije, kriminala i sive ekonomije. Kako bi se prevazišli ti izazovi i osigurala konkurentnost Crne Gore u XXI vijeku, trebalo bi realizovati niz mjera koja podržavaju razvoj ljudskog kapitala zemlje.

Crna Gora je usvojila brojne zakone, politike i druge intervencije usmjerene na razvoj ljudskog kapitala koje su u principu usaglašene sa pristupom EU u pogledu ljudskog kapitala, uključujući i Lisabonsku strategiju. Strategije naglašavaju ciljeve izgradnje Crne Gore kao društva znanja, sa fleksibilnom, konkurentnom i efikasnom radnom snagom, putem obrazovnog sistema, uključujući i stručno obrazovanje.

NVO Turistički forum posvetila je jednu diskusiju povezivanju mogućnosti za razvoj turizma i poljoprivrede u Crnoj Gori, vodeći računa o vrsti radne snage koja je potrebna za uspostavljanje takve spona. Budući da je Crna Gora mala zemlja, ona nema potencijal za ostvarenje značajnog izvoza, što važi i za poljoprivredu, ali ciljano plasiranje crnogorskih proizvoda turistima povećalo bi finansijski i ljudski kapital zemlje. Jedan od poznatih brendova vina vrhunskog kvaliteta proizvode Plantaže 13. jul i to u malim količinama. To je dio jedinstvenosti Crne Gore i atraktivan je za turiste. Tokom ove diskusije, utvrđeni su svi autentični proizvodi ruralnog područja Crne Gore koji se mogu plasirati turistima, kao što su tradicionalne vrste sira, kajmaka, pršuta i slično. Kako bi takve međusektorske veze zaista i funkcionisale, potrebna je bolje obrazovana radna snaga, kao i ulaganja u istraživanje i razvoj.

Izvor: <http://turistickiforum.me/info/saopstenja>

Neki od konkretnih izazova koji se mogu rješavati djelotvornim strategijama i politikama razvoja ljudskog kapitala obuhvataju sljedeće:

- nesklad vještina onih koji su zaposleni u sektorima koji su u propadanju i onih koji se traže u sektorima koji su u ekspanziji
- nesklad između sadašnjih vještina i kompetencija ljudskog kapitala i onih potrebnih za XXI vijek
- niska produktivnost rada
- nizak nivo spremnosti društva da se suoči sa izazovima globalizacije i EU integracija
- nizak nivo učešća društveno isključenih grupa u ljudskom kapitalu zemlje
- značajne regionalne razlike u ekonomskom i društvenom razvoju
- nejednakost pristupa zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju i socijalnim uslugama i
- ograničena spremnost stanovništva da žive i rade u ekološkoj državi.

Mislim da se upis na ekonomiju i pravo treba smanjiti, obustaviti na 10 godina.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Diskusija u fokus grupi nastavnika

Osnovni nalazi i preporuke

Jako je teško izmjeriti ljudski kapital koji se ne može svesti samo na osnovne komponente kao što su obrazovna postignuća, očekivni životni vijek i vještine stanovništva. Problematična je kvantifikacija nekih komponenti ljudskog kapitala kao što su vještine, inovativnost i preduzetničke sposobnosti stanovništva. Neke od elemenata društvenog kapitala, kao što su nivoi povjerenja u društvu i mreže od presudne važnosti za djelotvoran razvoj i korišćenje ljudskog kapitala, još je teže izmjeriti.

Ekonomski rast nije dovoljan da osigura djelotvoran razvoj i korišćenje ljudskog kapitala, pa treba rješavati društvena pitanja koja utiču na ljudski kapital, kao što su visoka stopa nezaposlenosti, niska stopa učešća, opadajuće stope nataliteta, sve starije stanovništvo, ozbiljno siromaštvo i odlazak velikog broja obrazovanih mladih ljudi.

Crna Gora teško može da obezbijedi bolji standard za mlade ljude sa ovom vrstom ekonomije. Teško je predvidjeti kako će se ti mladi ljudi snalaziti kada ostare. Većina mladih neće moći da riješi svoje stambeno pitanje, da stupi u brak, zasnuje porodicu, tako da će za 30 godina Crna Gora biti stara zemlja sa visokim brojem starih ljudi.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Diskusija u fokus grupi zaposlenih u Beranama i Podgorici

Međutim, ne postoji neka opšta politika razvoja ljudskog kapitala koja bi se mogla primijeniti na sve zemlje, čak ne ni na sve zemlje u jednom regionu. Moramo izgraditi konsenzus u pogledu prioriteta vezanih za ljudski kapital koji će uzeti u obzir našu nacionalnu istoriju, vrijednosti i kulturu. Nadalje, važno je ne samo razvijati prioritete i rješenja koja su prikladna za uslove u našoj zemlji, već se moramo oslanjati na dovoljno informacija i snažne analitičke alatke za praćenje nivoa ostvarenja ciljeva.

Kako se Crna Gora bude približavala članstvu u EU, reforme koje sprovodi u oblastima koje utiču na stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala treba da budu usaglašene sa temama i očekivanjima EU. To je osnovni uslov za uspjeh procesa crnogorske integracije u Evropu.

Brojni faktori doprinose stvaranju i korišćenju ljudskog kapitala. Visoki nivoi ljudskog kapitala nisu puki proizvod efektivnih politika u sektoru prosvete i zdravstva, već ih u velikoj mjeri opredjeljuju uslovi života, strukture upravljanja, društveni kapital i drugi društveni i ekonomski faktori na koje utiču politike i aktivnosti koje prevazilaze tradicionalne sektore prosvjete i zdravstva. U kontekstu sve veće međuzavisnosti i multidimenzionalnosti politika koje podržavaju ljudski kapital, potrebna je djelotvorna saradnja raznih sektora. Ljudski kapital u Crnoj Gori može se unaprijediti kada se usvoji združeni strateški pristup sa zajedničkim ciljevima koji promovišu zajedničke radne aranžmane svih relevantnih sektora.

Strateško planiranje obuhvata postavljanje okvira i definisanje principa zajedničkog djelovanja sektorskih politika i intervencija koje idu u prilog ljudskom kapitalu. Procesi strateškog planiranja u oblasti ljudskog kapitala nisu dobro utemeljeni u Crnoj Gori. Takvi ograničeni kapaciteti podrivaju sposobnost zemlje da na odgovarajući način utvrdi postojeće probleme i prepreke za djelotvorno stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala, te da ih rješava na djelotvoran način.

Proces izrade strategije razvoja ljudskog kapitala treba da uključi sve zainteresovane strane. Kako akteri sa strane nevladinog sektora nisu ravnopravni u smislu moći i sposobnosti da utiču na razvoj javnih politika i strategija, treba uložiti sve napore kako bi se zaista i čuli glasovi svih zainteresovanih strana.

Kada se usvoji, strateški plan treba pretočiti u operativni plan koji uključuje konkretne aktivnosti, koje mogu obuhvatati čitav niz operacija vezanih za stvaranje i održavanje ljudskog kapitala, uključujući i opredjeljivanje budžetskih sredstava i resursa, organizaciju službi i obezbjeđivanje kadrova, prostorija i opreme. Posebno je važno razvijati politike, programe i podršku usmjerenu na ljude čiji je potencijal nevalorizovan, a znanja i vještine nedovoljno iskorišćene.

Kako bi se unaprijedio strateški fokus na ljudski kapital, poželjno je uspostaviti forum za razmjenu znanja i ideja među kreatorima politika, akademskim institucijama, nastavnim kadrom i zdravstvenim radnicima kako bi razmjenjivali stavove i ideje o tome kako graditi djelotvoran ljudski kapital. Kada se takve ideje prepoznaju i analiziraju, mogu se pretočiti u konkretne zakone, politike, programe i projekte. Takav forum posebno bi mogao da doprinese rješavanju niza faktora koji ometaju izradu i realizaciju strateških politika koje utiču na rješavanje ljudskog kapitala, kao što su loša horizontalna koordinacija, odsustvo vodećeg ministarstva zaduženog za ljudski kapital, nedostatak obučanih kadrova, nedjelotvorna koordinacija između nacionalnog i lokalnog nivoa koja otežava da se dopre do ciljnih grupa, te slabo korišćenje partnerstava sa nevladinim organizacijama. Bilo bi korisno uspostaviti međuministarski upavni odbor koji bi bio zadužen za razvoj međuministarskih

politika koje podržavaju ljudski razvoj.

Partnerstva na razvoju ljudskog kapitala mogu funkcionisati samo ako postoje djelotvorne demokratske institucije i prakse, te ako su pojedinci osnaženi da učestvuju u donošenju odluka. Pojedinci, putem demokratskih institucija, mogu da utvrde najvažnije prioritete za razvoj ljudskog kapitala, razrađuju intervencije za njihovo rješavanje i realizuju ih na najefikasniji način.

Nalazi i preporuke po sektorima

Strateški i međusektorski pristup ljudskom kapitalu

Za duži životni vijek, brze inovacije, povećanje konkurentnosti u međunarodnim okvirima potrebna su velika ulaganja, jasno usmjerene politike i programi na unapređenje kvaliteta i izdržljivosti ljudskog kapitala. Ovaj izvještaj zagovara tezu da se ljudski kapital ne može unaprijediti pukim povećanjem budžetskih izdvajanja za sektore prosvete i zdravstva, te da su potrebni složeniji pristupi. Treba međusobno usaglasiti strukture, zakone, politike, instrumente, programe i projekte u sektorima zapošljavanja, zdravstva, obrazovanja i drugim kako bi se ostvario maksimalan uticaj na ljudski kapital. U nastavku su dati neki primjeri sektorskih politika.

Obrazovanje i ljudski kapital

Duboke promjene u demografskoj strukturi, trendovima na tržištu rada, novim tehnologijama, tranzicionim procesima i težnjama ka članstvu u EU učinile su neizbježnom reformu u sektoru obrazovanja. Ostvaren je evidentan napredak u oblastima reforme nastavnih planova i programa, ali i dalje ostaju ozbiljni izazovi koji sprječavaju djelotvorno stvaranje ljudskog kapitala.

Crna Gora ima dobro obrazovano stanovništvo, ali je opšti nivo obrazovanja niži od onog u zemljama EU. Obrazovni sistem i dalje proizvodi svršene studente sa vještinama koje nisu u saglasnosti sa zahtjevima tržišta rada. RAE i djeca sa posebnim obrazovnim potrebama suočavaju se sa barijerama u pristupu obrazovanju što ograničava njihovu sposobnost da doprinesu ljudskom kapitalu zemlje.

Sve se svodi na čitanje materijala, profesor odabere učenika koji će pročitati lekciju i to je to. Ne mislim da sam stekla značajno znanje na fakultetu, te sam stvari znala i ranije, naučila sam svega nekoliko riječi. Mogla bih da održim čas na engleskom jeziku u trogodišnjoj stručnoj školi.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Fokus grupa studenata iz Nikšića

Sektor prosvete i dalje je suočen sa nedovoljnim ulaganjima. Veći dio ulaganja odlazi na plate nastavnika i pokriva tekućih troškova. Ostala sredstva koja se opredjeljuju za opremanje škola, što je presudni momenat u izgradnji vještina u oblasti novih tehnologija, i dalje su veoma niska.

Veći nivo sredstava ne može da riješi sve probleme i upodobi ulogu sektora obrazovanja potrebama stvaranja i korišćenja ljudskog kapitala u Crnoj Gori. Potrebne su više sistemske i strateške reforme. Osnovne preporučene strategije obuhvataju:

- Upodobiti modele rada vrtića kako bi zadovoljili specifične potrebe po regionima, opštinama i lokalnim zajednicama, posebno sa stanovišta zaposlenih roditelja.
- Stvarati povoljne uslove za povećanje broja licenciranih privatnih pružalaca usluga brige o djeci.
- Povećati svijest javnosti o važnosti ranog razvoja i učenja.
- Unaprijediti ranu identifikaciju, programiranje i podršku učenicima sa posebnim potrebama. Ne postoje zvanični podaci o broju djece sa poteškoćama, a sistem ih ne prepoznaje do momenta upisa u osnovnu školu. Ograničen broj eksperata za posebno obrazovanje otežava unapređenje ranih faza učenja kod djece sa posebnim potrebama.
- Povećati podršku koja ima za cilj izbjegavanje institucionalizacije djece lišene roditeljskog staranja.

- Uvesti zaštitne mjere za smanjenje i konačno iskorjenjivanje gotovinskih plaćanja i korupcije, prvenstveno kroz privatne časove. U suportnosti sa važećim zakonima, ova praksa izaziva nejednak pristup obrazovanju za djecu lošeg finansijskog stanja i društvenog porijekla.
- Povjeriti više ovlašćenja školama i prenijeti neke odgovornosti na roditelje, nastavnike i direktore. Takve reforme sistema upravljanja mogu promijeniti navike koje se podstiču i promovisati usmjerenje na postignuća učenika.
- Budući da je nivo djece koja napuštaju obrazovanje najveći u srednjim stručnim školama, treba preduzeti mjere da se djeca koja su u riziku zadrže u školi i da se smanji broj onih koji napuštaju obrazovanje. Za učenike koji su u riziku potrebni su djelotvorni i inovativni programi prelaza sa škole na zaposlenje. Takvi programi moraju obezbijediti mogućnosti za učenike da zadovolje zahtjeve za završetak školovanja, a da ih istovremeno pripremaju za direktni prelazak na zapošljavanje ili samozapošljavanje.
- Uvesti programe podijeljene na module, koji učenicima nude priliku da steknu širok dijapazon osnovnih stručnih znanja primjenljivih na nekoliko mogućih zanimanja u okviru jednog područja rada.
- Obezbijediti raznovrsne instrumente za ocjenjivanje kako bi odrazili specifične vještine i znanja učenika, te ujedno uspješno otkrivali sposobnost kreativnog mišljenja ili inovativnosti i avanturističkog pristupa rješavanju problema.
- Povećati kvalitet nastavnog kadra u srednjim stručnim školama. Profesori koji predaju stručne predmete treba da imaju prilike da unapređuju svoja znanja i vještine iz oblasti psihologije, pedagogije i didaktike.
- Podrška uspostavljanju crnogorskog okvira kvalifikacija, što daje mogućnost poređenja sa kvalifikacijama u drugim zemljama.
- Rješavanje rodni stereotipa vezanih za određene poslove.
- Unaprijediti tehničku bazu stručnih škola kako bi odražavale savremene uslove rada. Nepostojanje modernih nastavnih sredstava i materijala često se navode kao prepreka za korišćenje modernih metoda nastave i učenja.
- Promovisanje građanskih vještina studenata putem programa za podizanje nivoa svijesti i njihovo uključivanje u lokalne kulturne programe i aktivnosti.
- Usvajanje strateškog pristupa razvoju visokoškolskog obrazovanja. Treba zadržati visok nivo učešća u tercijarnom obrazovanju ostvaren u Crnoj Gori.
- Povećanje nivoa finansiranja i uvođenje podsticajnih mjera za profesore.
- Olakšati umrežavanje crnogorskih univerziteta sa stranim univerzitetima na evropskom i međunarodnom nivou. Povećati mobilnost studenata i profesora.
- Uspostaviti nacionalne standarde za ocjenu i evaluaciju kvaliteta i kompetencija nastavnika u školama i profesora na univerzitetima.
- Promovisati i podsticati istraživanje u visokoobrazovnim ustanovama. Omogućiti profesorima da uzimaju plaćeno odsustvo radi obavljanja istraživanja na stranim univerzitetima.
- Usaglasiti sistem visokoškolskog obrazovanja i upisnu politiku sa realnim stanjem na tržištu rada.
- Obezbijediti sredstva za uspostavljanje sistema učenja na daljinu. Obrazovati nacionalni savjet za osmišljavanje i praćenje sprovođenja sistema za učenje na daljinu.
- Pružiti podršku univerzitetima (i njihovim bibliotekama) u dobijanju pristupa elektronskom izdanju stručnih časopisa i naučnih i stručnih publikacija.

Reforme koje uzimaju u obzir cjelovit sektor obrazovanja mogu da se usmjere na sledeća pitanja:

- Proširiti mogućnosti za cjeloživotno učenje i povezati ih sa potrebama na tržištu rada. Mogućnosti za cjeloživotno učenje treba da pomognu svim građanima Crne Gore da se prilagode ekonomiji baziranoj na znanju. Kada ljudi završe redovno obrazovanje i izgrade svoje vještine učenja, treba im obezbijediti pristup mogućnostima za kontinuirano obnavljanje i unapređenje vještina i kompetencija.

- Ojačati kapacitete nastavnika i njihovu predanost poslu. Kvalitet nastavnika (i direktora) i nastavne prakse na kraju krajeva će predstavljati najvažniji faktor u promovisanju učenja i postizanju boljih rezultata svih učenika. Nastavnici treba da su u stanju da promovišu učenje na osnovu otkrivanja i da veći naglasak stavljaju na rezultate koji ne predstavljaju samo puko reprodukovanje činjenica i informacija. Treba unaprijediti obuku, zapošljavanje, raspoređivanje i motivaciju nastavnika putem odgovarajućih stimulativnih mjera i mehanizama odgovornosti za poboljšanje učenja i unapređenje jednakosti.
- Promovisati informaciono-komunikacione tehnologije kao neophodne instrumente za unapređenje procesa nastave i učenja. Te nove tehnologije mogu upodobiti proces učenja i prilagoditi ga posebni potrebama učenika, te ih ujedno pripremiti za život i rad u društvu u kome kompetencije vezane za nove tehnologije postaju sve više nezaobilazne.
- Uključiti društveno isključene grupe u učenje. Moderne ekonomije ne mogu sebi priuštiti značajnu manjinu neobrazovanih, neobučanih i isključenih. Isključivanje smanjuje kapacitet pojedinaca da doprinose društvu i privredi i da od njih imaju koristi. Sva djeca i odrasli ljudi u Crnoj Gori zasluđuju ravnopravan pristup mogućnostima za obrazovanje i učenje.

Obrazovanje je jako važno, ali mi niko nije pomogao da obrazujem svoje dijete, jer sam samohrana majka.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Diskusija u fokus grupi nezaposlenih u Beranama

Zdravlje i ljudski kapital

Zdravlje igra važnu ulogu u određivanju ljudskog kapitala zemlje, uključujući i učinak koji ljudi ostvaruju na tržištu rada, što je direktno povezano sa makorekonomskim koristima, kao što je BDP po glavi stanovnika. Zdraviji ljudi mogu biti produktivniji jer fizički i mentalno aktivniji pojedinci djelotvornije koriste tehnologiju, opremu i sopstvene vještine. Zdravlje je važan preduslov za povećanje broja ekonomski produktivnih godina u životu pojedinca. Dobro zdravlje može da doprinese odluci zaposlenih da odlože penzionisanje i duže se zadrže u radno aktivnom stanovništvu.

Zdravlje građana Crne Gore značajno je pogoršano tokom tranzicije, mjereno, na primjer, zvaničnim podacima o očekivanom životnom vijeku. Iako su budžetska izdvajanja za zdravstvo relativno visoka, slaba je korelacija između iznosa opredijeljenih sredstava i rezultata u smislu zdravstvenog stanja. Uprkos realizaciji određenih reformi čiji je cilj bio da unaprijede efikasnost, ravnopravnost u pristupu i kvalitet zdravstvenih usluga, njihov uticaj na ljudski kapital nije onoliko značajan koliko se to očekivalo.

Treba da obrazujemo institut za zaštitu radnika koji bi vodio računa o problemima radnika i osiguravao da svaka kompanija sprovodi redovne sistematske preglede.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Dubinski intervju Ministarstvo zdravlja

Mora se reformisati sistem zdravstva kako bi se osiguralo da obezbjeđuje rezultate koji predstavljaju podršku razvoju i korišćenju ljudskog kapitala. Preporučene reforme uključuju:

- Veća usmjerenost na postizanje rezultata zdravstva unapređivanjem kapaciteta sistema da razvija i realizuje politike i programe zasnovane na pokazateljima i usmjerene na rezultate, koji su ujedno usaglašeni sa EU modelima zdravstvene zaštite. Treba poboljšati kapacitete za donošenje zdravstvenih politika, planova i za upravljanje u zdravstvu.
- Usmjerenost na ostvarenje finansijske održivosti i poboljšanje efektivnosti i efikasnosti korišćenja sredstava davanjem više moći odlučivanja lokalnim organima i bolnicama. Neophodno je nastaviti sa povećanjem efikasnosti i održivosti potrošnje u oblasti zdravstva i nastaviti sa pomjeranjem načina finansiranja u zdravstvu sa sistema više usmjerenog na ulazne parametre ka onom koj je više okrenut izlaznim parametrima na nivou primarne, sekundarne i tercijarne zdravstvene zaštite. Fleksibilniji sistem finansiranja, koji više nije zasnovan na striktnim normama ulaznih podataka doveo bi do preraspoređivanja kapaciteta pružalaca usluga i veće efikasnosti.

- Za prioritet odrediti promovisanje zdravlja i prevenciju. Kako bi se na duže staze unaprijedio ljudski kapital zemlje, neophodno je za prioritete odrediti ciljeve promovisanja zdravlja, prevencije oboljenja i profilakse koji često ostaju van osnovnog usmjerenja reformi u sektoru zdravstva. Prevencija oboljenja radije nego kurativni pristup mogli bi smanjiti izdavanja u sektoru zdravstva i dati mogućnost sistemu da pruža bolju uslugu svima, da zadrži prednosti modela iz socijalističkog perioda i pruži priliku privatnom sektoru da poveća opcije koje se nude građanima da vode zdrav i dug život.
- Osigurati pravičnost pristupa kvalitetnim uslugama zdravstvene zaštite. Zdravstvene nejednakosti su i dalje prisutne u Crnoj Gori uprkos stalnom povećanju izdvajanja za zdravstvo. Društveno isključene grupe suočavaju se sa višestrukim i raznovrsnim preprekama u pristupu zdravstvenoj zaštiti. Ravnopravnost se može pomovisati uspostavljanjem medicinskih standarda u čitavoj zemlji i mehanizma akreditacije za pružaoce usluga zdravstvene zaštite koji mogu osigurati da se ovi minimalni standardi opreme i brige zaista i poštuju. Mogu se identifikovati subjekti zdravstvene zaštite u oblastima u kojima postoji samo ograničena pokrivenost i pristup ovim uslugama, te realizovati mjere dodatne izgradnje kapaciteta kako bi se rješavala njihova situacija. Mogu se uvesti i dodatne mjere, kao što je zahtjev da svršeni ljekari i medicinske sestre određeni period vremena rade u područjima nedovoljno pokrivenim zdravstvenom zaštitom.
- Istražiti mogućnosti proširenja privatnog osiguranja i privatnih pružalaca usluga. Međutim, država treba da nastavi sa preuzimanjem primarne odgovornosti za osnovne usluge zdravstvene zaštite, poboljšanu pokrivenost i pristup za društveno isključene grupe koje su najizloženije rizicima po zdravlje. Ostali osnovni prioriteti države mogu uključivati i usluge prevencije, imunizacije i profilakse.
- Sprovoditi politike usmjerene na povećanje stopa nataliteta. Da bi se stvarali povoljniji uslovi za parove da imaju više djece, može se sprovesti niz intervencija koje uključuju poboljšanje prava žena na polju zdravstvene zaštite, posebno reproduktivnih prava; u zakonu predvidjeti značajnije naknade za porodijsko i roditeljsko odsustvo kao što je mogućnost brige o djeci kod kuće dok je dijete malo; smanjenje poreza na robe kao što su odjeća i hrana za djecu i direktna davanja porodicama slabijeg materijalnog stanja koje imaju djecu; i unapređenje radnih prava majki zaposlenih u privatnom sektoru.

„Mladi ljudi u principu kažu da ih finansijske teškoće sprječavaju u tome da zasnivaju porodice. „Teško je izdržavati porodicu samo sa jednom platom.“

Pitanje: Kako da živite od 450 eura mjesečno? Student: „Nećemo se udavati i ženiti“.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Diskusija u fokus grupi studenata iz Nikšića

Društveni kapital

Iako tema društvenog kapitala zaslužuje dublju analizu, ovaj izvještaj pokazuje da je važno ciljeve unapređenja društvenog kapitala uključiti u širi niz politika usmjerenih na razvoj ljudskog kapitala. Stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala predstavlja društvenu aktivnost jer se dešava u interakcijama ideja i pojedinaca. Društvene interakcije su neophodne za stvaranje i korišćenje ljudskog kapitala.

Društveni kapital može olakšati pružanje usluga u obrazovanju, zdravstvu i socijalnoj zaštiti jer ljudi radije traže savjet od nekoga kome vjeruju. Putem neformalnih mreža izgrađenih na povjerenju može se promovisati važnost kvalitetnog obrazovanja, zdravstvene prevencije i podrške društveno isključenim grupama u lokalnim zajednicama.

Društveni kapital može podržati izgradnju ljudskog kapitala za XXI vijek osnaživanjem ili promjenom društvenih normi i time što će ih učiniti osjetljivima na poboljšanje ljudskog kapitala. Ako zemlja ima gustu mrežu društvenog i građanskog angažmana i participacije, vjerovatnije je da će članovi zajednice sarađivati na uzajamnu korist. Kohezivnije društvo, sa snažnim osjećajem grupnog identiteta vodi računa o zajedničkom blagostanju, što podrazumijeva da vrijednosti kao što su vrijedan rad, cjeloživotno učenje, zdravi stilovi života mogu postati norme koje dijele svi. Veći društveni kapital može pomoći da se prevaziđe osjećaj nepovjerenja i podstaknu članovi zajednice da preduzimaju kolektivne aktivnosti koje promovišu blagostanje i uključivanje članova njihove zajednice.

Crna Gora je mala zemlja, svako zna svakoga, uvijek je bilo favorizovanja na osnovu veza, ali jedini način da se toga riješimo jeste da poštujemo pravila (transparentnosti).

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine, dubinski intervju Udruženje penzionera Crne Gore

Uglavnom se oslanjajući na nalaze i analizu istraživanja koje je UNDP sproveo 2011. godine, ovaj izvještaj je ustanovio sledeće:

- Ljudi u Crnoj Gori i dalje vjeruju da država treba da rješava mnoge od stvari koje izazivaju zabrinutost. Značajan broj građana Crne Gore, posebno među starijim generacijama, nije tako spreman da usvoji sve ideale demokratije i slobodnog tržišta i da prihvati odgovornost za sopstvenu sudbinu.
- Ljudi u Crnoj Gori vjeruju da su veze važnije za profesionalnu karijeru od znanja, vještina i radnog iskustva. 45,5% ispitanika vjeruje da je od životnog značaja biti povezan sa ljudima na položaju moći kako bi napredovali u životu, a 46% ispitanika smatra da je to važno.
- Ljudi u Crnoj Gori shvataju da je korupcija štetna, a ipak je prihvataju kao dio svog svakodnevnog života. Korupcija je još preovlađujuća u mnogim oblastima, posebno građevinarstvu, privatizaciji i javnim nabavkama. Smatra se da na formalna i neformalna gotovinska plaćanja otpada značajan dio izdvajanja za zdravstvo. U obrazovanju, korupcija i druge „neformalne korisničke naknade“ (često uzrokovane niskim platama nastavnika) ograničavaju mnogim pojedincima pristup uslugama kvalitetnog obrazovanja. Uprkos nizu intervencija vlade na suzbijanju korupcije, građani su i dalje skloni da opravdavaju poklone ili davanje novca u mnogim oblastima života.

Upitani što mislite kad neko kaže da traži posao, ispitanici su odgovorili „neće ga naći“, „budala, traži posao“, „5.000 eura u koverti“, itd.

U Beranama prvo pogledamo ko zna koga, pa onda odemo do predsjednika opštine i pokušamo da povučemo sve moguće veze.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Diskusija u fokus grupi nezaposlenih u Beranama

Upitani kako dobijaju informacije o potencijalnim prilikama za posao, odgovor je bio da ljudi najčešće saznaju za otvorena radna mjesta iz oglasa, a tokom sezone od Biroa rada, ali samo ljudi sa poželjnim političkim stavovima dobijaju priliku (da se zaposle).

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine diskusija u fokus grupi nezaposlenih mladih ljudi u Podgorici

- Ljudi u Crnoj Gori više vole zaposlenje u javnom sektoru za manju platu nego u privatnom sektoru. Gotovo dvije trećine ispitanika (64%) radije bi radilo za javnu upravu za mjesečnu platu od 450 eura nego u privatnom sektoru za 750 eura.

Prednosti mog posla kao direktora su u tome da mogu da radim koliko želim, sam sebi da određujem zadatke, radim kako želim, nisam podređen nikome, a plata mi zavisi od toga koliko radim. Međutim, ova pozicija je mnogo nestabilnija nego što je položaj stalno zaposlenih. Nedostaci su nemanje sigurnosti, (uticaj) ekonomske krize, nema nikoga da me zamijeni ako je nophodno, nikoga da nas gura i nema protesta ispred zgrade Vlade. Imati svoje preduzeće, ali ne žrtvovati toliko. Imati normalne uslove, kao u ostatku svijeta.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine Diskusija u fokus grupi zaposlenih u Beranama

Ljudi u Crnoj Gori imaju neke tradicionalne vrijednosti koje ne podržavaju uvijek razvoj ljudskog kapitala. Jedna četvrtina ispitanika vjeruje da je konkurencija dobra jer stimuliše ljude da vrijedno rade, razvijaju i promoviraju nove ideje i postaju aktivniji u pravljenju sopstvenih izbora. Što se tiče spremnosti da se pohađa obuka i za druge opcije u vezi posla, mobilnost građana je niska i gotovo jedna četvrtina ispitanika vjeruje da promjena posla nije prikladna, a gotovo 50% smatra da se to treba uraditi jednom ili dvaput.

Na pojedinačnom nivou, ljudi u Crnoj Gori vrednuju porodične odnose i snažno se oslanjaju na mreže članova porodice i prijatelja. Iako većina ispitanika ima tendenciju da ne vjeruje ljudima (64% ispitanika), ogromna većina ispitanika (89,7%) je izjavila da imaju bliske prijatelje. Više od njih 43% su veoma zadovoljni svojim porodičnim životom, a 67% ispitanika visoko

cijeni svoj porodični život. Sumarno posmatrano, crnogorski građanin/ka je „inkapsuliran/a“ na nivou najmanje društvene grupe koja mu/joj pomaže da rješava razne probleme i brige što otežava kruženje ideja, informacija i resursa među grupama i ograničava mogućnosti za razvoj ljudskog kapitala zemlje.

Na nivou lokalnih zajednica i društva, ljudi u Crnoj Gori ne vjeruju u svoje pojedinačne i kolektivne sposobnosti da utiču na donošenje odluka, te samo zanemarljiv broj pojedinaca učestvuje u nevladinim organizacijama, udruženjima, klubovima i drugim vidovima organizovanja civilnog društva. Mladi čine najaktivniju grupu, te je 12% mladih ispitanika odgovorilo da su članovi i da aktivno učestvuju u studentskim organizacijama, dok njih 13% nisu članovi, ali aktivno učestvuju. Nisklonost angažovanju u bilo kom vidu kolektivnog djelovanja postepeno se prelila i na druge sfere, što podriva održivi razvoj i ekonomske potencijale zajednica.

Budući da je društveni kapital od presudne važnosti za djelotvorno formiranje i korišćenje ljudskog kapitala u Crnoj Gori, važno je realizovati niz strategija i politika kojima se gradi društveni kapital, jer je on u sprezi sa ljudskim kapitalom:

- Jačanje društvenog kapitala na nacionalnom nivou putem izgradnje povjerenja i vjere u institucije sistema. Vlada mora da sprovede niz intervencija kojima bi osnažila vladavinu prava, transparentnost, odgovornost i povjerenje javnosti u institucije sistema. Zakonske odredbe o sprječavanju sukoba interesa u javnoj upravi treba djelotvorno sprovoditi. Ljudi u Crnoj Gori treba da budu upoznati sa važećim zakonom o slobodnom pristupu informacijama i treba ih podsticati da ga koriste. Povjerenje u institucije sistema može se graditi opsežnim interakcijama državnih zvaničnika i javnosti.
- Mediji mogu igrati aktivniju ulogu u izgradnji društvenog kapitala i olakšavanju saradnje građana i donosioca odluka. Treba koristiti društvene mreže, a posebno online medije, za osnaživanje mnogih članova zajednica da aktivno učestvuju u razvoju svojih zajednica. Facebook i Twitter mogu se koristiti za razmjenu novosti na nivou zajednice i za podršku diskusiji unutar zajednice.
- Osnažiti civilno društvo i promovisati vrijednosti volonterizma. Osim jačanja kapaciteta NVO za rješavanje problema u čitavoj zemlji, postoji i stalna potreba za razvojem kapaciteta tih organizacija za pružanje djelotvornih i održivih rješenja za zadovoljavanje potreba njihovih članova i grupa koje opslužuju i čije interese zastupaju pred institucijama.
- Obrazovni sistem treba da promoviše pozitivne društvene vrijednosti i kulturu učešća u životu zajednice. Teme građanskog obrazovanja, građanstvu i EU treba da budu više usmjerene na nivo zajednica i da podstiču djecu da istražuju kako nacionalne politike i lokalni programi direktno utiču na njihovu zajednicu i ljude koje oni poznaju. Učenicima treba pružiti višestruke mogućnosti da praktikuju društveno odgovorno ponašanje u raznim okruženjima.

Zakonom je regulisano da mogu da volontiram, ali iskustva nekih od mojih kolega pokazuju da to nije dobra ideja. Volontere jedva i da primaju na posao pod izgovorom da su sva mjesta već zauzeta.

Izvor: Kvalitativna studija UNDP iz 2011. godine diskusija u fokus grupi nezaposlenih mladih ljudi u Podgorici

Pokazivanjem važnosti ljudskog kapitala za razvoj po mjeri čovjeka i multidimenzionalne prirode faktora koji oblikuju ljudski kapital, ovaj izvještaj pokušava da dovede do promjene paradigme u skladu sa kojom se obrazovanje, zdravstvo, društveni kapital i druge relevantne oblasti neće doživljavati samo kao ciljevi sami po sebi, već i kao sredstvo za izgradnju ljudskog kapitala koje donosi pozitivne rezultate po razvoj po mjeri čovjeka za sve. Autori izvještaja dali su određene ideje i preporuke koje mi, kao društvo, možemo razmotriti i odlučiti da li one podržavaju ciljeve našeg društva. Pozivamo sve čitaoce da učestvuju u diskusiji i slobodno izraze svoje ideje kako bi dali pozitivan doprinos ljudskom kapitalu naše zemlje.

DODACI

DODATAK A

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Za potrebe Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), istraživačka agencija CEED Consulting sprovela je kvantitativno istraživanje (jedan-na-jedan), kao i kvalitativno istraživanje (detaljni intervjui i fokus grupe) i ljudskom kapitalu u Crnoj Gori.

Metoda kvantitativnog istraživanja (jedan-na-jedan) je primijenjena sa ciljem razmatranja uzroka i posljedičnog odnosa između događaja definisanih projektnim aktivnostima. Ova metoda realizovana je korišćenjem (polu)struktuiranog upitnika u ciljnoj grupi da bi se došlo do preciznih i validnih podataka.

Okvir za odabir uzorka i veličina uzorka

Uzorak je formiran na osnovu najnovijih podataka iz Popisa, u saradnji sa ekspertima za uzorkovanje iz MONSTAT¹⁵⁹, i obuhvata 20 opština (Andrijevića, Bar, Berane, Bijelo Polje, Budva, Danilovgrad, Žabljak, Kolašin, Kotor, Mojkovac, Nikšić, Plav, Plužine, Pljevlja, Podgorica, Rožaje, Tivat, Ulcinj, Herceg Novi i Cetinje).

Reprezentativno uzorkovanje treba da omogući generalizaciju rezultata za cijelo stanovništvo, kao i poređenje rezultata između urbanih i ruralnih područja, kao i po regionima. Kao što je ranije navedeno, okvir za odabir uzorka zasnovao se na Popisu stanovništva, domaćinstava i stanova iz 2011. godine.

$n = \frac{z^2 * p(1 - p)}{e^2}$ data je pomoću sljedeće formule:

u kojoj:

- n – predstavlja veličinu uzorka,
- z – predstavlja vrijednost normalne distribucije za određeni nivo povjerenja,
- p – predstavlja vrijednost osnovnog indikatora (0.50%),
- e – predstavlja preciznost.

U obzir su uzete sljedeće pretpostavke:

- ✓ stopa nedobijenih odgovora 10%,
- ✓ interval povjerenja 95%,
- ✓ preciznost od 0,05.

Veličina uzorka dobijena na osnovu gore navedene formule korigovana je u skladu sa očekivanom stopom nedobijenih odgovora.

Stratifikacija, uzorkovanje primarnih jedinica uzorkovanja i raspoređivanje uzorka

Uzorak je formiran kao dvoetafni stratifikovani uzorak, sa popisnim jedinicama kao primarnim jedinicama uzorkovanja i domaćinstvima kao sekundarnim jedinicama. Kolektivna domaćinstva su izostavljena. Spisak popisnih jedinica sa 20 ili više domaćinstava uzet je kao okvir za odabir uzorka u primarnu jedinicu uzorkovanja.

Popisne jedinice, kao primarne jedinice uzorkovanja, stratifikovane su prema:

1. Vrste naselja
 - ✓ urbano,
 - ✓ ruralno
2. Teritoriji
 - ✓ Sjever (opštine Andrijevića, Berane, Rožaje, Bijelo Polje, Pljevlja, Plav, Žabljak, Kolašin, Mojkovac i Plužine)

159 MONSTAT, Statistical Office of Montenegro, Census 2011

- ✓ Jug (opštine Bar, Ulcinj, Budva, Tivat, Kotor i Herceg Novi)
- ✓ Opštine Nikšić i Danilovgrad,
- ✓ Opštine Podgorica i Cetinje.

Raspoređivanje 260 popisnih jedinica sprovedena su po stratumima (teritoriji i vrsti nasilja). Primarne jedinice uzorkovanja (popisne jedinice) izabrane su proporcionalno prema broju lica, bez ponavljanja. Spisak domaćinstava za birane popisne jedinice korišćen je kao okvir za odabir uzorka pri izboru sekundarnih jedinica - domaćinstava. Iz svake prethodno odabrane popisne jedinice izdvojeno je 5 domaćinstava (po principu slučajnog uzorka). Takođe, 5 rezervnih domaćinstava odabrano je za svaku popisnu jedinicu (po principu slučajnog uzorka). Uzorak je obuhvatio ukupno 1,297 domaćinstava. Na opšta, demografska pitanja odgovarali su svi članovi domaćinstva, dok je na ostala pitanja odgovaralo jedno punoljetno lice (18 i više godina), član odabranog domaćinstva. Izbor člana domaćinstva koji je odgovarao na pitanja izvršen je pomoću Kišove tabele. Takođe, da bi se obezbijedila reprezentativnost ove vrste uzorka korišćena je Kišova mreža. Kišova mreža daje proceduru za odabir jednog člana domaćinstva od svih članova domaćinstva i uvodi još jednu fazu u planu uzorkovanja.

Procedura je sljedeća: anketar prvo pravi spisak muškaraca od najstarijeg do najmlađeg, a zatim žena po istom redoslijedu. Anketar potom konsultuje tabelu za odabir (Kišovu tabelu) kako bi odredio odraslo lice koje će anketirati.

I na kraju, sljedeća tabela sadrži sprovedeni uzorak.

Tabela 1. Sprovedeni uzorak

Opština	Veličina uzorka
Andrijevića	10
Bar	95
Berane	65
Bijelo Polje	90
Budva	45
Cetinje	40
Danilovgrad	30
Herceg Novi	75
Kolašin	20
Kotor	55
Mojkovac	15
Nikšić	150
Plav	25
Pljevlja	75
Plužine	5
Podgorica	380
Rožaje	41
Tivat	30
Ulcinj	41
Žabljak	10
Crna Gora	1297

Izvor: CEED Consulting

Metoda kvalitativnog istraživanja obuhvata procjenu stavova, motiva i mišljenja ispitanika na temu ljudskog kapitala i njegovog dubljeg razumijevanja. Primjena kvalitativnih tehnika (u vidu detaljnih intervjua i fokus grupa) omogućila je analizu načina na koji se ljudski kapital kreira, koristi i planira u Crnoj Gori, kao i da se prepoznaju stavovi i vrijednosti ispitanika na ovu temu.

Detaljni intervjui obavljani su sa predstavnicima sedam crnogorskih institucija (Ministarstvom prosvjete i sporta, Univerzitetom Donja Gorica, Zavodom za zapošljavanje, Montenegro biznis alijansom, Upravom za kadrove, Udruženjem penzionera Crne

Gore i Institutom za javno zdravlje) kako bi se utvrdilo njihovo razumijevanje ljudskog kapitala, mišljenje o postojećem sistemu obrazovanja i mogućnostima za nalaženje posla, kao i očekivanja predstavnika institucija o razvoju ljudskog kapitala u budućnosti.

Organizovano je šest fokus grupa sa predstavnicima ljudskog kapitala, kao i sa onima koji ga „kreiraju i koriste”, što je omogućilo detaljniju analizu kvaliteta života / vrijednosti pojedinaca, obrazovanja i zapošljavanja, kao i budućih očekivanja. Prilikom angažovanja učesnika, posebna pažnja posvećena je rodnoj ravnopravnosti.

Fokus grupe su sprovedene sa sljedećim ciljnim grupama i u sljedećim gradovima:

- FGD 1 i FGD 2: zaposleni, Podgorica i Berane
- FGD 3: domaćice i dugotrajno nezaposleni, Berane
- FGD 4: nastavnici u srednjim školama, Podgorica
- FGD 5: studenti i mladi ljudi koji traže prvi posao, Podgorica.

DODATAK B

PROFIL RAZVOJA PO MJERI ČOVJEKA

- Indeks razvoja po mjeri čovjeka (HDI)

HDI je kompozitni indeks koji mjeri prosječne rezultate u tri osnovne dimenzije razvoja po mjeri čovjeka - dug i zdrav život, znanje i pristojan životni standard.

Tabela 2: indikatori HDI za Crnu Goru, 2005–2011.

	Očekivani životni vijek na rođenju (u godinama)	Indeks zdravlja (očekivani životni vijek)	Očekivani broj godina školovanja (djeca mlađa od 7 godina)*	Prosječan broj godina školovanja (odraslih osoba)**	Indeks obrazovanja	BNP po stanovniku izražen u PPP (konstantni međunaarodni \$ 2005)	Indeks prihoda	Vrijednost HDI za Crnu Goru	HDI za Evropu i Centralnu Aziju	HDI u svijetu
2005.	74,1	0,853	13,7	10,6	0,802	8,340	0,634	0,757	0,728	0,66
2006.	74,0	0,852	13,7	10,6	0,802	9,140	0,647	0,762	0,734	0,664
2007.	74,0	0,852	13,7	10,6	0,802	10,025	0,660	0,767	0,741	0,670
2008.	74,1	0,853	13,7	10,6	0,802	10,794	0,671	0,771	0,745	0,674
2009.	74,2	0,855	13,7	10,6	0,802	10,028	0,660	0,768	0,744	0,676
2010.	74,4	0,858	13,7	10,6	0,802	10,121	0,661	0,769	0,748	0,679
2011.	74,6	0,861	13,7	10,6	0,802	10,361	0,665	0,771	0,751	0,682

Izvor UNDP (globalni) Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2011 (<http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/MNE.html>)

*napomena: 1) Podaci se odnose na 2011. ili najnoviju dostupnu godinu. 2) Na osnovu regresije više zemalja.

**napomena: 1) Podaci se odnose na 2011. ili najnoviju dostupnu godinu..

- HDI usklađen prema nejednakosti (IHDI)

IHDI je Indeks razvoja po mjeri čovjeka (HDI) čija je vrijednost usklađena prema nejednakostima u tri osnovne dimenzije razvoja po mjeri čovjeka.

Tabela 3: IHDI za Crnu Goru za 2011.

	Gini koeficijent za prihode	Gubitak zbog nejednakosti u očekivanom životnom vijeku na rođenju (%)	Gubitak zbog nejednakosti u obrazovanju (%)	Gubitak zbog nejednakosti u prihodima (%)	Ukupni gubitak (%)	HDI usklađen prema nejednakosti
2011.	30	6,8	2,5	11,3	6,9	0,718

Izvor: UNDP. (globalni) Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2011 (<http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/MNE.html>)

- Indeks nejednakosti rodova (GII)

Indeks nejednakosti rodova (GII) odražava nejednakosti na osnovu rodne pripadnosti u tri dimenzije - reproduktivno zdravlje, osnaživanje i ekonomska aktivnosti. Zbog nedostatka relevantnih podataka, GII za Crnu Goru nije izračunat.

- Indeks višedimenzionalnog siromaštva (MPI)

MPI je kompozitna mjera procenta uskraćivanja sa kojima bi se suočila prosječna osoba kada bi se uskraćivanja siromašnih domaćinstava podijelila jednako na cijelo stanovništvo.

Tabela 4 MPI Crne Gore za 2011.

	MPI: Intezitet uskraćivanja	Broj osoba siromašnih u skladu sa MPI (% stanovništva)	Broj stanovnika koji živi od manje od \$ 1,25 PPP dnevno (%)	Indeks višedimenzionalnog siromaštva (%)
2011.	41,6	1,5	0	0,006

Izvor: UNDP. (globalni) Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2011 (<http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/MNE.html>)

Napomena: objavljeno 2011. uz korišćenje podataka iz 2000–2010.

DODATAK C

DEMOGRAFSKI PROFIL

Tabela 5: Stanovništvo po velikim starosnim grupama, 1953–2009

Starosna grupa / indikator	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.*	2005.*	2006.*	2007.*	2008.*	2009.*	2010.*
Stanovništvo													
Ukupno	419873	471894	529604	584310	615035	633985	621258	622978	623576	624896	627478	630142	632922
0-14	149144	171658	169139	160546	155458	131883	129050	127612	125576	123664	122438	122115	122083
15-64	239781	266514	317417	373406	402754	421256	417142	417971	418611	420928	423947	426390	428993
65+	30930	33440	40417	48020	50603	75156	75066	77395	79389	80304	81093	81637	81846
Udio u ukupnom broju stanovnika (%)													
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100	100	100	100	100	100	100
0-14	35,5	36,4	32,1	27,6	25,5	21,0	20,8	20,5	20,1	19,8	19,5	19,4	19,3
15-64	57,1	56,5	60,2	64,2	66,2	67,0	67,1	67,1	67,1	67,4	67,6	67,7	67,8
65+	7,4	7,1	7,7	8,3	8,3	12,0	12,1	12,4	12,7	12,9	12,9	13,0	12,9

Izvor: Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) – Demografski trendovi u Crnoj Gori, tabela I-19 (53) – od 1953–2003, *procjene MONSTAT od 1. januara za 2004–2010.

Tabela 6: Prirodno kretanje stanovništva

Godina	Stanovništvo sredinom godine*	Živorodeni	Umrli		Prirodni priraštaj	Sklopljeni brakovi	Razvedeni brakovi
			Ukupno	Odojčad			
1951.	407000	12898	4416	1092	8482	3284	187
1961.	474000	12994	3335	798	9659	3510	382
1971.	525002	10866	3278	378	7588	3951	226
1981.	585671	10441	3556	227	6885	4422	276
1991.	591843	9606	3970	107	5636	3817	388
2000.	612496	9184	5412	102	3772	3866	435
2001.	614791	8839	5431	129	3408	3893	492
2002.	617085	8499	5513	92	2986	3794	506
2003.	620279	8344	5704	92	2640	4050	494
2004.	622118	7849	5707	61	2142	3440	505
2005.	623277	7352	5839	70	1513	3291	499
2006.	624241	7531	5968	83	1563	3462	470
2007.	626188	7834	5979	58	1855	4005	453
2008.	628804	8258	5708	62	2550	3445	460
2009.	631536	8642	5862	49	2780	3829	456
2010.	618757	7418	5633	50	1785	3675	520

Izvor: Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) – Statistički godišnjak za 2011.

* Procjena broja stanovnika za 2010. godinu izračunata je na osnovu rezultata Popisa 2011. godine

Tabela 7: Očekivani životni vijek na rođenju, po rodu u Crnoj Gori¹⁶⁰

Period	Rod		Prosjek
	Muškarci	Žene	
1952–1954	58,35	59,86	59,11
1960–1962	61,97	65,38	63,68
1970–1972	68,11	73,05	70,58
1980–1982	71,94	76,37	74,16
1990–1992	71,51	78,61	75,06
2002–2004	71,79	76,66	74,23
2004.	71,0	75,2	73,10
2005.	70,3	74,9	72,60
2006.	70,6	74,8	72,70
2007.	71,2	76,1	73,65
2008.	71,2	76,1	73,65
2009.			74,20
2011.			74,60

Izvor:

1) Podaci za 1952–2004 – Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) – Demografski trendovi u Crnoj Gori, tabela I-9 (str.36)

2) Podaci za 2004–2008 – Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) „Žene i muškarci u Crnoj Gori“, 2010.

3) Podaci za 2009–2011 – UNDP (globalni) izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2011 (<http://hdrstats.undp.org/en/indicators/69206.html>)

Tabela 8: Stanovništvo staro 10 i više godina prema pismenosti i polu, po popisima

	Nepismeni					Struktura nepismenih prema polu, u %			
	Popis 1971.	Popis 1981.	Popis 1991.	Popis 2003.	Popis 2011.	Popis 1971.	Popis 1981.	Popis 1991.	Popis 2003.
Ukupno	69,805	44,633	30,443	12,617	8,149	100,0	100,0	100,0	100,0
Muškarci	14,405	7,928	5,226	2,006	-	20,6	17,8	17,2	15,9
Žene	55,400	36,705	25,217	10,611	-	79,4	82,2	82,8	84,1
Nepismeno stanovništvo %	16,7	9,4	5,9	2,35	1,5				

Izvor: MONSTAT

¹⁶⁰ Podatke o razvoju po mjeri čovjeka, kao što je Indeks razvoja po mjeri čovjeka (HDI) i drugi kompozitni indeksi predstavljeni u ovom Nacionalnom izvještaju o razvoju po mjeri čovjeka izračunala je Kancelarija za izradu izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka. Oni se temelje na velikom broju različitih javnih međunarodnih izvora i obuhvataju najbolju i najnoviju statistiku koja je bila dostupna za te indikatore u trenutku pripreme globalnog izvještaja. U pojedine specijalizovane agencije sistema Ujedinjenih nacija koje su obezbijedile statističke informacije spadaju: zdravstvo - Svjetska zdravstvena organizacija (WHO), obrazovanje - Institut za statistiku Organizacije Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO), i statistika tržišta rada - Međunarodna organizacija rada (ILO) i brojne druge, uključujući podatke o prosječnim godinama školovanja od Barro i Lee. Ovaj izvještaj koristi međunarodne izvore statističkih informacija. Kao rezultat toga, određena odstupanja u statističkim podacima su neizbježna, pošto međunarodni izvori obuhvataju određene standardizacije i korekcije podataka.

DODATAK D

• MAKROEKONOMSKI PODACI

Tabela 9: Struktura i stopa rasta BDP

	Struktura BDP (%)			Realne stope rasta BDP (%)		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010
Poljoprivreda, lov, šumarstvo i ribolov	7,5	8,3	7,7	11,5	1,8	-1,3
Vađenje ruda i kamena	1,2	0,7	1,2	17,6	-62,9	65,1
Prerađivačka industrija	5,4	4,9	4,5	-6,4	-27,1	-3,9
Proizvodnja i snabdijevanje el, energijom, gasom i vodom	4,2	5,7	5,5	20,2	8,7	21,6
Građevinarstvo	6,2	5,4	5,1	20,7	-19,2	-7,4
Trgovina na veliko i malo; opravka motornih vozila, motocikala i robe za ličnu i upotrebu u domaćinstvima	12,4	12,0	12,2	10,2	-18	0,9
Hoteli i restorani	4,3	5,1	5,2	3	-3,1	5,5
Saobraćaj, skladištenje i komunikacije	9,4	9,5	9,6	5,4	12	2,4
Finansijsko posredovanje	3,9	4,1	4,0	5,9	2,7	1,3
Nekretnine, iznajmljivanje i poslovne aktivnosti	8,1	8,4	8,7	1,8	7,5	1,6
Javna uprava i odbrana; obavezno socijalno osiguranje	8,7	8,5	8,2	4,2	1,2	0
Obrazovanje	3,8	4,2	4,5	-0,2	0,8	-0,2
Zdravlje i socijalni rad	3,5	4	4,0	-0,6	-1	-1,9
Ostale društvene, lične i aktivnosti u zajednici	1,7	2,2	3,0	-2,9	19,1	14,6
Privatna domaćinstva sa zaposlenim licima	0	0	0	0	0	0
Ekstrateritorijalne organizacije i tijela	0	0	0	0	0	0
Ukupno	80,3	83	83,4	6,7	-3,8	2,4
Porezi na proizvode manje subvencije za proizvode	19,7	17	16,6	7,7	-13,4	2,7
BRUTO DOMAĆI PROIZVOD (tekuće cijene)	100	100	100	6,9	-5,7	2,5

Izvor: MONSTAT

Tabela 10: Ključni makroekonomski pokazatelji

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
BDP (u milionima eura) ¹	1815	2149,0	2680,5	3085,6	2981	3104	3234
Rast BDP, realni, u % ¹	4,2	8,6	10,7	6,9	-5,7	2,5	3,2
BDP po stanovniku ¹	2912	3443	4280	4908	4720	5006	5211
Inflacija ²	2,4	2,8	7,7	7,2	1,5	0,7	2,8
Stopa nezaposlenosti ³	18,4	14,7	11,9	10,7	11,4	12,12	11,55
Spoljnotrgovinski dug ⁴	28,3	23,5	17,2	15,6	23,5	29,6	32,5
SDI - neto (u milionima eura) ⁵	399	470	568	582	1066	552	389
SDI % BDP-a (obračunat)	22,0	21,9	21,2	18,9	35,8	17,8	11,9
Bilans tekućeg računa (u hiljadama eura) ⁵	-102	-674	-1,059	-1,561	-881	-764	-634
Bilans tekućeg računa - % BDP (obračunat)	-5,6%	-31,4%	-39,5%	-50,6%	-29,6%	-24,6%	-19,4%

Izvori:

1) Zavod za statistiku Crne Gore – MONSTAT

2) Obračuni MONSTAT-a i CBCG, napomena: od januara 2009. godine inflacija se mjeri korišćenjem indeksa potrošačkih cijena umjesto indeksa troškova života

3) Zavod za zapošljavanje

4) Ministarstvo finansija, napomena: procjene Ministarstva finansija za 2011. (podaci iz Pretpristupnog ekonomskog programa (PEP) za 2012–2014)

5) Centralna banka Crne Gore (CBCG)

- ZAPOSLENOST

Tabela 11: Ukupno stanovništvo, prema aktivnosti

	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
	UKUPNO				
Ukupno stanovnika	638,0	639,7	642,3	645,3	619,9
Aktivno stanovništvo	263,7	266,7	264,0	260,7	244,1
Zaposleni	212,7	221,9	213,6	209,4	196,0
Nezaposleni	51,1	44,8	50,4	51,3	48,1
Stopa aktivnosti	51,7	51,9	51,1	50,1	48,7
Stopa zaposlenosti	41,7	43,2	41,3	40,3	39,1
Stopa nezaposlenosti	19,4	16,8	19,1	19,7	19,7
	MUŠKARCI				
Ukupno stanovnika	314,2	315,1	316,6	318,0	306,2
Aktivno stanovništvo	148,8	150,8	149,1	146,9	136,1
Zaposleni	121,7	126,7	122,2	119,1	109,6
Nezaposleni	27,0	24,0	26,9	27,8	26,5
Stopa aktivnosti	60,0	60,4	59,3	58,1	55,7
Stopa zaposlenosti	49,1	50,8	48,6	47,1	44,8
Stopa nezaposlenosti	18,1	15,9	18,0	18,9	19,5
	ŽENE				
Ukupno stanovnika	323,7	324,5	325,8	327,2	313,7
Aktivno stanovništvo	115,0	115,9	115,0	113,8	108,0
Zaposleni	91,0	95,1	91,4	90,3	86,4
Nezaposleni	24,0	20,8	23,5	23,5	21,6
Stopa aktivnosti	43,9	43,9	43,3	42,6	42,1
Stopa zaposlenosti	34,8	36,1	34,4	33,8	33,7
Stopa nezaposlenosti	20,9	17,9	20,4	20,7	20,0

Izvor: Anketa o radnoj snazi, MONSTAT

Tabela 12: Zaposlena lica prema stepenu obrazovanja

	2007.		2008.		2009.		2010.		2011.	
	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(000)	(000)	(%)	(000)	(%)
Ukupno	212,7	100,0	221,9	100,0	213,6	221,9	209,4	100,0	196,0	100,0
Bez škole i nepotpuna osnovna škola	((5,4))	((2,5))	6,0	2,7	(3,5)	6,0	2,6	1,2	2,1	1,1
Osnovna škola	{21,0}	{9,9}	21,3	9,6	18,7	21,3	16,4	7,8	14,0	7,1
Stručno obrazovanje nakon osnovne škole	{27,3}	{12,8}	25,4	11,4	27,2	25,4	24,2	11,6	21,4	10,9
Srednje opšte obrazovanje	{16,1}	{7,6}	15,6	7,0	13,4	15,6	11,8	5,6	9,8	5,0
Srednje stručne škole	96,6	45,4	106,4	48,0	102,2	106,4	106,0	50,6	98,2	50,1
Više i visoko stručno obrazovanje od toga:	46,3	21,8	47,2	21,3	48,6	47,2	48,4	23,1	50,4	25,7
Više stručno obrazovanje	{13,8}	{6,5}	12,7	5,7	12,3	12,7	10,6	5,1	9,4	4,8
Fakultet, akademija ili visoka škola, doktori i magistri nauka	{32,5}	{15,3}	34,5	15,5	36,3	34,5	37,8	18,0	41,0	20,9

Izvor: Anketa o radnoj snazi, MONSTAT

Napomene: () – manje precizna procjena; (()) – neprecizna procjena

Tabela 13: Zaposlena lica po stepenu obrazovanja i polu, 2011.

	(1000)			%		
	ukupno	muškarci	žene	ukupno	muškarci	žene
Ukupno	196,0	109,6	86,4	100,0	100,0	100,0
Bez škole i nepotpuna osnovna škola	2,1	1,3	0,9	1,1	1,2	1,0
Osnovna škola	14,0	9,7	(4,3)	7,1	8,9	(4,9)
Stručno obrazovanje nakon osnovne škole	21,4	15,5	5,9	10,9	14,1	6,8
Srednje opšte obrazovanje	9,8	4,9	4,9	5,0	4,5	5,7
Srednje stručne škole	98,2	53,3	44,9	50,1	48,6	52,0
Više i visoko stručno obrazov., od toga:	50,4	24,9	25,5	25,7	22,7	29,5
Više stručno obrazovanje	9,4	5,0	4,4	4,8	4,6	5,1
Fakultet, akademija ili visoka škola, doktori i magistri nauka	41,0	19,9	21,1	20,9	18,1	24,5

Izvor: Anketa o radnoj snazi 2011, MONSTAT

Tabela 14: Zaposlena lica, prema sektorima djelatnosti i polu, 2011.

	(1000)			%			% žene
	ukupno	muškarci	žene	ukupno	muškarci	žene	
Ukupno	196,0	109,6	86,4	100,0	100,0	100,0	44,1
Poljoprivredne djelatnosti*	10,9	7,3	3,6	5,5	6,6	4,2	33,3
Nepoljoprivredne djelatnosti	37,2	29,1	8,1	19,0	26,6	9,4	21,7
Vađenje ruda i kamena;	((2,1))	(1,8)	-	(1,1)	(1,7)	-	((13,8))
Prerađivačka industrija	15,6	11,1	(4,5)	8,0	10,2	(5,2)	28,8
Snabdijevanje el, energ., gasom, parom i klimatizacija	2,9	2,4	-	1,5	2,2	((0,6))	((17,7))
Snabdijevanje vodom, upravljanje otpadnim vodama	4,8	3,8	(1,0)	2,5	3,5	1,2	(20,9)
Građevinarstvo	11,7	9,9	(1,8)	6,0	9,1	(2,0)	(15,0)
Uslužne djelatnosti	147,9	73,2	74,7	75,5	66,8	86,4	50,5
Trgovina na veliko i malo, opravka	46,2	21,4	24,9	23,6	19,5	28,8	53,8
Saobraćaj, skladištenje i veze	12,0	10,0	(2,0)	6,1	9,1	(2,3)	(16,9)
Usluge smještaja i ishrane	15,5	8,7	6,8	7,9	7,9	7,9	43,9
Informisanje i komunikacije	5,2	3,1	2,0	2,6	2,9	2,3	39,1
Finansijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja	3,8	(1,6)	2,2	1,9	(1,4)	2,6	58,5
Poslovanje sa nekretninama	(1,1)	-	(1,0)	(0,5)	-	(1,1)	89,9
Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	9,0	(4,3)	4,7	4,6	(3,9)	5,4	52,3
Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti	3,8	2,4	(1,3)	1,9	2,2	(1,6)	(35,9)
Državna uprava i odbrana, obavezno socijalno osiguranje	19,1	10,6	8,5	9,7	9,7	9,8	44,4
Obrazovanje	12,1	(4,2)	7,9	6,2	(3,8)	9,2	65,6
Zdravstvena i socijalna zaštita	10,7	2,6	8,0	5,4	(2,4)	9,3	75,5
Umjetnost, zabava i rekreacija	4,5	2,4	2,2	2,3	2,2	2,5	48,0
Ostale uslužne djelatnosti**	(4,7)	1,9	(2,8)	(2,4)	1,7	(3,2)	59,6

Izvor: Anketa o radnoj snazi, Monstat

*Poljoprivreda uključuje šumarstvo i ribarstvo

**Uključuje domaćinstva sa zaposlenim osobama, kao i eksteritorijalne organizacije

Tabela 15: Zaposlena lica prema zanimanjima

	2007.		2008.		2009.		2010.		2011.	
	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(%)
Ukupno	212,7	100,0	221,9	100,0	213,6	100,0	209,4	100,0	196,0	100,0
Zakonodavci, funkcioneri i rukovodioci	{13,7}	{6,5}	13,7	6,2	15,1	7,1	15,9	7,6	10,4	5,3
Stručnjaci	{27,1}	12,7	24,2	10,9	24,2	11,3	25,1	12,0	32,9	16,8
Stručni saradnici i tehničari	29,5	{13,9}	38,2	17,2	34,7	16,2	34,4	16,4	28,6	14,6
Službenici	18,1	{8,5}	23,7	10,7	23,5	11,0	23,1	11,0	19,4	9,9
Uslužni radnici i trgovci	50,8	23,9	47,3	21,3	48,9	22,9	47,9	22,9	50,5	25,8
Kvalifikovani radnici u poljoprivredi i ribarstvu	((12,6))	{5,9}	13,3	6,0	11,0	5,1	10,6	5,1	8,7	4,4
Zanatlije i srodni radnici	22,7	10,7	22,8	10,3	21,1	9,9	18,6	8,9	16,8	8,6
Rukovaoci mašinama i uređajima i monter	{18,2}	{8,5}	19,3	8,7	17,4	8,1	16,9	8,1	14,6	7,5
Osnovna - jednostavna zanimanja	{19,0}	{8,9}	18,8	8,5	17,3	8,1	15,9	7,6	13,9	7,1
Vojna lica	-	-	(0,6)	(0,3)	((0,6))	-	1,1	0,5	(0,2)	0,1

Izvor: Anketa o radnoj snazi – MONSTAT

- NEZAPOSLENOST

Tabela 16: Nezaposlena lica prema stepenu obrazovanja

	2007.		2008.		2009.		2010.		2011.	
	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(%)
Ukupno	51,1	100,0	44,8	100,0	50,4	100,0	51,3	100,0	48,1	100,0
Bez škole i nepotpuna osnovna škola	-	-	-	-	0,8	1,6	((0,8))	((1,6))	(1,0)	((2,1))
Osnovna škola	{8,6}	{16,8}	7,4	16,5	7,2	14,4	5,8	11,3	5,8	12,2
Stručno obrazovanje nakon osnovne škole	{11,2}	{22,0}	7,8	17,3	10,2	20,2	10,1	19,7	9,6	20,0
Srednje opšte obrazovanje	{5,5}	{10,8}	2,8	6,3	(2,9)	5,7	3,2	6,2	(2,3)	(4,9)
Srednje stručne škole	{20,3}	39,7	22,0	49,1	23,2	46,1	24,6	48,0	21,4	44,6
Više i visoko stručno obrazovanje od toga:	((4,9))	((9,7))	(3,8)	(8,5)	6,1	12,1	6,8	13,2	(7,8)	(16,3)
-Više stručno obrazovanje	((2,0))	((4,0))	(1,0)	(2,3)	(1,6)	(3,2)	((1,6))	((3,0))		
-Fakultet, akademija ili visoka škola, doktori i magistri nauka	((2,9))	-	(2,8)	(6,2)	4,5	8,9	5,2	10,2	(1,7)	(3,5)

Izvor: Anketa o radnoj snazi – MONSTAT

Tabela 17: Nezaposlena lica prema stepenu obrazovanja i polu, 2011.

	(1000)			%			% žene %
	ukupno	muškarci	žene	ukupno	muškarci	žene	
Ukupno	48,1	26,5	21,6	100,0	100,0	100,0	44,9
Bez škole i nepotpuna osnovna šk.	(1,0)	((0,4))	(0,6)	((2,1))	-	(2,9)	62,8
Osnovna škola	5,8	3,3	2,6	12,2	12,4	11,8	43,7
Stručno obrazovanje nakon osnovne škole	9,6	6,2	3,5	20,0	20,0	16,1	36,0
Srednje opšte obrazovanje	(2,3)	((1,0))	(1,3)	(4,9)	((3,9))	(6,0)	55,7
Srednje stručne škole	21,4	11,9	9,5	44,6	44,9	44,2	44,5
Više i visoko stručno obrazov.	(7,8)	(3,7)	4,1	(16,3)	(14,1)	19,0	52,2
od toga							
Više stručno obrazovanje	(1,7)	-	((0,6))	(3,5)	-	((2,6))	-
Fakultet, akademija ili visoka škola, doktori i magistri nauka	(6,2)	(2,6)	3,5	12,8	(9,9)	16,4	57,5

Izvor: Anketa o radnoj snazi – MONSTAT

Tabela 18: Nezaposlena lica prema dužini traženja posla

	2007.		2008.		2009.		2010.		2011.	
	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(%)	(000)	(%)
Ukupno	51,1	100,0	44,8	100,0	50,4	100,0	51,3	100,0	48,1	100,0
Manje od mjesec dana	((1,7))	-	-	-	((1,2))	-	(1,6)	(3,1)	-	-
1 do 5 mjeseca	{8,1}	{15,8}	4,9	11,0	(4,3)	((8,5))	4,8	9,3	5,0	10,4
6 do 11 mjeseci	((3,9))	((7,6))	(3,2)	7,1	(3,9)	(7,7)	4,6	(8,9)	3,9	8,1
12 do 23 mjeseca	{6,3}	{12,3}	6,6	14,7	6,3	12,4	7,1	13,8	6,4	13,3
2 godine i duže	31,1	60,9	29,0	64,7	34,8	68,9	33,3	64,9	31,9	66,3

Izvor: Anketa o radnoj snazi – MONSTAT

DODATAK E

• PRIHODI I TROŠKOVI STANOVNIŠTVA

Table 20: Prosječne zarade po oblastima djelatnosti (zarade (bruto) i zarade bez poreza i doprinosa (neto))

	2002.		2003.		2004.		2005.		2006.		2007.*		2008.		2009.		2010.	
	BRUTO	NETO	BRUTO	NETO	BRUTO	NETO	BRUTO	NETO	BRUTO	NETO	BRUTO	NETO	BRUTO	NETO	BRUTO	NETO	BRUTO	NETO
Ukupno	251	149	271	174	303	195	326	213	377	246	497	338	609	416	643	463	715	479

Izvor: MONSTAT, Odsjek statistike tržišta rada, uslova života, socijalne usluge i potrošnje domaćinstva

*U 2007.godini se prešlo na novi način obračuna prosječnih zarada

Tabela 21: Raspoloživa i upotrijebljena sredstva za potrošnju domaćinstava / Struktura raspoloživih sredstava i lične potrošnje

	Mjesečni prosjek po domaćinstvu u eurima					Struktura raspoloživih sredstava i lične potrošnje				
	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Ukupna raspoloživa sredstva	568	607	633	588	606	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Zarade i nadnice	347	373	385	347	328	61,03	61,38	60,75	58,95	54,18
Prihodi po osnovu penzijskog osiguranja	101	138	151	165	180	17,83	22,78	23,77	28,03	29,81
Primanja od socijalnog osiguranja	6	7	6	7	8	1,13	1,10	0,96	1,26	1,28
Primanja od poljoprivrede	20	33	31	28	33	3,55	5,45	4,94	4,80	5,46
Primanja od malog biznisa	9	7	9	9	19	1,62	1,16	1,45	1,48	3,10
Zarade u naturi	0	0	0	0	0	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00
Prihodi od imovine	5	8	21	5	14	0,94	1,31	3,36	0,82	2,38
Pokloni i dobici	20	14	9	17	12	3,48	2,34	1,42	2,81	1,91
Ostala raspoloživa sredstva	59	27	21	11	11	10,37	4,48	3,35	1,84	1,88
Ukupna lična potrošnja	560	638	587	564	557	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Lična potrošnja	525	594	550	523	525	98,81	93,08	93,72	92,72	94,25
Hrana i bezalkoholna pića	186	209	190	191	187	33,18	32,69	32,35	33,84	33,60
Alkoholna pića i duvan	18	22	19	18	20	3,29	3,44	3,30	3,28	3,61
Odjeća i obuća	43	45	44	42	39	7,68	7,06	7,45	7,38	7,01
Stanovanje, voda, struja	67	71	77	81	79	12,06	11,05	13,13	14,39	14,13
Namještaj, pokućstvo i održavanje stana	27	33	27	22	26	4,77	5,22	4,58	3,94	4,64
Zdravstvo	21	18	17	19	21	3,72	2,80	2,93	3,32	3,79
Transport	58	73	57	49	56	10,28	11,49	9,63	8,73	9,98
Komunikacije	32	33	30	29	31	5,73	5,18	5,07	5,13	5,64
Rekreacija i kultura	20	23	22	21	18	3,65	3,64	3,70	3,66	3,23
Obrazovanje	12	13	14	10	9	2,16	2,01	2,34	1,78	1,55
Restorani i hoteli	14	18	16	13	13	2,54	2,75	2,66	2,33	2,28
Ostala dobra i usluge	27	37	39	28	27	4,75	5,77	6,58	4,95	4,79
Lična potrošnja iz sopstvene proizvodnje	35	44	37	41	32	6,19	6,92	6,28	7,28	5,75
Hrana i bezalkoholna pića	29	37	31	34	26	5,20	5,84	5,22	5,98	4,63
Alkoholna pića	2	1	1	1	1	0,30	0,14	0,16	0,23	0,14
Ogrijevno drvo	4	6	5	6	5	0,69	0,94	0,90	1,06	0,99

Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava, MONSTAT

Tabela 22: Linija siromaštva

	Nacionalna apsolutna linija siromaštva (u eurima mjesečno, po ekvivalentnom odraslom licu)*	Stopa siromaštva (%)	Gini koeficijent (%)
2006.	144,68	11,3	24,4
2007.	150,76	8,0	26,4
2008.	163,57	4,9	25,3
2009.	169,13	6,8	26,4
2010.	169,98	6,6	24,3
2011.	175,25	9,3%	25,9%

Izvor: MONSTAT, Odsjek statistike tržišta rada, uslova života, socijalne usluge i potrošnje domaćinstava

DODATAK F

OBRAZOVANJE

• PREDŠKOLSKO OBRAZOVANJE

Tabela 23: Predškolske ustanove, djeca i zaposleni prema polu

	Broj vaspitnih jedinica	Broj upisane djece			Zaposleni		
		Ukupno	Djevojčice	Dječaci	Ukupno	ženski	muški
2000/2001.	69	11846	5638	6208	1173	1010	163
2001/2002.	73	12584	5961	6623	1252	1179	73
2002/2003.	75	12173	5785	6388	1250	1172	78
2003/2004.	78	11534	5397	6137	1242	1177	65
2004/2005.	82	11761	5656	6105	1207	1121	86
2005/2006.	87	11724	5713	6011	1212	1145	67
2006/2007.	88	10511	5031	5480	1203	1135	68
2007/2008.	90	11277	5421	5856	1220	1170	50
2008/2009.	90	12084	5740	6344	1309	1253	56
2009/2010.	90	12728	6001	6727	1326	1268	58
2010/2011.	108	13652	6525	7127	1322	1255	67
2011/2012.	108	14155	6672	7483	1494	1402	92

Izvor: MONSTAT, Odsjek statistike obrazovanja, istraživanja i razvoja, kulture, pravosuđa i uprave

DODATAK G

Kratak pregled nekih interesantnih podataka iz istraživanja o ljudskom kapitalu iz 2011. godine

Zadovoljstvo poslom. Šta se smatra dobrim poslom?

- Dobar posao je posao s dobrom platom, bez obzira da li je za stalno ili ne – smatra svega 5,5% građana Crne Gore, koji bi (64%) radije radili u javnoj upravi za 450 nego u privatnom sektoru za 750 eura.
- Samo 15,3% ispitanika smatra da smo sami za sebe odgovorni, odnosno da treba da obezbjeđujemo sami sebe. Sa druge strane, mnogo veći broj građana Crne Gore (41,7%) smatra da je Vlada ta koja je odgovorna da svako bude obezbjeđen. (Ostali imaju neodređeno mišljenje po ovom pitanju).
- Zabrinjava podatak da skoro polovina (48,5%) građana smatra da to što čovjek naporno radi ne mora da znači da će imati uspjeha u životu jer je to više stvar sreće i veza. Devet od deset građana (91,7%) smatra da je važno da budemo dobro povezani s ljudima na polju, koji imaju političku moć da bi napredovali u životu. Pri čemu 45,5% smatra da je to od suštinske važnosti a 46,2 da je važno.
- Jedna trećina (33,7%) smatra da plate i prihodi treba da budu ujednačeniji odnosno da postoje manje razlike među zaradama. Sa druge strane, 26,1% se ne slaže i mišljenja su da razlike u platama treba da su veće da bi se zaposleni stimulisali da se više zalažu na radnom mjestu.
- Jesmo li dobro plaćeni za posao koji obavljamo? Trećina zaposlenih (35,7%) smatra da nije dovoljno plaćena, dok je 30,8% ispitanika zadovoljno i misli da je dovoljno plaćena za posao koji obavlja.
- Manje od polovine zaposlenih u Crnoj Gori (44,4%) smatra da ima interesantan posao i da njihov posao nudi profesionalni razvoj i mogućnost da se nauči nešto novo. S druge strane, zadovoljni smo (70,2%) atmosferom na poslu, pošto zaposleni u Crnoj Gori imaju dobre odnose na poslu i sa kolegama i sa nadređenima. Svega jedan od deset zaposlenih (9,4%) ima loše odnose sa kolegama i nadređenima. Polovina zaposlenih (51,6) doživljava svoj posao kao zahtjevan i previše stresan, ali ipak većina (71,8%) smatra da ima dobru ravnotežu između poslovnog i privatnog života.
- Strah od gubitka posla – 23,8% ispitanika strahuje od mogućnosti da će izgubiti posao u narednih godinu dana. Svaki četvrti građanin (39%) smatra da ima siguran posao. Ostali (37,2%) imaju neutralan stav po ovom pitanju. Kada bi izgubili ili napustili posao, 37,7% smatra da ne bi lako našli posao sa sličnom platom, dok je nešto manji procent (34,2%) onih koji misle da bi lako našli drugi posao sa sličnom platom. 23,2% zaposlenih traži novi zaposlenje. Najčešći razlog je želja da nađu posao sa većom platom (62,7%).
- Samo polovina (53,5%) zaposlenih u Crnoj Gori radi u struci. Sudeći po samoprocjeni, građani Crne Gore se smatraju vrlo sposobnim jer samo 4,7% smatra da im je potrebna obuka da bi mogli da se nose s radnim zadacima koji se pred njih postavljaju. Ostali smatraju da su sposobni za posao koji rade (48,7%) ali i da su sposobni da obavljaju i zahtjevnije zadatke od onih koje obavljaju (46,6%).
- Svaki drugi nezaposleni (52%) nikada nije radio. Samo nešto manje od polovine (48%) nezaposlenih bilo bi spremno da počne da radi u toku sljedeće dvije sedmice, ukoliko bi im se ponudio posao.

Aspiracije roditelja - Zaposlenje

- Glavni razvojni sektori Crne Gore su: energetika, turizam i poljoprivreda. Međutim, kada je roditeljima postavljeno pitanje u kojem sektoru bi željeli da rade njihova djeca, 7,4% je odgovorilo u energetici, 7,2% u turizmu i 6,2% u poljoprivredi, šumarstvu i vodoprivredi. Najveći procenat roditelja želi da njihova djeca rade u finansijskim djelatnostima (17,4%).

- Roditelji žele da im djeca rade u javnom sektoru (78,8%) odnosno 49,2% žele da im djeca rade u državnoj upravi ili u preduzeću u državnom vlasništvu (29,6%). Svega 14,8% roditelja želi da im dijete radi u privatnom preduzeću.

Obrazovanje, vrijednosti, aspiracije, društveni kapital, zadovoljstvo sistemom zdravstva

- Devet od deset (89,8%) građana Crne Gore želi da njegovo/njeno dijete stekne visoko obrazovanje – fakultetsko (58%) i postdiplomske (31,8%). Građani imaju povjerenja u sistem srednjoškolskog i visokog obrazovanja. Dvije trećine ispitanika (63,1%) ima povjerenja a 18,1% ima puno potpuno povjerenje da srednjoškolski sistem pruža adekvatan nivo obrazovanja. Slično je i sa univerzitskim nivoom, pa 23,5% ima veliko povjerenje a 59,5% donekle vjeruje u sposobnost univerziteta da obrazuje visokoobrazovani kadar koji je spreman za posao.
- Pitali smo roditelje, babe i djedove koje vrijednosti je najpoželjnije razvijati kod djece. Najpoželjnije je postići da djeca budu odgovorna (13,2%), samostalna (12,0%), vrijedna (11,8%), uporna (8,7%), snalažljiva (8,2). Nešto manje pažnje treba posvetiti očuvanju tradicionalnih Crnogorskih vrijednosti (6,4%) ili vrijednostima kao što je čast i poštenje (8%) pa se ovdje dotičemo i identitetskih pitanja. Najmanje (2,7%) je onih koji smatraju da je poželjno kod djece razvijati pobožnost.
- Devet od deset roditelja (92%) bi više voljelo da njihovo dijete živi na selu, prigradskom naselju u svojoj kući, sa stalnim poslom (sa prosječim primanjem) i sa dodatnim prihodom od bavljenja poljoprivredom, nego da živi kao podstanar u Podgorici bez sigurnog zaposlenja.
- Najviše smo zabrinuti za budućnost svoje djece jer ispitanici smatraju da su rasprodati prirodni i ekonomski resursi tj. da smo narednoj generaciji nije ostalo dovoljno resursa. Potom nas najviše brine: 2. nedostatak materijalnih sredstava za život, 3. korupcija, 4. bolest i 5. ulični kriminal. Zanimljivo je i što nas najmanje brine: mogućnost gubitka krova nad glavom zbog prinudnog iseljenja, nemogućnosti otplate kredita, mogućnost izbijanja lokalnih vjerskih i etničkih sukoba i pitanje vjerskih sloboda. Ključni problemi koje treba riješiti da bi naša djeca živjela u boljoj zemlji su ekonomski: smanjenje nezaposlenosti i ekonomski razvoj.
- Građani ne razmišljaju o odlasku iz Crne Gore. Svaki drugi ispitanik (53%) ne planira da se odseli iz Crne Gore, dok 20,9% njih razmišlja o mogućnosti da živi u inostranstvu. Svega jedan od deset (11,7%) naših sugrađana bi željelo i pokušava da pronađe način da ode iz Crne Gore.
- Kolike plate treba da imaju profesori i ljekari? Plata nastavnika u srednjim školama treba da bude dva puta veća od prosječne plate, smatra polovina (51,4%) ispitanika, dok 36,5% smatra da treba da bude u nivou prosječne plate. Da plata ljekara treba da bude dva puta viša od prosječne plate smatra 45,8% i tri puta viša od prosječne – mišljenje je 45,6% ispitanika. Ostalo medicinsko osoblje treba da ima primanja u visini prosječne plate, mišljenje je oko 35% građana dok njih 40% smatra da medicinsko osoblje treba da ima primanja u visini dvije prosječene plate u Crnoj Gori. S obzirom na odličnu, skoro univerzalnu pokrivenost stanovništva zdravstvenom zaštitom, donekle iznenađuje podatak da je više od polovine (53%) građana brine zbog pristupa zdravstvenoj zaštiti od kojih je 23% reklo da je jako zabrinuto. Kvalitet zdravstvene zaštite ispitanici ocjenjuju kao osrednji tj. ni kao dobar ni kao loš (ocjenja 5.1, na skali od 1 do 10).
- Ukoliko pretpostavimo da male penzije mogu da se povećaju samo ako se uvedu veći porezi, što bi neizbježno značilo manje sredstava za mlade generacije (vrtiće, škole, stipendije, sportskorekreativni sadržaji) – do kog nivoa bi tada trebalo povećati penzije? Više od polovine ispitanika (57,7%) smatra da je potrebno povećati penzije toliko da se pokriju osnovni troškovi života penzionera ali i neke dodatne troškove da bi mogli lagodno da žive a, svega 19,2% smatra da penzije treba povećati toliko da penzioneri mogu da pokriju sve troškove lagodnog života ali i da im ostane nešto preko da mogu da uštede i da putuju.
- Društveni kapital: ljudima danas ne može vjerovati smatra čak 64,3% ispitanika ali s druge strane, devet od deset ispitanika (88,9%) ima bliskog prijatelja. Većina (84,1%) nas se uopšte ne bavi volonterskim radom. Redovno (jednom mjesečno) dobrovoljno radi svega 3,1% građana.

Literatura

- Backović S., „Knjiga promjena”, Podgorica, 2001.
- Baćović M., „Demografske promjene i ekonomski razvoj”, Podgorica, 2006.
- Baćović M., Lipovina-Božović M., „Sticanje znanja i ekonomski rast”, ASECU, Podgorica, 2010.
- Bilten Univerziteta Crne Gore, br. 276, 2011.
- Burt G., Structural Holes, Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Cohn E., Addison J., “The Economic Returns to Lifelong Learning in OECD Countries” („Ekonomski povraćaj na doživotno učenje u zemljama OECD“), 1998.
- Crna Gora nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj upravi – Javni izdaci i institucionalni pregled, Svjetska banka, 2011.
- Predpristupni ekonomski program (PEP) Crne Gore za 2012–2014, <http://montenegro.blogactiv.eu>
- CANU: „Crna Gora u 21. vijeku – u eri konkurentnosti”
- Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća 2011–2015, 2011
- Doing Business 2012: „Poslovanje u transparentnijem svijetu”
- Easterlin R., Lost in transition: life satisfaction on the road to capitalism, 2008.
- Ederer P., Schulier P., Willms S., “Human Capital Leading Indicators: How Europe’s Regions and Cities Can Drive Growth and Foster Social Inclusion” („Vodeći indikatori ljudskog kapitala: Kako evropski regioni i gradovi mogu pokrenuti rast i podstaći društvenu uključenost”), Brussels, 2011.
- European Bank for Reconstruction and Development, Life in Transition: After the Crisis, Montenegro, 2011
- Eurostat godišnjak 2011.
- Evropske smjernice za potvrđivanje neformalnog i informalnog učenja, Zavod za publikacije Evropskih zajednica, Luksemburg, 2009.
- Fukuyama F., “Social Capital and Civil Society”, IMF Working Paper 213, 2000 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>.
- Gary S. Becker, “Human Capital”, The University of Chicago Press, 1993
- Hall R. E., Jones C. I., “Why do some countries produce much more output per worker than others?” („Zašto neke zemlje imaju daleko veći rezultat po radniku nego druge?”), 1999.
- Hall R. E., Jones C. I., “Why do some countries produce much more output per worker than others?”, 1999
- ISSP (Institut za strateške studije i prognoze), “Montenegro Integration Perspectives and Synergic Effects of European Transformation in the Countries Targeted by EU Enlargement and Neighbourhood Policies”, Center for EU Enlargement Studies (CENS), 2009, <http://cens.ceu.hu/publications/dzankic/2008/2532>
- Istraživanje među poslodavcima 2010/2011, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, 2011.
- Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2009.
- Lindon J., Robison A., Schmid A., Marcelo E. Siles, “Is social capital really capital?”, Review of Social Economy 60.1, 2002
- McDowell G.R., “Some communities are successful, others are not: Toward an institutional framework for understanding the reasons why” („Neke zajednice su uspješne, neke ne: Ka institucionalnom okviru za razumijevanje razloga zašto je tako“), Chicago, Nelson Hall, 1995
- Ministarstvo ekonomije, Strategija razvoja sektora energetike u Republici CG do 2025, Podgorica, 2007
- Ministarstvo prosvjete i nauke, Strategija razvoja stručnog obrazovanja Crne Gore (2010–2014), Podgorica, 2009.
- Ministarstvo finansija, Ekonomski i fiskalni program za Crnu Goru 2010–2013, Podgorica, 2010.
- Ministarstvo prosvjete i nauke, Strategija za uvođenje ICT u obrazovni sistem Crne Gore (do nivoa univerziteta), Podgorica, 2003.
- Ministarstvo prosvjete i sporta, Strategija ranog i predškolskog obrazovanja (2010–2015), Podgorica, 2010.
- Ministarstvo prosvjete, Informacije o uvođenju ICT u škole, Podgorica, 2010.
- Ministarstvo prosvjete, Nacrt Strategije za osnovno-školsko obrazovanje, Podgorica, 2011.

- Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Nacionalna strategija za zapošljavanje i razvoj ljudskih resursa 2012–2015, Podgorica, 2012.
- Ministarstvo zdravlja, Master plan za razvoj zdravstva u Crnoj Gori 2010–2013, Podgorica, 2010.
- MONSTAT, Godišnji izvještaj, 2011.
- Narayan D., “Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty“, Washington, 1999
- OECD, “Policy Brief – Lifelong Learning and Human Capital”(„Informativni pregled za razvoj javnih politika – Doživotno učenje i ljudski kapital“), 2007
- OECD, Ananiadou K., Magdolean C., 21st Century Skills and Competences for New Millennium Learners in OECD Countries, 2009
- OECD, Can Policies Boost Birth Rates – Policy Brief, (Mogu li javne politike postaći rast nataliteta, Informativni dokument za donošenje javnih politika), 2007
- OECD, Human Capital – How What You Know Shapes Your Life, 2007
- OECD Jobs Strategy <http://www.oecd.org>
- Portes A., “Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology“, 1998
- Putnam R., “Bowling alone: The collapse and revival of American community” (“Kuglanje za jednu osobu: Kolaps i oporavak američke zajednice”), New York: Simon & Schuster, 2000
- Putnam R., “Making democracy work: Civic traditions in modern Italy” (“Kako da demokratija uspije: Građanske tradicije u modernoj Italiji”), Princeton, New Jersey, 1993
- Putnam R., Leonardi R., Nanetti R., Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton, 1993
- Putnam R., Making democracy work: Civic traditions in modern Italy, Princeton, New Jersey, 2000
- Putnam R., O značaju društvenog kapitala, 1993
- Rezolucija Evropskog parlamenta od 9. marta 2011. godine o procesu integracija Crne Gore, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0091+0+DOC+XML+V0//EN>
- Romer D., “Advanced Macroeconomics“, McGraw Hill, SAD, 2001
- Schleifer A., Vishney R., “Corruption“, Quarterly Journal of Economics, 1993
- Sen A.K., Development as Freedom, Oxford University, 1999
- Smith, Adam (1776): An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, knjiga 2 – of the Nature, Accumulation, and Employment of Stock.
- Svjetski ekonomski forum, Lisabonska revizija 2008: Mjerenje napretka Evrope u reformi, 2008.
- Svjetski ekonomski forum, Lisabonska revizija 2010: Ka konkurentnijoj Evropi?, 2010.
- Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, „Istraživačko-analitička osnova politike makroekonomske stabilnosti i razvoja SRJ“, Beograd, 2001.
- Strategy of Development, Primary Education and Action Plan (2011–2017)
- Svjetska banka, Crna Gora – Nakon krize: Ka manjoj i efikasnijoj upravi – Javni izdaci i institucionalni pregled, 2011
- Svjetska banka, Enterprise Surveys Montenegro Country, 2009, <http://www.enterprisesurveys.org/Data/ExploreEconomies/2009/montenegro#informality>
- Svjetski ekonomski forum, Izvještaj o globalnoj konkurentnosti 2011–2012.
- UNDP, Human Development Report – The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development, New York, 2010
- UNDP, National Human Development Report 2009, Podgorica, 2009.
- UNDP, Istraživanje o razvoju ljudskog kapitala, Podgorica, 2011.
- UNDP, Ocjena integriteta i kapaciteta lokalnih vlasti u Crnoj Gori, Podgorica, 2009.
- UNDP, WHO i Ministarstvo zdravlja „Ocjena integriteta zdravstvenog sistema u Crnoj Gori“, 2011.
- UNICEF, „Procjena znanja, stavova i ponašanja vezanih za brigu o djeci“ (KAP), Podgorica, 2009.
- World Bank Institute, Analyzing Social Capital in Context, Washington, 2006
- WB (2006.) Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century
- Zavod za zapošljavanje Crne Gore, Anketa poslodavaca 2009/2010, Podgorica, 2009.

ISBN 978-9940-614-02-7

9 789940 614027